

ક્રાંતિના માર્ગે

માસોમની આઝાદી માટે લગવેલા
જંગોની શેખાંચલરી તેજસ્વી તવારીખ
[૧૮૫૭ થી ૧૯૪૫]

:: લેખક ::

સાયદેવ વિલાલકાર

:: અનુવાદક ::

મધુકર રાંદેરીયા એમ. ઃ

કિન્મત ૨-૮-૦

મુખ્ય વિદેતા

ઓગસ્ટ પ્રકાશન મંદીર

જય હિન્દ પુસ્તક ડીપો

૬૯ વિકુલભાઈ પટેલ શાહ

સી. પી. ટંક, મુંબઈ ૪.

તાર સરનામું "ચલો દિલ્લો"

मुद्रक : श्री लक्ष्मण पिताम्बर इकर. डिपा प्रिन्टरी देवकरण मेनशन
विठ्ठलदास रोड, मिन्सेस स्ट्रीट, मुंबई २. प्रकाशक : हमारा हिन्दुस्तान
पब्लिकेशन साम भी० नेकशातपान राजमहादुर वाडी
हमाम स्ट्रीट डोट मुंबई नं. १

श्री हुमराज रघुछासास जेदाध श्रीमति हीराण्डेन जेदाध

★

नेताज्ये शरु करेना भाबोभना वृद्धित स आमभां व्याजादी कान्जे
कसरीया करनार गरवी गुजरातना सैनिक हंपतिते सप्रेम सादर

ક્રાંતિના માર્ગે

વૃત્તનની આઝાદીના એ આશકો ! 'જય હિન્દ'ની અમારી સલામી ઝીલો.

જય હિન્દ !

હાથમાં ત્રિરંગી ઝંડો ઝાલી, 'સર પર તિરંગા ઝંડા જલવા દીખા રહા હે' નું ખુશીનું ગીત લલકારતા, ને કદમ કદમ આગે બલતા શેરે હિન્દ, જાંબાજ, નવજુવાન આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકો આખા રાષ્ટ્રની સલામીના દાવાદાર છે. એમણે ત્રિરંગી ઝંડાનું ગૌરવ રાખ્યું છે, એટલું જ નહીં, એને બહાવ્યું પણ છે. પણ કપડાના ડુકડામાં રાષ્ટ્રનો ઝંડો બનવા સાથે તાકાત નથી આવતી. એ તાકાત આવે છે આવા જુવાન વીર સુમટો પામેથી, જે એની યાન વધારે છે, જે લાખોની સંખ્યામાં એના નામ પર કુરબાની કરવા ખડે પગે ઘષ્ટ ભય છે. પોતાના પ્રાણની શેતરંજ બિછાવી; રબુજંગમાં ઘાટોમ કરી મુકાબી દેનાર આ નરતંકાઓએ જમતની સામે રાષ્ટ્રપ્રેમ, રાષ્ટ્રભક્તિ ને સ્વાર્પણની એક અમૂલ્ય, અનુપમ જ્વનકદાણ્વી રજૂ કરી દીધી છે. ને તેથી જ એમનું સત્ર 'જય હિન્દ' આજે મુક્તિમંત્ર નેવું બની, બાગક

ને વૃદ્ધ, સ્ત્રી અને પુરુષ, હિન્દુ ને મુસલમાન સૌના દિલમાં ધર કરી ગયું છે, સૌના હોઠ પર ઉમળકાથી લહેરી રહ્યું છે, ને એના પડખા સાંભળતાં પરદેશી શાહીવાદના હૃદયમાં યડકાટ પેદા થાય છે,

‘સ્વરાજ્ય મારો જન્મ સિદ્ધ હક છે.’

૧૯૧૬ માં, લખનૌની ઐતિહાસિક મહાસભા અધિવેશનમાં લોકમાન્ય તિલકે આઝાદીના આ મૂળ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કર્યું, અને પ્રાણી માત્રના આત્માના સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બહારાત કરી. અને એના ઉત્તરાર્ધમાં એમણે ‘ઉચ્ચાર્યું’ કે, “હું એ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરીશ.” અને પ્રાણીમાત્રની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિનું આનાથી એમણે પ્રતિપાદન કર્યું. અગ્નિનો સ્વભાવ છે સળગાવવાનો એની આંચ લાગે ને જેમ દરેક વસ્તુ રાખ થઈ જાય, તેમજ આઝાદી યા સ્વરાજ્ય, પ્રાણીમાત્રનો મૂળ ગુણ છે ને એની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નો એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. હા, ક્રાંતિ, વિપ્લવ ને ઇન્કિલાબ પણ આ પ્રયત્નોમાં સામેલ થઈ જાય છે. જે હિન્દુ ભૂમિનો પાછલાં કેટલાયે વર્ષોનો ઇતિહાસ આવી જ ક્રાંતિની આગથી બડભડતો છે.

શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ, આજા જ એક મહાન ક્રાંતિકારી હતા. એમના રહસ્યપૂર્ણ જીવનમાંથી જડી તેવી વાતો, આ પાનાંઓ પર આકાર પામી છે. આધુનિક લૌકિક ભાષામાં નેતાજીએ હિંસાનો માર્ગ ધારણ કર્યો ને આપણો દેશ તે મહાત્માજીના નેતૃત્વ હેઠળ અહિંસાનો સર્વથા નવીન પ્રયોગ આદરતો, નવા ઇતિહાસનું ઘડતર કરી રહ્યો હતો. પરંતુ ઇતિહાસના ઘડતરમાં આત્મોત્સર્ગ, બલિદાન, કષ્ટ સહન, ને સર્વસ્વ ત્યાગ અનિવાર્ય છે; ને નેતાજીએ અને એમના સાથીઓએ એ રીતે જ ઇતિહાસ રચ્યો છે.

ગાંધીજી કષ્ટે છે, તલવાર એ શુરની નિશાની નથી, કાયરની સંજ્ઞા છે. પરંતુ પોતાનો જન બચાવવાને માટે જેણે તલવાર ઉઠાવી છે તે કાનુનની નજરે પણ હિંસા નથી, કરતો, ને અહિંસા પણ

એની પીઠ ઠોક છે. ધર્મ એને શાખાશી પોકારે છે જેની નિયતમાં હિંસા નથી, તે તલવાર ઉઠાવવાથી નથી. કાયર ગણાતો નથી હિંસક લેખાતો દેશની આઝાદીને રક્ષવા માટે ખેંચાયેલી તલવારનું નામ હિંસા નથી આત્મ સમર્પણુ યા આત્મ રક્ષણુ છે. તલવાર હિંસાનું સાધન નથી, રક્ષાનું સાધન છે.

હાયનો સાચો, લગોડીનો પાકો, કીર્તિના મોહથી દુર ને સ્વાર્થથી મુક્ત માનવી પોતાના ને પારકાના પ્રાણની રક્ષા માટે, જાણતાં અજાણતા જે દિવસે પણ તલવાર ઉઠાવે છે. ત્યારે ને અહિંસાને લગ્નવતો નથી. બલકે એનું નામ રોશન કરે છે. શિર હથેલીમા રાખીને રણમેદાનમાં નીકળનાર જાંબાજ અહિંસાની ખાડાની ધાર પર ઉઘાડે પગે નિર્ભયતાથી ચાલી શકે છે. એ નિર્વિવાદ વાત છે.

આમ છતાં નેતાજી અને એમના સાથીઓએ જે કાંઈ ક્યું છે તે તરફ દોષવૃણું દષ્ટિએ જોનારને જણાવવું જરૂરી છે કે આઝાદ હિન્દ ફોજ અને સરકાર જાપાનીઓના હાથની કઠપૂતળી હરગિજ નહોતા છતાં અનેક અપરાધો માટે એમને દોષિત ગણુતાયે ન્યાયની ખાતર કહેવું જરૂરી છે કે એમણે જે કાંઈ ક્યું છે તે કોઈ લોક યા લાલચ ને વશ થઈ ને નહીં પણ સામી દેશ ભક્તિની ભાવનાથી ક્યું છે. એમનું કાર્ય કદાચ કોઈને બુદ્ધિયુક્ત ને કોઈને ભ્રમવૃણું લાગે પરંતુ એની પાછળ ઉત્કૃષ્ટ દેશ પ્રેમનું પ્રેરણા બળ હતું. પોતાની જનમલોમની મુક્તિ એજ એક માત્ર એમનું લક્ષ્ય હતુ આમ છતાં, કોઈ પ્રકારના વિવાદ યા ઝઘડામા ન પડતાં આ પુસ્તકમાં સાચી ઘટનાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન જ ક્યું છે. હિંસા-અહિંસાના દાર્શનિક વિવેચનની ચર્ચા આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ નથી. ૧૮૫૭ પછી રાષ્ટ્ર મુક્તિ માટે કરવામા આવેલા સતત પ્રયાસોની એક શુભલા વાયકો સમક્ષ ઉપસ્થિત કરવાનો જ એનો હેતુ છે, મુક્તિની ભાવના ને આંકાક્ષા માનવીનો કેવી રીતે કાયાકલ્પ કરી દે છે તેનું જીવંત ઉદાહરણુ અહીં જડી રહેશે. શુભામીના અભિરાપમાં પ્રસાયેલા આપણે દેશવાસીઓએ

આઝાદીના આ આશકોની પ્રાણવંતી કહાણીનો, આ દૃષ્ટિએ, ગીતાપાઠ કરવો જોઈએ.

આઝાદી ! મુકમ્મિલ આઝાદી !

‘જય હિન્દ’ના મંત્રનો ગુંગરવ કરી, બલિવેદી પર ચઢનારામાંના પ્રત્યેકના હૃદયમાં આઝાદ ચવાની ને આઝાદ કરવાની હોશ ભરી હતી. એમને ક્તેહ મેળવી, પારકાં રાષ્ટ્રોને પોતાની એડી નીચે ચગદવાં નહોતાં એમનાં બલિદાન પાછળ શુદ્ધ નિર્મેળ અહિંસાની ભાવના હતી, ને તેથી જ ‘જય હિન્દ’ શબ્દ એમણે અપનાવ્યો તેવો રાષ્ટ્રમંત્ર બની ગયો.

‘જય હિન્દ’ શબ્દે જાતિભેદ મિટાવી દીધા. ધર્મના ઝઘડા લુપ્ત કરી દીધા, સ્ત્રી પુરુષના અધિકારની સીમા લોપી દીધી, સ્પર્શા સ્પર્શને ટાળી દીધો, ઉંચ નીચનાં બાન બુલાવી દીધાં, રાષ્ટ્રીયતા જન્મત કરી, હિન્દ જોને માટે તલપી રહ્યું હતું તેવી કૌમિયત પેદા કરી, ખાનખાન એક ક્યું, બેલી એક કરી, ભાષ ભાષ એકમેકને ગળે વીંટળાઈ ગયા. આ પુસ્તકના વાંચનથી મનમાં એવો સંસ્કાર જાગે છે કે, ઊઠો, કંઈક કરો, મરી ખૂટો, ગુલામ તરીકે જીવતા ન રહો; જીવો તો આઝાદીનો દમ ભરતા જીવો.

આ છે “ક્રાંતિના માર્ગે” પુસ્તકનો સંદેશ. ‘સ્વરજ બન કર જગમે’ ચમકે, ભારતનામ મોહાગા’ આ છે “ક્રાંતિના માર્ગેની” આશા, ને પ્રેરણા. ગુલામ ભારતવાસીના હૃદયની ભૂમિમાં આ ખીજનું આરોપણ આ પુસ્તકથી શક્ય થશે તો પ્રયત્ન સાર્થક થયો લેખાશે.

અત્રે, પુસ્તકના પ્રકાશન અંગે, નાની મોટી જવાબદારીમાં મને સહાયલૂત થનાર મારા યુવાન મિત્ર બાઇ રવીન્દ્ર સાંકળિયાનો આભાર, ત્રાણ ચોરીમાંથી ટળવા, જરૂર માનવો જોઈએ.

જય હિન્દ !

મધુકર રાંદેરિયા.

पहेली नजरें

अंकशु	पृष्ठ
१ जनमजोमनो साह	१
२ नेवाञ्च	७
३ १८५७ थी १८४२—पुर्वाधे	१६
४ १८५७ थी १८४२—उत्तरार्धे	३०
५ हीजो विश्वासघात	४५
६ भगवाना लड्डा	५६
७ आजाह हिन्द जिंदाबाह	६६
८ यजो दिल्ली	८१
९ छन्डिवाण जिंदाबाह	११४

જનમલોભનો સાદ

આંધી, ઉદ્ધાન અને ઝઝાનાતની માફક, જનમલોભનો સાદ સાબળીને, એને આઝાદ કરવાની એક માત્ર ધૂનમા, ભારતના વીરો, ક્ષિતિજને પેલે પારથી, આગેકદમ બદાવતા, વણુથબ્યા, વણુરોક્યા આવી રહ્યા હતા ઇમ્દાન અને મલિપુરના જગી મોરચાઓ પર એમણે જિદ્દગીની શેતરજ માડી દીરેતી હોગકોગ, સિગાપુર અને રગૂન ગજ્જાના પાનાઓને-જોડી ઊભા કરેના મકાનની માફક પડતા લોધને, લાગેતુ કે ઇમ્દાનમા પણ અત્રેજ ફાજના મૂળિયા ઊખેડવામા ઝાઝો સમય નહી નાગે પણ એમને ક્યા માલુમ હતુ કે ધનાઓ ત્યાથી નવુ જ રૂપ ધારણુ કરગે ને એમની સમગ્ર આશા, ઉમગ, ને આકાક્ષાઓ દિમપાતથી જગી જગે । ભારતમાને આઝાદ ને સ્વાધીન ન્જવાનુ એમના ભાગમા નહોતુ નખ્યુ. ભારતની આઝાદીના સત્રામેને દ્રોહનુ બદસૂ-તનામ આપી, પોતાની જિદ્દગીનો ખેન ખેનનાર દેશભક્તોને દ્રોહી ને બળવાઓગ ડહોવાની નમ નવી નથી છતિડાસની એક વાર પુનરાચ્છિત થઇ ગઇ

પરદાની પાછળ આમજનતાની આખોથી દૂર એક નવું નાટ્ય બજવાઇ રહ્યું હતું. એ નાટકનો સત્રધાર જિંદગીની જે ચિર સાધનાની પૂર્તિમા શુ યાએલ હતો, તેની પૂરી માહિતી, આ દેશવાસીઓને મળવી મુશ્કેલ હતી રેડિયો, તારટપાન, ટેલિફોન, તે સમાચાર પત્રોના વીજળીવેગી યુગમા, જ્યારે દુનિયાની દીવાલો વચ્ચેનું અંતર લુપ્ત થવું જાય છે ત્યારે અમારો આ અલાગી દેશ જ આકાશની દુનિયાથી આજે ૫ કાશોના અંતર દૂર છે મહાયુદ્ધની વતમાનનીતિ અનુસાર જે મોરચાખધી યુદ્ધક્ષેત્રની સીમા પર કરાન છે, તેની સાથે એક ખીજી મોરચાખધી કરવી પણ જરૂરી થઈ પડી છે એવું નામ આજકાલની ભાષામા છે, સેન્સરશીપ' યુદ્ધક્ષેત્ર પરથી શુ, પણ આવા દિવસોમા એક દેશથી ખીજે દેશ જનારા સમાચારો પર પણ એવું જક નિયંત્રણ રખાય છે કે કોઈ સમાચાર આ સેન્સરની ગળણીમાથી ગળાયા વિના છટકી શકતા નથી દુસ્મન' મનાયેના દેશ તરફથી આવતા સમાચારો પર તેા એથીયે વધુ કરડી નજર નાગી જાય છે તે તેથી બ્રહ્મદેશ, મલાયા જાપાનમા દેશમકત ભારતવાસીઓ જે મહાન ઉદ્યોગમા રચ્યા રહેના હતા, તેની વાતનો અણુસાર આ દેશના લોકોને કદીને આવી શકે તેમ નહોતું તેા પણ હવાની લહેરની માથે અથડાતી ખનરો આ મોરચાખધીની દીવાલો બેદીને અડી આવી પહોચતી સમાચારપત્રો સિવાય પણ આજાદ હિન્દ ફોજના વીર સુપૂતોની વીરગાથા તે જોહરની વાત જ્યાલ્યા સમજાતી જ રહેતી પત્રનની પાખ પર ઉડતી આ વાત આરે કોર વિસામો ખાવા મેસતી. નોકોના મન પર કટનીયે કલાણીઓ તે ક્રિસ્તાઓ રોજબરોજ પડતા રહેતા. રચન, સિગાપુર, તે ટોકિયો સિવાય બનિનનો રેડિયો પણ વહી ખોની બની, સમાચારોને વહેતા કરતો આજાદ હિન્દ સરખારના આજાદ હિન્દ રેડિયો પરથી બહનો આજાદ હિન્દનો નાં પશુ અહી આવી ટકતાના પ્રતો પહાડી યોગીઓ પરથી ગાજતો 'જ્ય હિન્દનો પોખર હિમાનપનાં સિખરો સાથે

અચડાઈ દેશભરમા પડવા પાડતો, 'અનો દિલી' 'અનો દિ'ની' 'અનો દિલી' તુ પ્રાણથી ધનકતું કૃમગીત પણુ યોકાના કાન પર અચડાઈ આ મધાની ચર્ચા થતી, પણુ બપથી આકાશ અનેલા લોક માત્ર કાનોકાન વાત કરતા રહ્યા

ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ની મહાન કાનિને જાગતી ઝખ્ખે કરવા દમનનો જે કોરડો ફેવવામા આવ્યો, તેનાથી આમજનતામા ચારેકોર અયતુ સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયુ

જનતાની નૈતિકતાને ટકારી રાખનાર દેશનેતાઓ જેલના દાર પાછા અથવા નજરબંધી છાવણીઓના પુરાઈ ગયેલા હતા તે બહાર છવાઈ રહેની અનૈતિકતાએ જનતાને અધિક બેબાકગી બનાવી મૂકી હતી મહાત્મા ગાંધીનો વાઈસરોય સાથેનો પત્રવહેવાર, આગાખાન મહેલમા એમણે કરેનુ અનશનવ્રત, તે તે યજી એમની ખીમારી બાદ થયેની મુક્તિએ પરિસ્થિતિમા થોડી મોકજાશ તેા કરી આપી, પણુ ખીક અને અનૈતિકતાનુ માલ આવરણુ તેા એવુ જ રહ્યુ તે આમ છતા, અદરને અદર સજાગીરહેનાર જનતાના વિકાસના જવાનામુખી સાથે ટક્કા ઝીનવાનુ ખિટિશ સરખાને ઉચિત ન લાગ્યુ જમની પઠી જાપાને મોમા તરફ પમડી શરણાગતિ રીખારી, જેનો અને નજરનંવી છાવણીના દાર હવે મધ રાખવાનુ કોઈ કાગ્યુ નહોતું. ભારતના વાઈસરોય નોડ વેવનના પ્રવતોથી સિમલાનો રગમડપ રચાયો, તે એને માટે ત્રણ વર્ષ બાદ, જેનો તે છાવણીઓના કમાડ પરના તાળા ખૂલી ગયા

હિંદકેસરી પડિત જવાહરનાન નેહુ અને શુજાનકેસરી સગદાર વદનમલાઈની વીરવાણી ચારેકોર ફૂની મબજાવા લાગી. અનેલા દેગે પડ્યુ ફેર પું અપજીન બનેની જનન એ શુભાવેની નૈતિકતા મેવવા માડી એના હદરમા આતમશ્રદ્ધા ને પુરુમાયની જ્યોત જગવા લાગી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ની લીરણુ કાનિની વાસ્તવિકતા અને આઝાદ હિન્-

ફ્રાન્સના સૈનિકોની સ્થિતિનો હેવાલ નેહરુએ લોકો સામે રજૂ કર્યો. ઓગસ્ટના છેલ્લા દિવસોમાં કાશ્મીરથી દિલ્હી પાછા ફરતાં, લાહોરમાં એમણે સમાચારપત્રોમાં જે સાહસપૂર્ણ નિવેદન કર્યું, તેનાથી દેશમાં ઉત્સાહનો જુવાળ ફરી વળ્યો. દેશના વીસ હજાર સખ્તો દેશવાસીઓના લોહચુંબક બની ગયા. ચારે બાજુ ચર્ચાઓ જાગી ઊઠી; નેહરુએ જાણ આ પ્રસંગે, પોતાના નિવેદનમાં જનતાના હૃદયમાં છુપાયેલી વેદના ને બેચેનીને વાણી આપી દીધી. એમણે કહ્યું, “આ સવાલે મને કેટલાયે વખતથી બારે બેચેન બનાવી મૂક્યો છે; હું આટલો સમય ત્રપ રહ્યો, કારણ મને ખીક હતી કે મારા અર્થનો તુરત અનર્થ કરવામાં આવશે.” યુદ્ધ પૂરું થયાં પછી બદલાયેલી પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરતાં એમણે કહ્યું, “આઝાદ હિન્દ ફોજના અનેક સિપાઈઓને અને અફસરોને અત્યારે ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા છે. એમની સાથેનું વર્તન પણ ઠીક નહોતું. ધણાં તે મૃત્યુની છાયામાં દિવસો વિતાવી રહ્યા છે. આ લોકોને સજા કરવી એ સૌથી વધુ દુર્ભાગ્યપૂર્ણ દુર્ઘટના કહેવાશે, કારણ એમનું જિંદગીનું ધ્યેય તે દેશની આઝાદીનું જ હતું. હિન્દુસ્તાનમાં આવો ફેરફાર થઈ રહ્યો છે, ત્યારે એમની સાથે આવો કડોર વહેવાર રાખવો એ મોટી ભૂલ છે. એમની સાથે સામાન્ય ટ્રોલીઓની માફક કરવામાં આવતા વહેવારનાં પરિણામ બહુ ભયાનક હોઈ શકે. એમને સજા કરવાથી લાખોના દિલમાં ઊંડા ધેરા ધા થઈ જશે. આ બાબતમાં તે સુભાગ્યે કોઈ કામી સવાલ પણ આડો નથી આવતો, કારણ આ ફોજમાં હિન્દુ, મુસલમાન, શિખ વગેરે સૌ સામેલ છે.”

. પોતાની સ્થિતિની લાચારી જોતાં સરકારે તુરત એક નિવેદન બહાર પાડી આખીયે વાત પર પડેલાં ઢાંકવાને, તે પોતાની ન્યાયપ્રિયતાનો ઢંદેરો પીટાવવાને લશ્કરી અદાલતમાં જાહેર કાર્યવાહી કરવાની ખબર આપી. પરંતુ, જનતાનાં હુઃખદર્દી અને બેચેની દૂર કરવાના ધરદારથી વસ્તુસ્થિતિ, અને વાસ્તવિક ઘટનાઓ પર જરાય પ્રકાશ ફેંકવામાં ન આવ્યો.

દિલ્લીમાંના એક સ્થાનિક પત્રના પ્રતિનિધિને મુદ્દાકાત આપતાં નેહરુજીએ ફરી જણાવ્યું, “ચાલો, એટલુંયે ઠીક થયું કે સરકારે આખા રહેસ્ય પર પડેલા પડદાને તો છેવટે હટાવ્યો ! પણ આખી પરિસ્થિતિ હજી પ્રગટ નથી થઈ. હું ઇચ્છું છું કે આના પર પૂરો પ્રકાશ પડે, ને આ સેનાના કેટલા સિપાઇઓ ને અફસરો કયા કયા કિલ્લાઓમાં, છાવણીઓમાં ને જોવામાં સળિયા પાછળ પુરાયા છે તે જાહેર થાય. ઉપરાંત કેટલાની વિરુદ્ધ કયા પ્રકારની કાર્યવાહી કરવામાં આવી છે તે પણ ખતાવાય.” આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન અનુસાર, સ્થિતિનું વિવેચન કરતાં એમણે કહ્યું કે એ સમયની પરિસ્થિતિમાં રચાયેલી, ને અનેક વિદેશી સરકારોએ માન્ય કરેલી સેના અને એના બંદીવાનો સાથે, યુદ્ધકેદી જેવો જ વર્તન રાખવો જોઈએ. આના પર નાગરિક જનતા અને લશ્કરના સૈનિકે સરખું ધ્યાન આપવું જોઈએ. યુદ્ધ પૂર્ણ થયા પછી યુદ્ધની નહીં પરંતુ શાંતિની દૃષ્ટિથી આ સમગ્ર ઘટના પર વિચાર કરવો જોઈએ. એમણે આઝાદ હિન્દ મેનાની તુલના, ડ ગોલની ફ્રેંચ સેના સાથે કરતાં જણાવ્યું કે પેંતા—સરકારના સમયમાં જ્યારે જર્મન સેનાએ એના સૈનિકો સાથે વિદ્રોહીઓ જેવો વહેવાર કરવા ધાર્યો, ત્યારે જનરલ આઇઝનહાવરે એક કઠોર ચેતવણી આપતાં, જર્મનોને સાવધાન કર્યા હતા, કે એમને સૈનિકો માની એમની સાથે યુદ્ધકેદી જેવો વહેવાર કરવો જોઈએ. ભારતીય અંગ્રેજ સેનાના સૈનિકોએ પણ પોતાના સાર્થીઓ સાથે સમુચિત વહેવાર રાખવામાં સંતોષ માનવો જોઈએ.”

આમ, હિન્દકેસરી નેહરુજીએ એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન તરફ રાષ્ટ્રના આત્મામાં જે જાગૃતિ અને ચેતના પેદા કરી દીધી, તે માટે ભારતીય રાષ્ટ્ર અને એના રહેવાસીઓ ચિરકાલ પર્યંત પંડિતજીના ઋણી રહેશે. એમના આ સાહસનો ઉલ્લેખ રાષ્ટ્રીય મુક્તિજંગના ઇતિહાસનાં પાનાંઓમાં ગૌરવભરે કરવામાં આવશે. સમાચારપત્રો, સમાજો, સરખસો ને પ્રદર્શનોના સ્વાગમાં આ આખી વસ્તુએ તુરંતજ એક સજીવ રાષ્ટ્રીય અધિકનતુ

રૂપ ધારણ કરી લીધું. અનેક સમાચાર પત્રોના વિશેષાંક પ્રસિદ્ધ થયા. મુંબઈના પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી દૈનિક 'જન્મભૂમિ'એ આ દિશામાં માર્ગ-દર્શન કયું નહોરૂની પછી આ સવાલને ભારતવ્યાપી બનાવવાનું શ્રેય શ્રી. અમૃતલાલ શેઠને ફાળે જાય છે. વર્ષો પછી, સપ્ટેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં મુંબઈમાં કોંગ્રેસ મહાસમિતિની જે ઐતિહાસિક બેઠક ભરાઈ એમાં ૨૩ મી એ નહોરૂએ એક અગત્યનો મહત્વપૂર્ણ પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો. એમાં આઝાદ હિન્દ સેનાના સૈનિકોને યુદ્ધકેદી માની યુદ્ધ પૂર્ણ થવાને કારણે તુરંત મુક્તિ આપવાની માગણી કરતો, પોતાના દેશની મુક્તિને માટે, એમને સમ આપવાના કાર્યને, અત્યંત દુર્ભાગ્યપૂર્ણ, અન્યાયી તથા હિંદ અને ઈંગ્લેંડ વચ્ચેની ખામને વધારે ઊંડી ને પહોળી કરનાર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું હતું; થયેલી સળગ્યો રહ કરવાની માગણી પણ જોરશોરથી કરવામાં આવી, મુદ્દમાએ માટે એક અચાવસમિતિ પણ નીમાઈ ગઈ. કોંગ્રેસ મહાસમિતિનો આ પ્રસ્તાવ આખા રાષ્ટ્રનો અવાજ હતો, ને સરકારે એમ જ એના તરફ ઈર્ષા કરવું વાજબી નહોતું; પણ સરકાર, પોતાના હક્કને દુરાચરને શાની છોડે ?

પરિણામ એ આવ્યું કે આ પ્રશ્ન સમગ્ર રાષ્ટ્રનો બની ગયો. 'આઝાદ હિન્દ'ની ભાવના વધુ ને વધુ ઉગ્ર રૂપમાં જાગી ઊઠી. 'જય હિન્દ'નું સ્ત્ર આખાએ રાષ્ટ્રનું સ્ત્ર બની ગયું, ને 'વંદેમાતરમ' જેવું મહત્વ એને મળી ગયું. 'અલો દિલ્લી'નું આઝાદ હિન્દ સેનાનું પ્યારું ગીત નાનાં નાનાં બચ્ચાઓનાં યે મોઢે ચડી ગયું. વિશ્વાસ, એકતા અને બલિદાનની જે પવિત્ર ભાવનાઓ પર આઝાદ હિન્દ સરકારની પ્રમારતના પાયા નખાયા હતા, તેણે આ દેશમાં ઊડાં પગરણ કરી દીધા. એની સામે, સાંપ્રદાયિકતાની માયાજાળ છિન્નભિન્ન જેવી યઈ ગઈ.

'સુભાષકી ફોજ'કો છોડ દો, લાલ કિલ્લા તોડ દો'નો ગગનગામી પડકાર સહસ્રા સમગ્ર વાયુમંડળમાં ફેલાઈ ગયો.

‘નેતાજી’

૨૬ મી જાનેવારીનો દિન ‘ભારતીય સ્વતંત્રતાના દિન’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. ૧૯૨૬માં લાહોરની કોંગ્રેસમાં વૃહદ્ સ્વતંત્રતાનો પ્રસ્તાવ પસાર થયા પછી, આ દિવસ સારાય દેશમાં મોટી ધામધૂમ સાથે ઉજવાય છે, ને દેશવાસીઓ ત્રિરંગી રાષ્ટ્રીય ઝંડાની છાયામાં ઊભા રહી, રાષ્ટ્રની મુક્તિ માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાની પ્રતિજ્ઞા, પૂરી સમ્મતાઈ ને ધમાનદારી સાથે લે છે. ૧૯૪૧ માં પણ ૨૬ મી જાનેવારીએ આ પ્રતિજ્ઞા લેવાવાની હતી. દેશવાસીઓ તે જ દિવસે સુભાષબાણુના ગુમ થયાના સમાચારથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ધરને આરણે પહેરેા ભરતી પોલીસની નજર ચુકાવી સુભાષબાણુ ક્યાં ગુમ થઈ ગયા ? પંખી પીંજરમાંથી જોડી ગયું, ને કોઈ અજાણ્યા વૃક્ષની ઊંચી ડાળ પર બેસી સ્વતંત્રતાની રાગણી આધાપવા લાગી ગયું ! સાચા અર્થમાં, આ રીતે, સ્વતંત્રતાની આરાધના શરૂ થઈ ચૂકી. એ વર્ષનો સ્વતંત્રતાનો દિવસ, રાષ્ટ્રને માટે પણ સાર્થક નીવડી ચૂક્યો.

એકવાર પહેલાંયે સુભાષબાણુ ધરથી નાસી છૂટ્યા હતા. સરકાર-પરસ્ત સંપત્ર કુળમાં જન્મ લેનાર સુભાષબાણુ પર ધર્મપરાયણ

માતાનો એવો પ્રભાવ પડ્યો હતો કે એ સાધુવેરાગી બનવાની ધૂનમાં ધરથી નીકળી પડ્યા, ને ભાગવા પહેરી સદ્ગુરુની શોધમાં તીર્થસ્થાનોએ ઠેર ઠેર ધૂમી વળા સ્વદેશને માટે ભભૂત લગાવી, ભારતમાતા ચરણોમાં પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાનું જેના સૌભાગ્યમાં નબેનું હોય તે એ રીતે 'સાધુ' કેમ બની શકે ?

આ પ્રવૃત્તિ ફરી ડામ આવી રામકૃષ્ણ પગમહસના જીવનની આધ્યાત્મિકતાની સુભાષનાથુ પર ઘેરી અસર પડેલી કહે છે કે દુર્ગાનું આવાહન કરવામાં એમને શ્રદ્ધા હતી ૧૮૪૦ ના જેનજીવનમાં, દાઢી વધારીને એમણે શાત અને એકાંત જીવન વિતાડવાની ટેવ કેળવી હતી, એટલે જેનમાં કરેના લાખા અનશન પડી જ્યારે એમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા ત્યારે એમણે ધરના એકાંત ઓરડામાં મહેવું શરૂ કર્યું બોજન અને પાણી માટે પણ એ કાષ્ટ સાથે શુ મોવતા નહિ પડ્યાની આડમાંથી આ બધા સામાન મૂકવામાં આવતો ને બીજે દિવસે ખાલી વાસણો ઊઠાની લેવામાં આવતા ૨૬ મી જાનેવારીએ બધા સામાન એમ જ પડી રહ્યો હતો જાણ્યું યદ્ય કે સુભાષનાથુ યમ થયા છે બધીયે દોડધામ અને શોધખોળ મિથ્યા હતી ભાગતની સીમા વટાવીને, પડાણોની સાથે, એમના જ વેશમાં એમને દેશ અધધાનિસ્તાન પહોચી, એ ત્યાંથી જમની જમ પહોચ્યા હતા

વિદ્રોહ અને ક્રાંતિના પાઠ તે એ જન્મતાની માથે જ ધીબી લાવેના હતા પ્રેસિડેન્સી કોનેજના અગ્રેજ પ્રેફેસર ઓન્ન દિદી વિદ્યાર્થીઓ તરફ ધૂણાની દૃષ્ટિથી લેખ, અપમાનપૂર્ણ વર્તન ચલાવતા હતા સુભાષનાથુના નેતૃત્વ હેઠળ વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્રોહ શરૂ કર્યો, હડતાળો પાડી પ્રેફેસરને પીટવામાં આવ્યા વિદ્રોહીઓના સરદારને કોલેજમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા ત્યારે જાને ખજર હતી કે આ સુવકોના નેતા 'નેતાજી' બનીને 'આઝાદ હિન્દ ફોર્સ'ના પ્રધાન નેતાપતિ અને 'આઝાદ હિન્દ સરકાર'ના પહેલા રાષ્ટ્રપતિ બની જશે !

'આત્મોત્સર્ગ'—એ એક શબ્દમાં જ સુભાષનાથુના સમગ્ર જીવનનું ચિત્ર ખડક યદ્ય જાત છે. આધ્યાત્મિકતાનું ધ્યાન જ્યારે નાજનીનિએ

લીધું, ને રાષ્ટ્રીય યુરુના રૂપમાં દેશજંધુ મળી ગયા, ત્યારે દેશસેવાના મેદાનમાં એમણે માંડેલા ડગ કદી પાછા પડી શકે જ નહીં. ૧૯૨૦ માં અસહકારચળનો શંખ ફૂંકાયો, ને યુવરાજના સ્વાગતના બહિષ્કારનો પહેલો સંઘર્ષ સરકાર સાથે શરૂ થઈ ચૂક્યો. તે વેળા, કલકત્તામાં ઊભી કરવામાં આવેલી સ્વયંસેવકોની સેનાના સુબાપચાણુ સેનાપતિ તરીકે ચુંટાયા. ને દેશજંધુ દાસ સાથે પોતે છ માસ જેલમાં પણ વીતાવ્યા. ૧૯૨૮માં કલકત્તા કોંગ્રેસમાં પોતે સેનાની રૂપે સામે આવ્યા, તો ૧૯૩૮ ને ૧૯૩૯માં દેશવાસીઓએ એમને એ વાર રાષ્ટ્રપતિની ગાદી આપી સૌથી ઊંચુ માન આપ્યું. એ દિવસો પછીના દિવસોની જે વાત આ નાનકડી પુસ્તિકામાં લખાઈ છે, એમાં આ ઇતિહાસની કેવી ગૌરવભરી પુનરાવૃત્તિ થઈ છે !

કલકત્તા કોરપોરેશનની પણ પોતાની એક સરકાર છે. સ્વતંત્ર હિન્દમાં કલકત્તા શહેરની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં હોય એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ એમાં આશ્ચર્ય નથી. ૧૯૩૨ માં રાષ્ટ્રવાસીઓનું ધ્યાન એ તરફ મથ્યું, ને એને પોતાના હાથમાં લેવાનો નિશ્ચય કરાયો. 'મેયર'ના પ્રધાનપદ પર દેશજંધુને સ્થાપવામાં આવ્યા. તો એના 'એકઝીક્યુટીવ ઓફીસર'ના પદ પર સુબાપચાણુને નિયુક્ત કરી શાસનનો દોર એમના હાથમાં સોંપાયો. પરચીસ, જીવીસ, વર્ષની ઉમ્મરમાં એમના મહાન જીવનનું સ્વરૂપ આ રૂપમાં પ્રગટ થાય છે; પણ આ તો ૧૯૪૨-૪૩માં થનાર વિરાટ દર્શનનું આરંભિક રૂપ હતું. ૧૯૨૦ પછી ૧૯૨૪ના ઓક્ટોબર માસની ૨૬મી તારીખે, બંગાલ વટહુકમમાં શહીદ શ્રી. ગોપીનાથસાર દ્વારા થયેલ મિ. ડેની હત્યાના આંદોલનમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓના સંદેહથી એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. દેશજંધુ દાસે કલકત્તા કોરપોરેશનની વિરુદ્ધ લરાયેલી એકકમમાં ઉગ્ર આવેશથી જણાવ્યું કે, "જે દેશપ્રેમ અપરાધ હોય તો હું પણ અપરાધી છું. કલકત્તા કોરપોરેશનના એકઝીક્યુટીવ ઓફીસર નેટલા દોપપાત્ર છે, એટલે જ દોપપાત્ર એનો મેયર પણ છે." અહીંથી જેલ

જવાનું જે આંદોલન શરૂ થયું, તે નિરંતર ચાલુ જ રહ્યું. જેલની બહાર રહેવા કરતાં, જેલની અંદર રહેવાની અને સરકારની આંખમાં શૂળ જેવા બની, વિદેશમાં જીવન વિતાવવાના દિવસોની સંખ્યા તો કેટલીયે મોટી છે. માંડલેની લગભગ અઠી વર્ષની આ નજરઅંધી એમને માટે અગ્નિપરીક્ષા જ નીવડી. મોટાભાઈ શરતબાણુને એમણે લખ્યું. “હું અર મને જેમાં તારવા માંગતો હોય તેવી અગ્નિપરીક્ષામાંથી પ્રસન્નતાપૂર્વક પસાર થવાને હું તૈયાર છું. હું તો એમ માનું છું કે ભારતના ભૂતકાળનાં પાપોનું હું નાના રૂપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરું છું” પણ એ વેળા તો એ પ્રાયશ્ચિત્તના હજી શ્રીગણેશ મંડાયા હતા. ૧૯૪૨-૪૩ માં એ જે અંતિમ કક્ષાએ પહોંચ્યું, તેનાથી તો એક આખો નવો ઇતિહાસ રચાઈ ગયો. જીવવાની આશાનું કોઈ ડિરજી જીવકતુ ન દેખાતાં, તા. ૧૫ મી મે ૧૯૪૭ ને દિવસે એમને જેલમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા પણ મુક્તિના પ્રસ્તાવમાં એક શરત એવી હતી કે એમણે ઘરત હિન્દનો કોડો છોડવો, ને એમના જહાજને રસ્તામાં હિન્દના કોઈપણ બંદર પર ઊભા ન રહેવું. પણ સુભાષબાણુએ કહ્યું, “સ્વદેશથી આ પ્રમાણે અપાતી આ જન્મદેશ નિકાલ દીપ મૃત્યુ પર્વત જેલમાં પુરાઈ રહેવા કરતાં વધુ શ્રેયસ્કર હોય એવી મને શ્રદ્ધા નથી.”

પ્રકૃતિ સદે જ સુધરતાંજ, ફરી એમણે રાષ્ટ્રીય સેવામાં દેહ અર્પણ કર્યો, ને બંગાલ પ્રાંતીય કેબ્રિસ સમિતિના સભાપતિપદે ચૂંટાયા. નાગપુર, પૂના, કરાંચી, પટણા, લાહોર, વગેરેમાં અનેક સંમેલનોના એ સભાપતિ બન્યા. ૧૯૨૮માં કલકત્તા કેબ્રિસ વખતે, રાષ્ટ્રીય સૈનિકોના મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે ચૂંટાયા. ૧૧ ઓગસ્ટ ૧૯૨૮ને રોજ ફરી એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા; ને ૨૩ મી જાનેવારી ૧૯૨૯ ને દિવસે રાજકોટના આરોપસર એક વર્ષની સજા થઈ. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૯ ને દિને જેલમાંથી છુટયા, પણ ૧૮ મી જાનેવારી ૧૯૩૦ ને દિવસે ફરી પકડાયા. આ મળા દરમિયાન એમને કલકત્તા કોર્પોરેશનના મેયર તરીકે

થૂંટવામાં આવ્યા. ૧૯૩૧ ની ૨૬ મી જાનેવારીએ મેયર તરીકેના એમના નેતૃત્વ નીચે નીકળેલા સરખસ પર પોલિસે આક્રમણ કર્યું. અનેક સાથીઓની સાથે પોતે પણ ધાયલ થયા, તે છ માસની સજા સાથે જેલમાં પુરાયા.

ગાંધી-ધરવોન કરારને દ્વંદ્વે એ જેલમાંથી છૂટયા, તે ગાંધીજી ગાળમેજી પરિપદમાંથી પાછા ફર્યા બાદ સરકાર દ્વારા શરૂ થયેલ વટહુકમરાજના પહેલા શિકાર સુભાષચાણુને જાનાવવામાં આવ્યા. ૧૯૩૨ ની જાનેવારીની ત્રીજીએ મુંબઈમાં કોંગ્રેસકાર્યસમિતિના સમાસદો તથા બીજા કોંગ્રેસી નેતાઓ સાથે એમને પણ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. મુકદ્દમે ચલાવ્યા વગર, ૧૯૧૮ ની કલમ ૩ અનુસાર એમને નજરબંધ રાખવામાં આવ્યા. માંડલેવાળી પરિસ્થિતિ ફરી પેલા યજ્ઞ. સ્વાસ્થ્ય એવું ક્ષીણુ યજ્ઞ ગયું કે, ૬૦ રતલ વજન ધરી ગયું. ૧૯૩૩ ની ૨૩ મી ફેબ્રુઆરીએ જહાજ પર સવાર થવા દેવાને એમને શાહીનજરકેદમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી. વિધેનાના આરોગ્યગૃહમાં પ્રમુખ પોલની સાથે રહીને વિદેશોમાં એમણે પ્રચારની ધૂમ મચાવી દીધી. એમને ઈંગ્લેંડ જવાની મના ફરમાવવામાં આવી હતી. તેા પણ એમણે પોલાંડ, નીસ, મિલ્લાન, કાંકર્સવાડ, જિનીવા, વગેરે ચક્રર લગાવ્યું; તે એક પુસ્તકો પણ લખ્યાં; ભારત વિશે લખેલા પુસ્તકને હિન્દ આવવા દેવામા ન આવ્યું. હિન્દુસ્તાન આવવાની પણ એમને અનુમતિ નહોતી, પરંતુ વયોષ્ટક પિતાની મરણાસન્ન અવસ્થાના સમાચાર મળતાં, પોતે અનુમતિ વગર, હવાઇ જહાજમાં બેસી, ૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ ને રોજ કલકત્તા આવી પહોંચ્યા. પિતા ૨ જી સપ્ટેમ્બરે સ્વર્ગવાસી યજ્ઞ ચક્રયા હતા. પોલિસની કરડી નજર નીચે એમને ઘર પહોંચાડવામાં આવ્યા, તે સાત દિવસ સુધીયે એ કરડી નજરે એમને ઘરમાં ન રહેવા દીધા. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બરે એમના પર ધુરોપ જવા માટે પ્રતિબંધ મુકાયો. ઔપધોપચાર અને પ્રચારનું કામ સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યું. કમલા નેહરૂની ખીમારીને લીધે નેહરૂજી

યુરોપ ગયા, ત્યારે પોતે એમને જિનિવામા મળ્યા સમાચારપત્રોએ
 એમને તે વેળા 'નિર્વાસિત ભારતીય રાજદૂત'ને નામે ઓળખાયા.
 સ્વદેશથી આજન્મ નિર્વાસિત રહેવાને બદલે, એમણે જોનશ્વનને
 વધુ એસકર માન્યુ હતુ આથી પ્રકૃતિ ઝઠક સ્વસ્થ થતા, સ્વદેશ
 પાછા ફરવાની આજ્ઞા મેળવ્યા વિના જ પોતે ૮ મી એપ્રિલ ૧૯૩૬ ને
 રોજ ઇટાલિયન જહાજમા મુબઈ આવી પહોચ્યા, ને તુરત જ
 ગિરફતાર થયા, ચાર પાંચ મહિનામા ફરી પ્રકૃતિ બગડી દેશમા ચારે-
 ફેર મુકિતને માટે જમરજસ્ત આદોનન શરૂ થઈ ગયુ વજન ઘણુ
 ઘટી ગયુ હતુ ફોર્ટ આર્ચર યરવડા અને કુરસિયાગ પછી એમને
 કલકત્તાની મેડિકલ કોલેજમા ૧૭ મી ડિસેમ્બરે લાવવામાં આવ્યા
 ૧૯૩૭ની ચૂટણીઓ બાદ, દિલ્લીમા રાષ્ટ્રીય 'સ્વેચ્છાનુ' અધિવેશન
 ૧૯૩૭મા શરૂ થયુ કે એમને ૧૭ મી માર્ચની સાંજે સાડા
 સાત વાગે મુક્ત કરવામાં આવ્યા સાડા પાંચ વર્ષ માદ પોતે સ્વતંત્ર
 થયા, ને સમગ્ર દેશમા આનંદ ને ઉત્સાહની લહેર ફેલાઈ ગઈ, પણ
 સ્વાસ્થ્ય ઘણુ ટકાવી ગયુ હતુ આક, નવ માસ કેનકાલિસીમા ઓપધો
 પચાર કરાવ્યા પછી પણ જ્યારે કશો લાભ ન થયો, ત્યારે ૧૯૩૭ ની
 ૧૮ મી નવેમ્બરે એમણે તે માટે વિદેશ જવુ પડ્યુ. દોઢ માસની વિધિ
 પછી ૧૯૩૮ના જાનેવારીની ૧૦મીએ લડન ગયા આની પછી ૧૬મી
 જાનેવારીએ એમને હરિપુરા મહાસભાના રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પસંદ
 કરવામા આવ્યા ત્યાંના ભવ્ય ને શાહી સ્વાગત ઠી ચર્ચા કરવાનું આ
 સ્થાન નથી ૧૯૩૮મા પણ ત્રિપુરી મહાસભા માટે ખીજ વાર એમને જ
 રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પસંદ કરવામા આવ્યા. મહાત્મા ગાંધી તથા ખીજ
 મહાસભાનેતાઓની સાથે મતભેદ પડતા પોને રાષ્ટ્રપતિ પદને
 ત્યજ દીધુ ને 'ફોરવર્ડ બ્લોક'ની સ્થાપના કરી એ દિવસોની
 અપ્રિય ઘટનાઓની અરુચિતર ચર્ચાને ઠડવીયે ઠીક નથી.
 'ફોરવર્ડ બ્લોક' પર સરઆતથી જ સરકાની વક્રદષ્ટિ હતી.
 એ તેમ હો, પણ ત્યારપછીની ઘટનાઓથી એનું તે પ્રગ્ન થાય

છે કે આ દલનું સંગઠન કરતાં જે 'ફારવડ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે સાર્થક તો છે. 'ચલો દિલ્લી'ના પોકારનાં દેશવ્યાપી સ્ત્રોતને 'આઝાદ હિન્દ ફોજ' અપનાવ્યા હતાં, એનું ગર્ભાધાન બાણે કે આ "ફારવડ" શબ્દ સાથે જ કરી દેવામાં આવ્યું હતું.

જુલાઈ ૧૯૪૦ માં એમને ફરી ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા, જેલમાં અનશન કરવાથી, ડિસેમ્બરમાં એમને ફરી મુક્તિ આપી, ધરમાં જ નજરબંધ કરી, પોલિસના આકરા પહેરા નીચે, બેસાડી રાખવામાં આવ્યા. આ જ પહેરામાંથી ૨૬ મી જાનેવારી ૧૯૪૧ ને દિવસે સુભાષ જેબ યઈ ગયા. એની પછીના એમના ગૌરવમય જીવનની શાનદાર કહાણી આ નાનકડી પુસ્તિકામાં અંકિત કરવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ભારતમાની લાજ રાખવાના પ્રયત્નમાં સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરીને આત્મેત્સર્ગનું સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ દેનાર, ભારત-માતાના વીર સપૂતના લાંબા સંઘર્ષમય જીવનના નિરંતર સંઘર્ષની એક આછી ઝાંખી ઉપરની પાંકિતઓમાં આપી છે. દેશમેવાની પહેલી સીડી પર ખગ રાખતાં સાથે, કારાવાસ, નજરબંધી, અને દેશનિકાલનું જે આંદોલન શરૂ થયું એ જીવનની અંતિમપણ સુધી ચાલું રહ્યું પણ અંતિમ ઘડી હજી સંદેહાસ્પદ છે, ૧૮મી ઓગસ્ટે જુલાઈ દુર્ઘટનામાં ઘાયલ થઈ, એ જ રાતે આ સંસારમાંથી વિદાય લઈ લીધાનો ઉલ્લેખ ૨૩ મી ઓગસ્ટે ટોકિયો કરવામાં આવ્યો છે. એ વાત પર વિશ્વાસ ન બેસવાને કારણે જ સુખાધમાં ભરાયેલી મદાસલા મદાસમિતિની બેઠકમાં સ્વીકારાયેલા શોક પ્રસ્તાવમાં એમનાં નામનો ઉલ્લેખ નથી. 'જાંસીની રાણી' રજિમેન્ટની પ્રધાન મેનાની ડાક્ટર લક્ષ્મીએ આ વાત પર વિશ્વાર જાહેર કર્યો છે. આઝાદ હિન્દ ફોજના છૂટેલા અનેક સૈનિકો પણ આનો સ્વીકાર કરવાનો ઇન્કાર કરે છે. એમનું કહેવું છે કે આ વાત પર એક નાનું બચ્ચું પણ ઈતિપ્યાર રાખી શકે એમ નથી. એ લોકો એમને ઇશ્વરની વિભૂતિ માને છે, ને શ્રદ્ધા

રાખે છે કે ગમે ત્યારે એ ગમે ત્યાંથી જરૂર પ્રગટ થશે. બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી શ્રી શંભુમેન ગુપ્તાની ગણતરી કહે છે કે ૭૨ વર્ષના આયુષ્ય પહેલાં એમનો દેહાંત કદી સંભવે નહીં. એમનું કહેવું છે કે એઓ ૧૯૪૫ ના ઓગસ્ટની પહેલી રાતે જ્યાં હતી, ત્યાંથી ૬૭૦ માર્ષલ દૂર એક પર્વતના ગુપ્ત સ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા છે. એમની સાથે એમના યાંચ સાથી પણ છે. ગુપ્તચરોની પુરી કોશિશો છતાંયે ૧૬ મી ડિસેમ્બર પહેલાં એમનો પત્તો નહિં મળે એ વખતે પણ જો એમની માહિતી કશીથી ન મળે, તો ૧૯૪૬ ના જાનેવારીની અધવચ્ચે એઓ ભારતમાં આવે એવી સંભાવના છે. આ પણ મિથ્યા ધાય, તો ૧૯૪૭ માં, ૨૩ મી માર્ચથી, ૨૩ મી એપ્રિલની વચમાં, જરૂર હિન્દુસ્તાનમાં પાછા ફરશે. ૧૯૪૭ માં હિન્દ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરશે. સુભાષચાણુ જ સ્વતંત્ર ભારતના સૌથી પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ થશે.”

આથી વિરુદ્ધ, હવાઇ અક્સ્માતના ભોગ બનીને સ્વર્ગવાસ યામવાના સમાચારો પણ ભરોસાપાત્ર સ્થળેથી ભારપૂર્વક જણાવવામાં આવે છે. દિલ્લીમાં લાય કિલ્લામાં ચાલનારા કોર્ટમાર્શલના મુકદ્દમામાં સાક્ષી તરીકે બોલાવાયેલા જાપાની અફસરોએ આ વાતનું સમર્થન કર્યું છે. સુભાષચાણુના જન્મજ્ઞ લાય કર્નલ હખીશુર રેડમાને પણ આ ઘટનાને સત્ય જણાવનાં કહેવું કે ફારમોસાની યામે બનેલી આ આકસ્મિક ઘટનામાં સુભાષચાણુનો દેહ વિલય પામ્યો છે. પોને આ જ હવાઇ જ હાજમાં બેઠેલા, ને આગ લાગતા જ એમના શરીર પરથી કપડાં બિતારવાની કોશિશ કરેલી. આમ કોશિશ કરવામાં, એ દાય બગી ગયા. એમને પણ દિલ્લીમાં લાય કિલ્લામાં મુકદ્દમે ચલાવવા માટે લાવવામાં આવ્યા છે. સુભાષચાણુની કાંડાંની ઘડિયાળ પણ લાવવામાં આવી છે, જેનો અર્થો ભાગ સળગી ગયો છે. આ અવગોચ આશ્ચર્ય દિન્દ મેના પર ચલાવાયેલા મુકદ્દમાઓમાં એમનો બચાવ કરવાવાળી સમિતિને એપવામાં આગો છે. સમિતિ તરફથી આ અવગોચને

નહેરુજીએ સુભાષબાબુના મોટાભાઈ શ્રી શરત્ચંદ્ર બોઝને મોકલી આપ્યો છે.

ને આજે એવું કોણ નહીં ધરશે, કે ઉપર આપેલી ભવિષ્યવાણી જલદી સત્ય સિદ્ધ થાય ! અયોધ્યાવાસીઓએ ચૌદ વર્ષના વનવાસ પછી, જેમ શ્રી રામનું સ્વાગત ક્યું હતું, એવું જ દેશવાસીઓ 'નેતાજી'નું સ્વાગત કરશે અને એ જ રીતે, અવનંત ભારતની પ્રગતિત્રીય રાજગાદી પર એમને બેસાડી, તિલક કરી, પોતાને ધન્ય લેખશે. ત્યારે જ 'જય હિન્દ'નો ઘેરો રાષ્ટ્રીય પોકાર માર્યુંકે થઈ 'આઝાદ હિન્દ'ની કલ્પના પૂરી કરશે.

૧૮૫૭ થી ૧૯૪૨

— પૂર્વાર્ધ —

૧૮૫૭ ની સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની આગની ઝાળને ધુઝાવી દેવા છતાંયે એની ચિનગારીઓ ડેરડેર બરોબર ઊડતી રહી. ક્રાંતિની આગ એકવાર પેટયા પહોં, દમનની રાખ તજે દબાઈ જાય ભયે, પણ કદી ધુઝાવી શકાતી નથી. એ રાખ નીચે દબાઈ રહેલી ચિનગારીઓને દવાની અનુકૂળ લહેરી અડકતાં જ, પૂરા કુંદાડા સાથે ફરી સળગી ઊડતાં એને સમય નથી લાગતો. ૧૮૫૭ થી ૧૯૪૨ સુધીનો ભારતની સ્વતંત્રતાનો સંગ્રામ એની સાક્ષી પૂરે છે. ૧૮૮૫ માં કોંગ્રેસનાં જન્મ થવા સાથે, ને સ્વતંત્રતાના સંગ્રામનું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ એને મળવા છતાં, લાલ ક્રાંતિની જ્વાળા દેશમાં જ્યાં ત્યાં ચારેકોર નિરંતર સળગતી રહી. પણ સમગ્ર દેશવ્યાપી કોષપણ સંગઠન ઉછેર ન પામી શક્યું. ૧૮૫૭ ની ક્રાંતિના દમન પછી સૌથી પહેલી ચિનગારી પંજાબમાં સળગી. પંજાબને માથે તે વેળા દેશની સામે દ્રોહ કરવાનું કલંક લાગી ચૂક્યું હતું. એ ચિનગારીને ફક્કા વિખેલને નામે લોક ઓળખે છે.

સરકારી વકીન આશુતોષ વિશ્વાસને અદાલતની મહાર નીકળના સાથે ગોળીથી વીધી નાખવામા આવ્યા.

સેશન્સમાં મુકદ્દમો ડીક લાખો ચાલ્યો, ૨૦૬ જલ્થુની સાક્ષી લેવાક સરકારી વકીન નાટને ૧૬ દિવસ સુધી આરોપ ચલાવ્યો, ને એટલો જ સમય વકીલોએ એની સાક્ષ્યશીર્મા કાઢ્યો. ૨૬ જલ્થુને આજન્મ કાળાપાણીની સજ્જ અપાઇ. ૧૭ ને છોડી દેવામાં આવ્યા. એકને એક વર્ષની સજ્જ થઈ, ને એકનો મુકદ્દમા દરમિયાન જ દેહાન્ત થઈ ગયો. વરિષ્ઠ અદાનતમા અપીન કરવામા દેશમન્થુ દામે ૯ દિવસ કાઢ્યા. થોડાકની સજ્જમા વધારો ઘટાડો થયો, ને ષ્ટલાકને છોડી દેવામા આવ્યા સરકારને લાખોનો ખર્ચ થયો આ મુકદ્દમામાં સરકારી વકીલ અને એક ડેપ્યુટી સુપરિટેન્ડન્ટ પોલિસને ગોળીનુ નિશાન અતાવી દેવામા આવ્યા શ્રી અરવિન્દ ધોષ નિર્દોષ જાહેર થયા. બાકીના લોકોને ૧૯૧૯માં શાહી માશી મગતા મુકિત મળી.

મહારાષ્ટ્રમા સાવરકરયુગમા વિરનમથી ઘટનાઓએ વિશેષ જોર પકડ્યુ. વિદ્યાર્થી અવસ્થામા જ સાવરકરબાઇએને રાજનીતિ તરફ પ્રેમ જન્મ્યો હતો. વિદેશી બદિકારની પ્રવૃત્તિમા એઓ યુવાવસ્થાથી જ લાગી ગયા હતા. નાના બાઈ શ્રી વિનાયક દમોદર સાવરકર ઈલાક ગયા, પછી શ્રી શામજી કૃષ્ણવર્માની મેત્રિએ વિરનવવાદી મની ગયા લાલા હરદનાલની સગતિએ રહીસહી કસર પૂરી કરી દીની. મંગલગના વિરોધમા પેદા થયેન આદોનનની દેશ પર જ નહી, ઈન્ડ પગ પશુ અસર થઈ ચૂકી પન્નમથી દેશમન્ત સરદાર અજિતસિંહ અને પન્નમકેસરી લાલા લજપતરાયને દેશનિકાન કરવામાં આવ્યા ઈન્ડાડનુ વાતાનરણુ પોતાને પ્રતિફૂન લાગના શ્રી. શામજીકૃષ્ણ વર્મા કાસ આની ગયા. લાના હરદયાવ પશુ ત્યા પહોની ગના 'ઈડિયા હાઉસ' અને ઇડિનન સોશિયાલિસ્ટ' પત્રનુ કામકાજ ઈલાકથી જ ચાલના લાડુ. એ વાગ એ પત્ર પગ મુકદ્દમો ચાનના પછી, એનુ પ્રકાગન પશુ ચેરિસથી ધરવાનુ રાગ થયુ ૧૯૦૮ મા ઈડિયા લાલમમા

१८५७ ना स्वातंत्र्य युद्धनी सुवर्णोत्सवति छिन्नवाह्य. विप्लवकारी प्रवृत्तिओतु ओ केन्द्र यनी गयुं. ओंय जनाववा संबंधमां न्हेर भाषणो अपावा लाग्या. रिवाँस्वर वापरवानो अप्यास शर यथ युक्तये. अमृतसरना युवक श्री. महनलाल धीगडा थी. ओ ओ सर कर्मन वाछली पर, न्हेर सभानी वयमां गोणा यखावी ओमने यमलोक पडोयाडी दीधा. भारतना रहेवासीओ पर करडी नजर रापी, धलुानी पूठे ओ नयसी पोलिस पलु इरेवता १९०६नी १९ ऑगरटे हसतां हसता अने वदेमातरमनो न्यधोष करतां ओ इरितीने लाकडे यडी गया. हिन्दमां, राष्ट्रीय गीतानी ओक पुस्तिका छापवाना गुना सर श्रीगणेश दामोदर सावरकरने कणापाष्णीनी सज इरमाववामा आवी. तपास यखावतां ओमने त्याथी ओंय जनाववानी साहित्यसामग्री पलु मणी. ओमना मुकदमाना आदोलनमा, नासिकना निव्हा मॅजिस्ट्रेट नॅक्सनने श्री अनन्त कांहेकर नामना युवके गोणायी पार करी दीधा. आ मामलामा तलुने इरसी यध. नानाबाह्र डॉ. नारायण दामोदरने पलु लॉड मिरो पर ओंय इकवाना मामलामा इसाववामा आव्या. धीगडाना कृत्यनी निंदाना प्रस्ताव पर विरोधमा मत आपवा भाटे श्री. विनायक दामोदर सावरकरनी, सभामा धरपकड यध गध 'तलवार' नामनुं ओक पत्र ओमणे शर कयुं. थोडाक भित्रीना आग्रहथी पोते क्रूस आनीने रहेवा लाग्या. पलु १९१०मां लडन नतां ट्रेनमा न गिरकतार यध युक्तया. नयारे ओमने हिन्दुस्तान लाववामा आवता हता, त्यारे मार्ग्रेसनी पास, वहेथी सनारे शौचक्रिया कव्या गया ने त्याथी त्यांनी नानी सरणी वारीमाथी समुद्रमां इदी पडया क्रूसनी भूमि पर पडोय्या छता, ओमने न्हाननी अत्रेण पोलिसने स्वाधीन करवामां आव्या. अदीथी ओमने नासिकनी न्हेलमां राभवामा आव्या, अने १९११नी २६ मी मार्गे आनन्म कणापाष्णीनी सज करवामा आवी ३८ गुनेगारे पर नासिकमां पडयन्त्रनो मुकदमे यनाववामां आव्यो, आमा अनेक ठेकाण्येनी अनेक व्यक्तिओने पडेववामा आवी. आमाथी २७ ने इदी

જુદી સમગ્રો યજ્ઞ, ૪૧ વ્યક્તિઓ પર આવિયરમાં પડ્ય-ત્રનો મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો. ૧૯૦૯ માં અમદાવાદમાં લોડ મિટોની ગાડી પર જે દેરી બોમ ફેંકવામાં આવ્યા. ઔધ અને કાલ્કાપુરથી પણ થોડાક યુવાનોને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા.

અલિપુર પડનન કેસથી કાઠ જંગાગની આગ લોકવાઈ નહીં. બિનહું, એ વધારે પ્રજ્વલિત યજ્ઞ ઊડી કનકતામાં અને દાકામાં સ્થિર થયેની અનુભૂતિન સમિતિની શાખાઓ આખા બંગાળમાં ફેલાઈ ગઈ. મદારીપુરમાં અનુસંધાન સમિતિ પણ સ્થિર થઈ. દમનનીતિથી આનું દમન કરવું અશક્ય થઈ પડ્યું. બંગાળ પ્રાંતની બહાર બીજા પ્રાંતોમાં પણ આ બળ ફેલાતી રહી શ્રી રાસમિદારી બોલને આતી માથે; સંબંધ હનો. રશિયાની છાની સમિતિઓની માફક આ સગઈનો કરવામાં આવ્યાં. આર્થિક અને માનવશક્તિ વિના કોઈ પણ સંસ્થાનું કાર્ય નભી શકતું નથી. માણસો મગતાયે આર્થિક સદાય મળતી મુશ્કેલ હતી. આને ક્ષીને ડાકુઓનો માર્ગ વાચારીએ સ્વીકારવો પડ્યો. રાજનૈતક 'ડાકુગીરી' વિપ્લવકારી કાર્યક્રમનુ મુખ્ય અંગ નહોતી, એનો આપદ્મર્મના ઉપમા જ સ્વીકાર કરવો પડ્યો. એ વર્ષોમાં એનુ પ્રમાણ ધણુ રહ્યું. બંગાળમાં આરેડોર આતંક ફેલાઈ ગયો. ચાગીસ પચાસની ટોળી સભસર્જે યજ્ઞ ધાડ પાડતી ને પરચીસ ત્રીસ હજારની રકમો ફટી લાવતી. રેલગાડીઓને પણ લૂંટવામાં આવી. છૂટા છવાયા બોમકાંડ, ગોળીકાંડ અને હત્યાકાંડ પણ અનેક સ્થાનોએ થયા. સેંકડો યુવાનો પર મુકદ્દમો ચલાવી એમને ભારે સજાઓ આપવામાં આવી. કેટલાકને ફાંસી પર લટકાવવામાં આવ્યા. 'ક્રિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ' નામનો એક નવો કાનૂન ગ્યી, બંગાળની અનેક સમિતિઓને ગેરકાનૂની ઠરાવવામાં આવી. અને અનેક બંગાળી યુવકોને ૧૮૧૮ ના ૩ ના નિયમાનુસાર નજરબંધ રાખવામાં આવ્યા. ઠાકા ગડયંત્રમાં ૪૪ યુવકોને સપડાવવામાં આવ્યા. આમાં શ્રી. પુલિન બિદારી દાન પણ હતા જે વર્ષ ૫૪ી એમને પોતાને દેશ પાછા

કરવાની અનુમતિ મળી શકી. ૧૯૧૧ માં લગભગ ૧૮ સ્થાનો પર ધાડ પાડવામાં આવી, જેમાં પચાસ હજારની લૂંટ પડી. સરકારી સાક્ષીઓ અને બાતમીદારોની હત્યા પણ આ વર્ષે સારી સંખ્યામાં થઈ. અનેક સરકારી લોક અને કેટલાક અંગ્રેજો પણ આનો શિકાર બની ગયા. સરકારને લાગ્યું કે આ બધું બંગાળના દારણુરૂપ છે. ૧૯૧૧ ની ૧૧ મી ડિસેમ્બરે દિલ્હી દરબારમાં બંગાળને એક સ્વતંત્ર પ્રાંત બનાવવાની જાહેરાત થઈ. આસામ અને બિહારનો ડિસાના પણ બે જુદા જુદા પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યા.

૧૯૧૨ માં પણ ડાકુગીરીનું આંદોલન ચાલુ જ રહ્યું. બેરીસાદમાં પડવનનો પહેલો મુકદ્દમો ચાલ્યો. એમાં ૪૪ આદમીઓનાં નામનર્દ વૉરંટ કાઢવામાં આવ્યાં, ૩૭ ગિરફતાર થયા, ૨ સરકારી સાક્ષી બની ગયા, ને ૧૨ ને સજા થઈ. શ્રી. શેલેન્દ્ર મુકરજી અને શ્રી. રમેશ આચાર્ય આમાં મુખ્ય હતા. ૧૪ ધાડપાડુઓનો આ મુકદ્દમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૧૩ માં પણ આ ક્રમ ચાલુ જ રહ્યો. ૬૧ દબ્બર રૂપિયાની લૂંટ થઈ ને કથિયાર પણ ગોડ્યાં. રાગબઝાર બોંબ મુકદ્દમો પણ આ વર્ષે જ ચાલ્યો; આમાં છ જથ્થુને સજા થઈ. ૧૯૧૪ની ૨૬ મી ઓગસ્ટની સૌથી બપુંઠર ધટના તો રોડા એન્ડ કંપનીની ૫૦ પિસ્તોલો અને ૪૬૦૦ કારત્રમો ઉડાવી દેવાની હતી. અંગીના ગોદામમાંથી ૨૦૨ પેટીઓ આવવાની હતી. ૧૯૨ તે પહોંચી ગઈ, ને બાકીની પેટીઓ સાથે ગેબ 'યથેસ બાણનો ક્યાંય પતો પણ ન લાગ્યો! ૧૯૧૪ની પછી પાડવામાં આવેલી ધાડોમાં આનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. ૩૧ પિસ્તોલો અને ત્યાંથી પકડવામાં આવી. ૧૯૧૪, ૧૫ ને ૧૬ માં વિધવકારી કાંડ એની છેલ્લી સીમાએ પહોંચી ગયો, ને સરકારે પણ દમન ગુજારવામાં કંઈ મળ્યા ન રાખી. વિંદ સંરક્ષણ ધારાનો જાહેર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. હાનરો પુવહાને અને મંબાંત બંધિતઓને માત્ર સજા પરથી, બિનામુકદ્દમા નજરબંધ કરવામાં આવી. સાતમી મે ૧૯૧૮ ની

રાતે ૯ વાગે આરમેનિયન સ્ટ્રીટમાં પડેલી ધા: ભારે સાહસપૂર્ણ હતી. અનેક શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકોને પણ નજરઅંધ કરવામાં આવ્યા. નજરકેદીઓની છાવણીઓમાં ધણાંય ખીમર પડીને સ્વર્ગે સિધાયા. બંગાળના વિપ્લવની ચર્ચા કરતાં, રૅન્સેટ કમિટિના હેવાલમાં લખવામાં આવ્યું હતું કે “જો બંગાળી આતંકવાદીઓનાં મધ્યાં દહોને, ઉપયોગ માટે જરૂરી સ્ત્રો મળી જત, તો એ લોકો ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરીમાં બંગાળમાં સંગઠિત વિપ્લવ જેવું લયંકર કાર્ય કરવામાં કદી પાછી પાની ન કરતે.”

વિપ્લવની આગલી ચિનગારીઓ મદ્રાસ, પુકતપ્રાંત, અને પંજાબમાં પણ ફેલાઈ. સમ્રાટ જ્યોર્જના દિલ્લી દરબારમાં પણ પડ્યન્ત રચાયું. પણ તે સફળ ન નીવડ્યું. મદ્રાસના ક્રાંતિકારીઓએ પોંડિચેરીમાં પોતાનું કેન્દ્ર બનાવ્યું, અને ટિનાવેલીના મેન્ડરેટ્ટ મિ. એશ પર ગોળી છોડવામાં આવી. આને કીધે ટિનાવેલી પડ્યન્ત કેસ ચાલ્યો. દિલ્લીમાં માર્ટર અમીરચંદ, લાલા હનુમંતસહાય ને લાલા હરદવાલે વિપ્લવનું ખીમરોપણ કર્યું. શ્રી. રાસબિહારી બોઝે બંગાળથી આવીને દહેરાદુનમાં કામ શરૂ કર્યું, તે દિલ્લી તથા પંજાબમાં સંગઠન ને પ્રચારકાર્ય કર્યું. દિલ્લી રાજધાની બનતાં તે વેગાના વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગે ૧૯૧૨ની ૨૩ મી ડિસેમ્બરે; રાજધાનીમાં પૂરા લખકા સાથે પ્રવેશ કર્યો. ચાંદની ચોકમાં એના પર બોંબ ફેંકવામાં આવ્યો. ૧૯૨૩ ના મેમાં લાહોરમાં પણ એક બોંબ ફાટ્યો. ૧૯૧૪ ના માર્ચમાં દિલ્લી પડ્યન્ત કેસ ચાલ્યો, જેમાં ચૌદ આરોપીઓને ઝડપવામાં આવ્યા. લાલા હનુમંત સહાય, અમીરચંદ, અવધબિહારી, બાલમુકુન્દ દીનાનાથ, વસંતકુમાર વિશ્વાસ, અલરાજ વગેરે આમાં મુખ્ય હતા. દીનાનાથ અને સુલતાનચંદ તાજને પક્ષે ચડી ગયા. ત્રણને ફાંસી, એકને આજન્મ કાળાપાણી અને અલરાજ તથા હનુમંતસહાયને સાત ને નવ વર્ષની સજ્જાઈ. માર્ટર અમીરચંદ, અવધબિહારી, અને લાઈ બાલમુકુન્દ વિશ્વાસ હસતાં હસતાં ફાંસીએ

લટકી ગયા. ૧૯૧૫ સુધી શ્રી. રાસાબહારી બોઝ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં લખાતા છુપાતા પોતાનું કાર્ય કરતા હતા.

અમેરિકા પહોંચેલા શિબોમાં પણ રાજનીતિએ એવા વેગથી પ્રવેશ કર્યો કે જાણે એ લોકો પણ ત્યાં વિપ્લવનું સંગઠન કરવા જ ન ગયા હોય! લાલા હરદયાલે અરાજકતાવાદી બનીને એ લોકોમાં જખ્ખર પ્રચાર કર્યો અને લાઇ પરમાણુ દે એ કાર્યમાં હાથ મિલાવ્યો. ૧૯૧૩ ની ૧૦ મી મેએ કેલિફોર્નિયામાં 'ગદર પાર્ટી'ની યથાવિધિ સ્થાપના થઇ. 'ગદર' નામનું એક સમાચારપત્ર પણ પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું. હિંદી, ઊરદુ, ગુરુમુખી, અને ગુજરાતી વગેરે અનેક ભાષાઓમાં એનું પ્રકાશન થયું. ૧૯૧૪ ના મહાયુદ્ધની વાદળીઓ વરસવાની હતી અને એમાં ય લાલ ઉડાવવા માટે, આ રૂપમાં તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. દુનિયા પર જ્યાં જ્યાં હિન્દુસ્તાનનાં રહેવાસી વસનો હતો ત્યાં ત્યાં પત્ર પરોચનું થયું. ૨૫ કે ૨૭ મી માર્ચ ૧૯૧૪ ને હિને લાલા હરદયાલજીને અમેરિકામાં પકડવામાં આવ્યા. મુક્તિ મળતાં તેઓ સ્વિટ્ઝરલેંડ ગયા. ત્યાંથી જર્મની, અને પછી હોલેંડ જઈ પહોંચ્યા. અમેરિકાની લહેરો કેનેડામાં પણ પહોંચી ગઈ. કેનેડા સરકારની નડતરથી પણ જાગૃતિ પેદા થઈ. હિન્દીઓના કેનેડા જવા બાબત ઊભી કરવામાં આવેલી અડચણોનો પ્રયંડ વિરોધ થયો. સક્રિય વિરોધ માટે 'ગુરુનાનક સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની' સ્થાપવામાં આવી અને એના તરફથી 'કામાતામારુ' જાપાની જહાજને જળમાં વહેતું કરવામાં આવ્યું. ૧૯૧૪ની ૨૩ મી મેએ એ બે ક્રાનાર પરોચ્યું. એમાં ૩૧૧ શિખ અને ૨૧ મુસલમાનો હતા. એને કિનારે કુનાંચરવા દેવામાં ન આવ્યું. બે મદિના પૂરા પાણીમાં જ ઝીંકું રાખ્યા પછી, ૨૪ મી મુસાઈએ જહાજને પાણું વાગવામાં આવ્યું. આ જાપાની વચ્ચે કેનેડાની પોલિસ સાથે બ્રહ્માજોડી થઈ. આ રીતે અપમાન પામી, પાગલ દુરના દિંદીઓ વિપ્લવી બને એમાં શો સદિદ હેષ્ટ થયે? ૨૬ મી સપ્ટેમ્બરે જહાજ પાણુ વગીને જાજાજ પરોચ્યું. માર્ગમાં પણ એની સાથે અપમાનપૂર્ણ વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું. દોંગડોંગ અને મિંગા-

પુરમા તો એને ઊભુ રહેવા દેવામાં ન આવ્યું. બધાંને સીધાં પંગળ જવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યું; એમને માટે સ્પેશિયલ ટ્રેન પણ ઊભી હતી. મુસાફરોને નજરકેદ થઈ જવાની દહેશત હતી. એમણે ઇન્કાર કર્યો, તો ઇન્કારનો જવાબ ગોળાથી વાળવામાં આવ્યો. ૧૮ તો ત્યાં જ ધવાઇને શહીદ થઇને પડ્યા. માત્ર ૭૭ ને બળજબરીથી ગાડીમાં બેસાડી શકાયા; ૨૯ નાસી છૂટ્યા. ૩૧ ને નજરકેદ કરવામાં આવ્યા. આ આખાંયે વિપ્લવી નાટકના સૂત્રધાર આખા ગુરુ દત્તસિંહ હતા. એમને પકડવા માટે થયેલી દશ હજારના ઇનામની જાહેરાત પણ વ્યર્થ ગઈ. સાત વર્ષ પછી, મહાત્મા ગાંધીના આદેશથી પોતે આત્મસમર્પણ કર્યું. આ દરમિયાન એમણે ડુંકેદારી, મેનેજરી, ને હકીમી ઉપરાંત કોંગ્રેસનું કાર્ય પણ કર્યું, ને કોંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠકોમાં પણ સામેલ થઈ રહ્યા હતા.

‘કામાગાતામાર’ના કેનેડામાં થયેલા અપમાનના જખમ પર હિન્દી સરકારે વળી લણ લણું. ગદર પાર્ટીમાં સ્વામિમાનની વૃત્તિની સાથ સાથ સ્વતંત્રતાની ભાવનાએ પણ જોર પકડ્યું. ૧૯૧૪નું મહાપુલ્ક શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. પ્રવાસી શિબો રાજ્યક્રાંતિ માટે આ મોકો છે એમ માનીને ઝડપનેર હિન્દને કિનારે પાછા ફરી રહ્યા હતા. એમણે સેંગાઇ, બેંગકોક, સિંગાપુર, અને અલ્મદેશના હિન્દીઓમાં પણ વિદ્રોહની આગ સળગાવવી શરૂ કરી. એમનું મુખ્ય ધ્યેય એનાઓને વિદ્રોહી બનાવવાનું હતું. રૂપિયાની જરૂરતને પહોંચી વળવા માટે એમણે પણ ધાડુપાડુઓનો માર્ગ અખત્યાર કર્યો. પંજાબમાં પણ બંગાળની માફક ધાડોટું આદોલન શરૂ થઈ ગયું. આ માટે સ્વદેશ પાછા ફરતાં પ્રવાસીઓ પર દરડી નજર રાખવામાં આવતી. કલકત્તાથી જ એમનો પીછો પકડવામાં આવતો હતો, ‘તોસામાર’ જહાજમાં આવનારાઓ ‘કામાગાતામાર’ના મુસાફરો કરતાં પણ વધુ અર્થકર લેખાવા લાગ્યા. પ્રવાસીઓ હવે જપાનો છુપાતા, ચર. પાછા ફરવા લાગ્યા. પંજાબમાં તો એમની જાણે મોટી

સામાન મોકલવાનો નિષ્ફળ ઉદ્યોગ કરવામાં આવ્યો. અકાલીઓ મારફત અંગાલીઓએ પણ સશસ્ત્ર પોલિસ અને લશ્કર સામે ટકકર ઝીલ્દી ગોઠાવી અને બાલાસોરનાં જંગલોમાં અને પર્વતોમાં તેો યુદ્ધ પણ શરૂ થઈ ચૂક્યું. સાત સાત દિવસ સુધી વિપ્લવવાદીઓનો પીછો પકડવામાં આવ્યો. સિંગાપુરમાંની હિન્દી સેનાઓમાં વિપ્લવ પેદા કરવાની કોશીશો થઈ, ને બ્રહ્મદેશ તરફથી દિંદ પર હુમલો કરવાની યોજનાઓ પણ વિચારાઈ. પંજાબમાં ૨૧ ફેબ્રુઆરીએ કંઈ જ ન થયું. પરંતુ સિંગાપુરમાં વિદ્રોહની માંગણી પછી સાત દિવસ સુધી હિન્દી સેનાઓની ત્યાં હકૂમત ફાલ્ગુન રહી. રશિયા અને જાપાનની મદદથી આ વિદ્રોહને દાબી દેવામાં આવ્યો, અને બ્રહ્મદેશમાં પડ્યાં તો મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ૧૯૧૪-૧૮ ના મહાયુદ્ધમાંથી લાભ ઉઠાવવાની બધી કોશીશો નિષ્ફળ નીવડી. પંજાબને નિર્વીચિત્તતાથી દેવામાં આવ્યું, છતાં ક્રાંતિની આગની ચિનગારીઓ તુરત હોલવાઈ ન ગઈ. અંગાળમાં પણ એ જ સ્થિતિ રૂંચી. બેઉ પ્રાંતમાં અનેક માનનીય નેતાઓને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા, કાળીપાણીએ વધાયું કરવામાં આવ્યાં; કટલાકોએ તેો પોતે જ પોતાને હાથે મોતનો રસ્તો સાફ કરી દીધો. અમેરિકામાં પણ કટલીક ઘટનાઓ બની ગઈ. સંયુક્ત પ્રાંતમાં 'ભાતવેદી' નામની સંસ્થાનું સ્થાપન થયું. એ સંસ્થાનો મંત્ર અથવા સૂત્ર આ હતાં :-

“બાહ્યો આગે બદો, ફાઈ વિલિયમ છીન લો
કિતને કહે અંગેજી સારે ઉનકો ખીન લો !”

પણ 'આ સંસ્થા ગ્રીછી', ન રાહી. ગાનિપરમાં થયેલી ટુકરો પરિસ્થિતિ આના ૮૦ માં થી ૩૫ સાથી મરી ગયા. અને એના નેત્ર પંડિત ગોદાલાલ તથા બ્રહ્મચારીજી એમના સાથીઓ સાથે ગાનિપરના કિલ્લામાં કેદ પકડાયા. જૈનપુરિમાં આ પડ્યાં તો કિરમો ચાલ્યો, ૧૯૧૯ની ૧લી સપ્ટેમ્બરે એકને સજા કરવામાં આવી. પણ આ બહુ અન્યાય તે વિશ્વાસ-લાતને કારણે પંડિત ગોદાલાલ અને રામનારાયણ જેવપાંથી નાની રૂપા

પંજાબના લશ્કરી રાજ્યની અંધાધૂંધી, જલિયાંવાળા બાગનો હત્યાકાંડ અને બીજાં નાનાં મોટાં તોફાનો તરફ કેવળ એક સંકેત કરવો જ બસ છે. આ પાપેતુનું નિવારણ કરવા માટે ૧૯૧૯ ના ડિસેમ્બરમાં વ્યાપક કોલકરાર કરતાં, રાજકેદીઓને શાહી માશી આપવામા આવી. અનેક પક્યત્રોમાં લાંબી સજા પામેલા કેટલાયે બંદીવાનોને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. ગાંધીજીના અસહયોગ અને સત્યાગ્રહની સાથે, દેશે અહિંસાત્મક ક્રાંતિને માર્ગે કદમ ચૂકવા માંડ્યા. ૧૮૫૭ પછીની વિપ્લવી પ્રવૃત્તિઓનો પૂર્વાધ અહીં પૂરો થયો માનવો જોઈએ.

૧૯૫૭ થી ૧૯૪૨

: ઉત્તરાર્ધ :

મહાત્મા ગાંધીના અસહયોગ કે અહિંસાત્મક ક્રાંતિની જોલમાના ત્રણ વર્ષ રહી. એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત ન થયું, અને ચેરીછૂપીની ઘટનાઓ પાછળ વ્યાપક સત્યાગ્રહના કાર્યક્રમને સ્થગિત કરી દેવામાં આવ્યો. ક્રાંતિકારીઓએ નિરાશાના માર્ગ, પોતાનો કાર્યક્રમ ફરી શરૂ કરી દીધો. બંગાળ અને કનકતામાં જ શ્રીગણેશ મંડાપા ઘાડપાડુઓનું આદેશન એના વેગથી થતું થઈ રહ્યું કે બંગાળના લાટસાહેબ લોડ નિટનનું આસન ડોળી ઊડ્યું. ૧૯૨૪ ની ૧૨ મી જાનેવારીએ ગાંધીનાથ શાહે, કલકત્તામાં પોલિસ કમિશનર ટાઇગને બદલે બૂવર્મા મિ. ડેની હત્યા કરી આખાને દેશમાં આ બંગાળે પ્રશ્ન યજ્ઞ પડ્યો. મહાત્મા ગાંધી અને દેશમંદુ દાસના પરસ્પર વિરોધી નિવેદનો બદલાર પડ્યા અને ટ્રિબિનલ મદાસમિતિમ પશ્ચ બે વચ્ચે ખટરાગ થયો હત્યાઓનું આદેશન વધી પડ્યું. ૧૯૧૮ ના ત્રીજા નિયમ પ્રમાણે અને બંગાળ નટલક્રમની રૂએ પ્રમ લેવામાં આવ્યું. આખા બંગાળમાં શોધખોળ અને

ગિરફતારીની ધૂમ મચી ગઈ સુભાષનાણુ પણ પકડાયા લગભગ ૧૨૬ વ્યક્તિઓને નજરકેદ રાખવામાં આવી. કાનપુરમાં પણ પકડાયાં મુકદ્દમો ચાલ્યો અને મેરઠનો પ્રસિદ્ધ મુકદ્દમો પણ શરૂ થયો. છૂપે વેશે સ્વદેશ પાછા ફરવા ને એ જ અવસ્થામાં રહેતા શ્રી. એમ. એન. રાયને મુબમમાં પકડવામાં આવ્યા, ને પત્ની કાનપુરમાં મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો આ મુકદ્દમો, સામ્યવાદના રૂપમાં ઉછરતી જતી ક્રાંતિનું દમન કરવા માટે ચલાવવામાં આવ્યા હતા.

પંજાબમાં મગર અકાલીઓને રૂપે એક નવું ક્રાંતિકારી દળ બનીને ઊભું થયું પંજાબમાં, વિશેષે રીને દોઆબમાં બીપણુ વ્યાધિ ફેલાઈ ચુક્યો 'ફૂકા વિદ્યવ'ની માફક આ પણ અકાલીઓ પર્યંત જ મર્યાદિત રહ્યો 'બખ્શર અકાલી' નામનું પત્ર પ્રગટ કરવામાં આવ્યું. આ દળનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ, ૧૮૫૭ની માફક મેનાઓમાં વિદ્રોહ પેદા કરી, ભારતને સ્વતંત્ર કરવાનો હતો. પોલિસને છાની છૂપી બખરો પહોંચાડનારા તરફ તે એમણે જોહાડી બોલવી દીધેલી અનેક આવા જસૂસોને મોતને ઘાટે ઉતારવામાં આવ્યા. પોલિસની સામે યુદ્ધમાં જ અનેકવાર ટકકર ઝીતાઈ અને આ દળનું મળ નષ્ટ રહ્યું. ૯૧ બખ્શર અકાલીઓ પર પહેલો મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો પાંચને ફાંસી, બારને આજન્મ કાળાપાણી, અને આડનીસને ખીજી સજાઓ કરવાનાઈ અપીલમાં વળી એક ખીજને ફાંસીની સજા થઈ ૧૯૨૬ની ૨૭મી ફેબ્રુઆરીએ બધાને એક સાથે ફાંસીને માચડે ઝુનાવવામાં આવ્યા ને ત્યાર પછી દમનનો દોર એવો આધળો હતો, કે કોએસને તપાસ માટે એક સમિતિ મેસાડવી પડી મદ્રાસમાં શ્રીરામ રાજૂએ એક વિધનવી દળનું સંગઠન કરીને અંગ્રેજ લશ્કરમાંથી થે કેટનીથે વાગ લોહીનું દાણુ મેળવ્યું ને અનેક અફસરોને ગોળીના નિશાન બનાવ્યા પરંતુ ઉવટ સુધી એ હાથ ન આવ્યા. મગાળમાં આ પ્રવૃત્તિઓએ જોર પકડ્યું ૧૯૨૫માં દક્ષિણેથી એમ કેસ ચાલ્યો.

કાકોરીકાડના રૂપમાં ૧૯૨૫ની છઠ્ઠી ઓગસ્ટે જે જવાળામુખી ફાંસી નીકળ્યો અને જેમાં શ્રી અશકાક ઉદનાખાન, શ્રી રામપ્રસાદ

ખિરિમલ, શ્રી રાજેન્દ્ર લહરી અને ઠાકુર રોશનસિંહ શહીદ થયા, એ 'હિન્દુસ્તાન રિપબ્લિકન એસોસિયેશન'ના નામથી બનાવવામાં આવેલા પ્રાંતવ્યાપી સંગઠનનું પરિણામ હતું. ટ્રેનની ધાડ પછી સમગ્ર પ્રાંતમાંથી અને બંગાળ તથા પૂના તરફથી લગભગ ૪૦ વ્યક્તિઓને પકડવામાં આવી. ૨૮ પર મુકદ્દમે આવ્યો. કેટલાક છુપાતા ફરતા રહ્યા; ને છેવટ સુધી હાથ ન આવ્યા. પાંચને ફાંસી, ને તેરને લાંબી સજા ફરમાવવામાં આવી. સરકારની અપીલને લીધે વળી કેટલાકની સજામાં વધારો પણ થયો !

પંજાબમાં પણ નવજુવાનોની નસોનું લોહી ધીપ્પી ઊડ્યું. 'નવજવાન ભારત સભા'ની સ્થાપના થઈ. સંયુક્ત પ્રાંતમાંની 'હિન્દુસ્તાન એસોસિયેશન' અને બંગાળના લોકોની સાથે આ સભાએ સંબંધ બાંધ્યો. બિહારથી પણ કેટલાકનો સાથ સાંપડ્યો. બધાને ભેગા કરી 'હિન્દુસ્તાન સોશિયાલિસ્ટ રિપબ્લિકન આર્મી'ને નામે એક કેન્દ્રીય સંગઠન કરવામાં આવ્યું. ઝાંસીમાં કેન્દ્ર સ્થાપી પ્રાંતોમાં જુદા જુદા કાર્યકર્તાઓને નીમવામાં આવ્યા. સરદાર ભગતસિંહને બધાને મેળવી આપવાનું કામ મળ્યું, ને શ્રી ચન્દ્રશેખર આઝાદને સૈનિક વિભાગ સોંપવામાં આવ્યો. અવારનવાર કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં આવતો, કાકોરીના દેહીઓને જોલથી ભગાડવાનો, સાધમન કમિશનની ટ્રેન હુથલાવવાનો, કાકોરીના અમીયંદોની હત્યા કરવાનો, લાહોર, સહરાનપુર, આગ્રા અને કલકત્તામાં જોબકેન્દ્ર સ્થાપવાનો, પંજાબકેસરી લાલ લજપતરાય પર થયેલા લાડી પ્રહારનો બદલો લેવાનો, ને તે માટે લાહોરના પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. સ્કોટને ગોળાથી વીંધવાનો અને ધૈયાની મદદ માટે રાજનૈતિક ધાડ પાડવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. ૧૭ મી ડિસેમ્બરે મિ. સ્કોટને બદલે શક પરથી મિ. સેંડર્સ પર ઘેલો દિવસે આક્રમણ કરવામાં આવ્યું. પીછો પકડનાર મિસ્ટર ફર્ન અને પોલિસ ચાનનસિંહ પર પણ ગોળાઓ છોડવામાં આવી. એ બે ધાયલ થઇને યમલોક પહોંચી ગયા. પોલિસ માયાં પટકીને બેસી ગઈ. કોઇનો પત્તો ન લાગ્યો. ૧૯૨૯ ની ૮ મી એપ્રિલે દિલ્હીમાં મજેલી એસેમ્બલીમાં અમરશહીદ ભગતસિંહ અને

બટુકેશ્વર દેવે બોમ્બે ફેક્ટીને જનારે આત્મસમર્પણ કયું, ત્યારે જ આ દળની પહેલી બે વ્યક્તિઓ પોલિસને હાથ લાગી. એમને કાળાપાણીની સજા થઈ. લાહોરમા દશહરામા એક બોમ્બ ફેક્ટીમા આબે. છૂપી પોલિસની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહી લાહોરમા સુખદેવ, કિશોરીલાલ અને જયગોપાલ ૧૯૨૯ ની ૧૫ મી એપ્રિલે પકડાયા જયગોપાલ, હસરાજ વેરા અને ૫ વ્યક્તિઓએ ઘડો ફેડયો, ગિરફતારીઓની તાંત હાથ લાગી ગઈ. જેને માટે સમસ્ત ઉત્તર ભારત, પંજાબ, દિલ્હી, સયુક્તપ્રાત, મિહાર અને બંગાળમાં ધરપકડો શરૂ થઈ, એવો આ પહેલો જ આંતરપ્રાંતીય પડયન મુકદ્દમો હતો ૩૨ પર મુકદ્દમો ચાલ્યો સાત તાજના સાક્ષી બની ગયા, ને ૧૬ ઠેક સુધી લપાતા રહ્યા આ મુકદ્દમાને વિગતવાર ઈતિહાસ આપરાનુ અહી પ્રયોજન નથી. ખાસ વટહુકમ કાઢી, મુકદ્દમાની ત્રયમા જ એક ખામ લવાદસમિતિ નીમવામાં આવી. ૧૯૩૦ ની ૭ મી ઓક્ટોબરે અમરશહીદ ભગતસિંહ, સુખદેવ અને રાજગુરુને કામીની સજા થઈ સાતને આજન્મ કાળાપાણી અને ત્રણને લાખી સજા થઈ. બાકીનાને છોડી મુકવામાં આવ્યા અમરશહીદ યતીન્દ્રનાથ દાસ ૬૨ દિવસના ઉપવાસ પછી ૨૪ર્ગે સિધાબા. ગાંધી ધરવિન કરાર બાદ, ૧૯૩૧ ના માર્ચની ૨૩ મીએ સાહે સાડાસાત નાગ્યે ત્રણેને લાહોરમાં કામી દેવામા આવી અને સતનજ પર ચોરીચપકાઈથી લઈ જઈ, એમની લાગેને કૂખી દેવામા આવી આ મુકદ્દમાનો ફેસલો ૪૦૦ પાનાં ભરીને લખવામા આવ્યો, ને એની નકલ રૂપિયા ૨૨૫૫ મા મળતી હતી! આની વચમા જ, વ્હીનીની પાસે વાઈસરોયની સ્પેશિયલ ટ્રેનને ૧૯૨૯ ની ૨૬ ડિસેમ્બરે ઉડાની દેવાનો પ્રયાસ કરાયો લાહોરમા એક પ્રયોગ કરતા કરતાં ભગવતીચરણનો વિરહોટથી દેહાન્ત થયો. પંજાબના અનેક શહેરોમા બોમ્બ ફૂટના લાગ્યા. બીજા ૧૯૫૫ ડેલ્હાક પ્રત્નો થયા, પરંતુ તે સર્વ ધણ્યંખરું નિષ્ફળ થયા પોલિસે ૨૬ આરોપીઓને ઘેરી બીજે લાહોર પડયન ટ્રેસ ચતાબો આમાં ગિરફતાર ચેના બધા આરોપીઓ પંજામી હતા ૧૪ આરોપીઓ ભાગી ગયા,

જેમાં ચંદ્રશેખર, આઝાદ, યશપાલ, શ્રીમતી દુર્ગા અને કુમારી સુશીલા પણ હતાં. આ બે 'ભાભી' અને 'દીદી'ના નામથી વધુ પ્રસિદ્ધ હતાં. મુકદ્દમા ખાસ નિયુક્ત કરવામાં આવેલી લવાદસમિતિ સામે ચાલ્યા. પ્રાય જણ તાજના સાક્ષી બની ગયા.

દિલ્લીમાં પણ ચૌદ ગિરફતાર થયા પછી, પડખંત મુકદ્દમાનું નાટક ચલાયું, પરંતુ તે પછી, ત્રણ સાધારણ મુકદ્દમા ચલાવીને કેટલાકને નજરકેદ કરવામાં આવ્યા. આ દિવસોમાં ગાડોદિયા રોયર, દિલ્લી પર સાહસપૂર્ણ ઘાડ પાડવામાં આવી ને તેર હજારની રકમ ઉચાપત કરાઈ ગઇ.

આ જમાનાની સૌથી વધુ મહત્વપૂર્ણ ઘટના, ૧૯૩૧ ની ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીએ દસ વાગ્યા પછી, અહ્મદાબાદના આલ્ફ્રેડ પાર્કમાં બની. સુખદેવરાજ સાથે શહીદ ચંદ્રશેખર આઝાદ ત્યાં નજરે ચડ્યા ! પોલિસે આવીને એમને ઘેરાઈ બેલ બાજુથી ઘડાધક ગોળીઓ છૂટી. સુખદેવરાજ તો પોબાર થઇ ગયા. આઝાદને ગોળીઓથી ભીંસી નાખવામાં આવ્યા. ક્રાંતિકારી દળના એ વીર સેનાપતિ અનંત નિદ્રાની ગોદમાં પોદી ગયા. ધાયલ થઇને એમણે જે વક્તો આશ્રય લીધેલો, તેને પણ કાપી નાખવામાં આવ્યું. આંતરિંસાથી ઉન્મત્ત બનેલ પોલિસ અધિકારી એ વીરતાપૂર્ણ અને સાહસપૂર્ણ ઘટનાની ત્યાં કાંઈ નિશાની સુદ્ધાં રહેવા દેવા નહોતા માગતા. ત્યાં પછી મુઠ્ઠું પાછું સોંપવાની તો વાત જ શી !

લાહોરના શાલિમાર બાગમાં ઓગસ્ટ માસમાં સુખદેવરાજ અને જગદીશની સાથે પોલિસને ટકર થઇ. જગદીશનો તો ત્યાં જ કાળ આવી ગયાં, તે સુખદેવરાજ પકડાઇ ગયા. તેરમી ડિસેમ્બરે ત્રણને ફાંસી, બેને આજન્મ કાળાપાણી ને પ્રાયને મુક્તિ આપ્યા બાદ, બાકીનાને લાંબી સજા ફરમાવવામાં આવી.

ગાંધીજીની દાંડીયાત્રા અને નિમક સત્યાગ્રહથી શરૂ થયેલી અહિંસાત્મક ક્રાંતિનું અવસાન ગાંધી ઈસ્વીન કરારથી થઇ ચૂક્યા પછી, ગાંધીજી બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં સિધાગ્યા. પરંતુ ઓડિનન્સ રાજ

શર થતાં, નેતાઓની ગિરફતારી થવા માંડી, ને તેની સાથે અહિંસાત્મક ક્રાંતિએ ફરી જોર પકડ્યું. લાલક્રાંતિ પણ જોરમાં હતી. બંગાળમાં અનેક ઘટનાઓ બની. બિહાર, સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબમાં પણ છૂટીછવાઇ ઘટનાઓ બનતી રહી. બંગાળમાં ૧૯૩૦ માં ૩૬ કાંડ થયા. ધાડપાકુઓ અને હત્યારાઓનું જોર ઠીક રહ્યું. અમૃતસરમાં પડખંતના મુકદ્દમા ચાલ્યા, ને ૧૯૩૦ ની ૨૪ મી ડિસેમ્બરે યુનિવર્સિટી હોલમાં પંજાબના ગવર્નર પર મરદાનના હરિકૃષ્ણે ગોળી તાકી. એ સાધારણ ધાયલ થયા. બીજા પણ કેટલાક ધાયલ થયા. અનેકની પકડાપકડી થઇ. આમાં હતા શ્રી રણવીર, શ્રી વીરેન્દ્ર, શ્રી. અહસન ધલાલી. હરિકૃષ્ણને ૧૯૨૧ ની ૬ જુને ફાંસી દેવાઇ. રણવીર, દુર્ગાદાસ અને ચમનલાલને ફાંસી અપાઇ ગઇ. બિહારમાં શ્રી ચોગેન્દ્ર શુક્લ ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓના આ દિવસમાં કેન્દ્ર હતા. ૧૯૩૦ ની ૧૧ જુને એમને મજબાચક ગામમાંથી સૂતા પકડવામાં આવ્યા. તકિયા તથા બિસ્તરમાંથી એ બરેલી રિવોલ્વર તથા ત્રણ પિસ્તોલ પોલિસે હાય કરી. એમને ૨૨ વર્ષની સજા થઇ. મુંબઈમાં ૧૯૩૦ ની ૬ ફી ઓકટોબરે લેમિંગ્ટન રોડનો ગોળીકાંડ થયો. બાર જણ પર મુકદ્દમા ચાલ્યો. દિલી, સિંધ અલ્લદેશમાં પણ કેટલાક કાંડ થયા.

સૌથી મોટા બીપણ કાંડ, ૧૯૩૦ ની ૧૮ મી એપ્રિલે અટગાંવમાં શસ્ત્રાગારની લૂટનો થયો. એમાં ૫૧ મુવકોએ ભાગ લીધો. ચાર દુગોએ રાતના ૬ા થી ૧૦ા વાગ્યાની વચ્ચે જુદાંજુદાં સ્થળો પર આક્રમણ કર્યું. ટેલફોનનાં દોરડાં કપાઇ ગયાં; રેલના પાટા ઉખાડીને ફેંકી દેવાયા. ને હથિયારો રાખવાની જગાઓ લૂટી લેવાઇ. લશ્કરી અને સિપાઇઓનાં એ ૫ શસ્ત્રાગારો લૂટાયા. ગુરખા લશ્કરે આવી પહોંચનાં, આક્રમણકારીઓ પહાડીઓમાં ભરાઇ ગયા. ત્યાં પણ લશ્કરે એમને પીછો પકડી, પહાડીને ઘેરી લીધી. એહ બાજુથી ગોળીઓ છૂટવા લાગી. ૧૬ આક્રમણકારી મુવકો મેદાનમાં ખતમ થઇ ચૂક્યા.

૫૦ મરી ગયા; લશ્કર વેરવિખેર થઇ ગયું. ત્રણગણા બળથી ફરી હલો થયો, તે પરિણામે ૩૦ સૈનિક વધારે મરી છૂટયા. રાત્રિફરમાન કર થઇ ગયું. શોધખોળની સાથેસાથે ધરપકડ પણ શરૂ થઇ. ત્રણ ચાર દિવસ યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું. ૨૨ મી એપ્રિલે બુખતરસથી યાકબા-હાર્યા યુવકોએ જાન પર આવી જઇ લડી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અનેક વાર સામસામી ટક્કર ઝીલાઇ. છઠ્ઠી મેએ કલારપોલમાં રમખાણુ થયું. છ સાત યુવકો ત્યાં ખપ આવી ગયા. ચંદ્રનગર પણ ખાકી ન રહ્યું. છેવટે ૨૪ મી જુલાઈએ ૨૨ આરોપીઓ પર ખાસ લવાહસમિતિની સામે મુકદ્દમો ચાલ્યો. ચટર્ગાવમાં જ નહીં, પણ આખાં બંગાળમાં દમનનો નિર્દય કારડો ફરી વળ્યો, તે કિમિનલ લો એમેન્ડમેંટ એક્ટનો પ્રયોગ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. ચટર્ગાવની આસપાસ ધુનિટિવ પોલિસને ખેસાડવામાં આવી; તે નવાનવા પ્રતિબદ્ધો શરૂ થયા. ૧૯૩૧ ની ૩૦ મી ઓગસ્ટે ચટર્ગાવમાં લટ પણ કરવામાં આવી. ૧૯૩૨ ની ૧ ઠી માર્ચે ચટર્ગાવ શસ્ત્રાગાર કેસમાં બાર જણને કાળાપાણીની અને એને બંને ત્રણત્રણ વર્ષની સજા ફરમાવવામાં આવી. ૧૬ નિરપરાધી ઠપા. પરંતુ તેમને બંગાલ વટહુકમની રૂએ છટકી જવા દેવામાં ન આવ્યા.

કલકત્તાની અનેક ઘટનાઓમાં, ૧૯૩૦ ની ૨૫ મી ઓગસ્ટે, પોલિસ કમિશનર ટામર્ગટની મોટર પર ડેલ્લાઉસી રોકવરમાં જોબ દેંકવાની ઘટના સૌથી વિશેષ ઉદ્દેશપાત્ર છે. આ આંદોલનને અંગે ૨૬ મકાનોની તપાસ થઇ. શ્રી દિનેશચંદ્ર મજૂમદારને કાળાપાણીની સજા થઇ. ૨૦ ખીજી વ્યક્તિઓ પણ પકડાઇ. હાહા, મેમનસિંહ, ચાંદપુરમાં પણ ખીજાં તોફાનો થયાં. ૧૯૨૦ ની ૮ મી ડિસેમ્બરે કલકત્તામાં શેષ્ટરના મકાનમાં જલ હંરપેક્ટર જનરલ સિમ્પસન પર ત્રણ યુવકોએ ગોળીના નર ખાર કર્યા તે એ ત્યાં જ દગલો થઇને જમીન પર પડી ગયા. શેષ્ટર બિર્હાગમાં મોટો ઉપદ્રવ ને જીદાપોલ મગી ગયો. ચારે માજુ સનનન સનનન કરતી મોગીઓ છૂટવા સાગી. ખિજામે ત્રણે યુવકો-અધીરમાજ ગણત વિતખાખ અને દિનેશ મુખે

આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. સુધીરકુમાર ત્યાં જ મરી ગયા, વિનયકૃષ્ણે ઇસ્પિતાલમાં દેહ તજ્યો, અને દિનેશગુપ્તને દવાદાર અને સારવારથી ખચાવી લેવામાં આવ્યા. આ સનસનાટીમાં ચટ્ટગાંવ, ઢાકા અને કલકતામાં ગિરફતારી શરૂ થઈ. શ્રી દિનેશને ખીજી ફેબ્રુઆરીએ ફાંસીની સજા થઈ; વીસ વર્ષનું એમનું આયુષ્ય તે તેમાં ૮ મી ફેબ્રુઆરીએ સંજનો અમલ પણ થઈ ગયો. બંગાળ સરકારનો હેવાલ ખતાવે છે કે ૧૯૩૦ માં દસ પોલિસ અફસરો માર્યા ગયા છે, ૪૦૦ વ્યક્તિઓ ધવાઈ છે. ૪૫૪ ને વટહુકમ અનુસાર પકડવામાં આવ્યા છે, તે ૫૮ ને ફાંસીની અથવા લાંબી સજા ફરમાવવામાં આવી છે.

૧૯૩૧ માં સંયુક્ત પ્રાંતમાં કાનપુર, કાશી, ખેરી વગેરે સ્થળોએ જે તપાસ થઈ તેમાં થોડી સાધનસામગ્રી મળી આવી, જેના આધાર પર અદાલતમાં મુકદ્દમા ઊભા કરવામાં આવ્યા. પંચતપમાં વિપ્લવી ઘટનાઓ બનતી જ રહી. તીજને લાહોર ધડયંત્ર કેસ પણ ચાલ્યો. ૧૧ વ્યક્તિઓ પર પટણામાં ૧૯૩૨ની ૫ મી જાનેવરીએ ને ૧૫ વ્યક્તિઓ પર, મોતીદારીમાં, ૭ મી જાનેવરીએ ધડયંત્ર મુકદ્દમો ચાલ્યો. શ્રી. યોગેન્દ્ર શુક્લ અને દસ વ્યક્તિઓ આમાં નાસી છૂટી. અનેકોને આજન્મ કાળાપાણી અને લાંબી સજાઓ થઈ. જુલાઈમાં બેંગલુરુમાં ૨૨ મી જુલાઈએ પુનામાં મુંબઈના તે વેળાના ગવર્નર સર અર્નેસ્ટ હોટસન પર શ્રી. વાસુદેવ બલવંત ગોગટેએ ગોળી ચલાવી. અજમેર, ઇન્દોર, દિલ્હી, પેરઠ અને કરાંચીમાં પણ છૂટી છવાઈ સનસનાટી ફેલાઈ. બંગાળમાં મિદનાપુર જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ મિ. જેમ્સ પેડી પર ૭ મી એપ્રિલે ગોળી તાકવામાં આવી. ખીજી દિવસે ઇસ્પિતાલમાં એમનું અવસાન થયું. લગાતાર ત્રણ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને ઠાર મારવામાં આવ્યા. ૧૯૩૨ની ૩૦ મી એપ્રિલે મિ. ડગલાસને, ને ૧૯૩૬ની ખીજી ડિસેમ્બરે મિ. બર્કને ૭ ૭ ગોળીઓનાં નિશાન બતાવવામાં આવ્યાં મિ. ડગલાસ મુધરાઈ ખાતાની કચેરીમાં ને મિ. બર્ક ફૂલબોલના મેદાનમાં. અલિપુરના ક્ષેત્ર બજ,

ઠાકાના કમિશનર અને કલેક્ટર, યુરોપિયન એસોસિયેશનના પ્રધાન મિ. વિલિયમ્સ અને ત્રિપુરાના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ પર પશ્ચિમ ધાતકી આક્રમણો કરવામાં આવ્યાં. ધાડ અને હત્યાઓનું જોર ભારે રહ્યું. જુવાન છોકરીઓએ પણ આ વિપ્લવી કડિમાં ભાગ લેવા શરૂ કર્યો. ત્રિપુરાના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ મિ. સી. જી. વી. સ્ટીવન્સ પર ૧૯૩૧ ની ૨૪ મી ડિસેમ્બરે ગોળી છોડવાવાળી બે કુમારિકાઓ હતી, શાંતિબોધ અને સુતીતિ ચોધરી. ખેડને પાછળથી આજન્મ કાળાપાણીની સળ ચમ્મ. આ જ અહિલનમાં શ્રી ઇન્દુમતિ સિંહને પણ પકડવામાં આવ્યાં. આ વર્ષની સૌથી ભીષણ દુર્ઘટના હિજલી નજરકેદીઓની છાવણીમાં બની ગઈ. ૧૬ મી ડિસેમ્બરે રાતે ૧૦ વાગ્યે વાળુને સમયે રાક્ષસી ગોળીકાંડ શરૂ થયા. અડધા કલાક સુધી, આંખ મીચીને, નિરપરાધી, નિઃશસ્ત્ર બંદીવાનો પર ગોળીઓ ચલાવવામાં આવી. ૧૮ વ્યક્તિઓ ધાયલ થઈ, તે શ્રી સંતોષકુમાર મિત્ર તથા શ્રી તાડકેશ્વર સેન શહીદ થયા. દેશબંધત સુભાષબાણુની મહેનતથી, ખેડ મુઠહાને કસકસા લાવવામાં આવ્યાં. અને દુઃખદાયક અને ભારે સન્માનથી, મોટું સરવસ કાઢવામાં આવ્યું. સરકારી તપાસ કમિશનના હેવાલમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે કોઇપણ યોગ્ય કારણ વગર, મનમાન્યા ઠંગથી ગોળીઓ છોડવામાં આવી હતી. પરાધીન દેશમાં માનવજીવનની આમી વધુ કિંમત કઈ રીતે હોઈ શકે? બંગાળ ક્રિમિનલ લો ઓર્ડિનન્સ અમલમાં આવ્યો; તપાસો ને પકડાપકડીનું વાતાવરણ એની અંતિમ મર્યાદાએ પહોંચી ચૂક્યું. ડાંત આખાને કોઈ ખૂલેલ ભાગ્યે જ ફરજીયાત વિનાને રહી ગયો હશે!

૧૯૩૨ માં સવિનય બંગાળા રૂપમાં સત્યાગ્રહનું જોર નમવાથી, વિપ્લવી ઘટનાઓ વધુ ન બની, આ અહિંસાત્મક ક્રાંતિમાં લગભગ ૭૦ હજાર સ્ત્રી-પુરુષોને જેલોમાં બેસાડી દેવામાં આવ્યા. અલ્પદાયમાં આઈરિશ મહિલા સાવિત્રીદેવીના મકાન પર શ્રી યશપાલની ગિરફતારી, અને ખેડ બાણુથી ગોળીબારનો તરખાટ એ મુખ્ય ઘટના છે. શ્રી

યશપાલને ૧૪ વર્ષ, અને શ્રીમતીજીને પાંચ વર્ષની સગ્ન થઇ કાનપુર, કાશી અને લખનૌમાં તપાસ ને ધરપકડો થઇ. અનેક પડયત્રો અને લાહોરના સુપ્રસિદ્ધ પડયત્રમાં તાજના સાક્ષી બનનાર કૃષ્ણન્દ્ર ઘોષની ૧૯૩૨ના નવેમ્બરમાં હત્યા કરવામાં આવી. વૈકુંઠ શુક્લને આને માટે ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં આવ્યા. ઉપદ્રવોતું જ્ઞેર વિશેષ પ્રમાણમાં હતું. ગવર્નર સર સ્ટેન્લી જેક્સન પર, ૧૯૩૨ની જૂઠી ફેબ્રુઆરીએ, કુમારી વીણાદાસે પદ્મીદાન સમારંભ વેળા, પાંચ ગોળીઓ છોડી. ગવર્નર સહેજમાં બચી ગયા. મિદનાપુર, ફરીદાબાદ, ઢાકા, કુમિલ્લા, રાજશાહી અને ચટગાંવમાં સરકારી અફસરો પર ધાતક આક્રમણ કરવામાં આવ્યાં, ને ભયાનક હત્યાઓ થઇ. સ્ટેટ્સમેનના સંપાદક સર આર્થર વોટ્સન પર બપોરે ત્રણ વાગ્યે, એમની કચેરીના દરવાજામાં જ ગોળીઓ છોડવામાં આવી; અકસ્માત એ બચી ગયા. ૨૪ સપ્ટેમ્બરની રાતે, ચટગાંવની યુરોપિયન કલબ પર બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો. ધાડ અને હત્યાના કિસ્સા બનતા જ રહ્યા. અજમેરમારવાડાના દેવલી ગામમાં એક વધારાની છાવણી બંધી કરવામાં આવી, જેમાં શરૂઆતમાં ૧૦૦ ને પછી ૫૦૦ જાણને નજરકેદમાં રાખવામાં આવ્યા. પોલિસના હેવાલ મુજબ, આ વર્ષ, ૭૪ આતંકવાદી કાંડ થયા, ૭૩૦ને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા, ને ૧૬૦૦-૧૭૦૦ ને છાવણીઓમાં, ગામોમાં કે ધરોમાં નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા.

બ્રહ્મદેશનો ધારાવાડી વિદ્રોહ પણ ઉલ્લેખપાત્ર છે. ૧૯૩૦ માં એની શરૂઆત થયેલી; ને ૧૯૩૨ માં અંગ્રેજી તથા હિન્દી લશ્કરના બીધણ આક્રમણથી એને દબાવી દેવામાં આવેલો. એનો સ્પષ્ટ હેતુ, અંગ્રેજી રાજ સામે વિદ્રોહ કરવાનો હતો. અનેકવાર, અનેક સ્થાનો પર, બેઉ બાજુથી આક્રમણ કરવામાં આવ્યું, ને બંદૂકો તથા મથીનગનોનો પ્રયોગ પણ કરવામાં આવ્યો. સરકારી હેવાલો અનુસાર બે હજાર વિપ્લવીઓ મરી ગયા, ને બારે હજારે આત્મસમર્પણ કરી દીધું. અનેકને ફાંસી ને આજન્મ કાગાપાણીની સગ્ન દેવામાં આવી.

૧૯૩૩/૬૩-૧૩

આ વિદ્યોદ્ધારણીએ બ્રહ્મદેશમાં ફેલાઈ ગયો હતો, અને એની પછી બ્રહ્મદેશને હિન્દી અલગ પાડી દેવામાં આવ્યો.

૧૯૩૩માં ૧૯૨૯માં શરૂ થયેલા વડ્યંત્રના મુકદ્દમાના સાડા ચાર વર્ષ પછી, ૧૯૩૩ની ૧૬મી જાનેવારીએ એનો ફેંસલો આવ્યો. દેશના પ્રજાપ્રણામાંથી ૩૨ વ્યક્તિઓને આ માટે ગિરફતાર કરવામાં આવી. સરકારને આને માટે ૩૮ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો. પાંચ મહિનામાં ૬૦૬ પાનાં ભરીને આનો ફેંસલો લખવામાં આવ્યો હતો. ચાર જણને મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા, બાકીનાને આજન્મ કાળા પાણીની તથા લાંબી લાંબી સજા ફરમાવવામાં આવી હતી.

વરિષ્ઠ અદાલતમાંથી ધણા જેથુના ઠરી છૂટી ગયા. ને બાકીનાંને પણ નજીવી સજા થઈ. બિહારમાં ૧૯૩૩માં ગયા, ઝરિયા, છપરા, લાગલપુર અને રાચીમાં અનેક મુકદ્દમા ચાલ્યા, અનેક જોગર્દાડ થયા, ને મોટી સંખ્યામાં ગિરફતારી થઈ. થોડીક દલ્યાઓ પણ થઈ. મદાસમાં ઉટાકામંડમાં બેંક પર ઘાડ પાડવામાં આવી. ચટગાંવના ચાણાદારની હત્યા થઈ, શ્રીમતી કલ્પના દત્ત અને ચટગાંવના બીજા ત્રણ જાગેડુઓને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. કલ્પના દત્તને આજન્મ કાળાપાણીની ને ત્રણને ફાંસીની સજા થઈ. કોનવોલિસ સ્ટ્રીટમાં વિપ્લવી યુવકો અને પોલિસ વચ્ચે પરસ્પર ગોલંદાજ ચાલી. અલિપુરમાં ૩૮ યુવકો પર વડ્યંત્રનો મુકદ્દમા ચાલ્યો. એમને સંયુક્તપ્રાંત, પંજાબ, બ્રહ્મદેશ અને બંગાળનાં જુદાંજુદાં સ્થાનોમાંથી પકડવામાં આવ્યા હતા. ચટગાંવ અને મિદનાપુરમાં એવા બીજા દમનથી કામ લેવામાં આવ્યું, કે ચારે બાજુ બપ, ઉપદ્રવ ત્રાસનું વાતાવરણ ઊભાર્યું ગયું. અંધાધૂંધી તપાસ, ધરપકડ, મારપીટ, રાત્રી-ફરમાન, પ્યુનિટિવ કર વગેરે દમનના બધા ઉપાય કામે લગાડવામાં આવ્યા. ૧૫ થી ૨૫ વર્ષના યુવકોને રાતે ધરખાર નીકળવાની મના ફરમાવવામાં આવી, ને દિવસે પણ પરિચયપત્રિકા સિવાય એઓ કશી જાન-આવ ન કરી

શક્તા. સાઈકલ પર એસવાનું પલ્લુ એમને માટે બંધ કરવામાં આવ્યું. શાળાઓ પર વિશેષ પ્રતિબંધ મુકવામાં આવ્યો. યુવકોના વેડીલ સંરક્ષકોને એમના પર વિશેષ કાબૂ રાખવાનો આદેશ કરવામાં આવ્યો. ચટગાંવમાં વધારાનું લશ્કર ઊભું રાખવામાં આવ્યું, તે બે વર્ષમાં એને માટે અઢી લાખ રૂપિયા ખર્ચવામાં આવ્યા. કેટલાયે નવા કાનૂનો બનાવવામાં આવ્યા. નાગરિકો પાસેથી આ આતંકવાદની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવાનું કામ લેવામાં આવ્યું. આટલું દમન છતાં, છૂટાછવાયા કાંડ તો થતા જ રહ્યા અને દાર્જિલિંગમાં ગવર્નર સર જોન એન્ડરસન પર ૮ મી મેએ નિબંધન છતાં પ્રાણધાતક આક્રમણ કરવામાં આવ્યું. બે યુવકોએ ચારેકારથી એમના પર ગોળીઓ છોડી, છતાં એ બચી જવા પામ્યા !

૧૯૩૪ માં ઈંદોરમાં ચોવીસ યુવકોની એક ટાળી પર પડયંત્રનો મુકદ્દમો ચાલ્યો. 'સ્વતંત્ર ભારત સમિતિ' 'સ્વતંત્ર ભારતસંઘ' પર આના સંગઠનનો આધાર હતો. પંડિત રાધેશ્યામ આના નેતા હતા. ધારમાં પલ્લુ ઘણુંખરું એમાંના જ તેર યુવકો પર એવો જ મુકદ્દમો ચાલ્યો. બેઠે કિસ્સાઓમાં લાંબી સમતો હુકમ થયા.

૧૯૩૫ માં બંગાળમાં મેમનસિંહ, ફરીદપુર, રાજશાહી, ચટગાંવ, ઢાકા, બાંકુડા, વીરભૂમિ, જોરોર, મિહનાપુર, ત્રિપુરા, નોઆખલી, મુરશિદાબાદ, વગેરે સ્થળે વિપ્લવીઓની પ્રવૃત્તિ અટકી નહિ. આનાથી ખીજાં વધારે સ્થળોમાંથી વિપ્લવી સાહિત્ય અને સામાન મળી આવ્યાં. ૨૪૧૮ વ્યક્તિઓને આ વર્ષે નજરકેદ રાખવામાં આવી. બંધિયામાં પડયંત્રનો મુકદ્દમો ચાલ્યાં. છને સળ થઇ. આમાં આજમગદનો ૧૨૦ વર્ષનો એક વૃદ્ધ લુહાર પણ હતો. એને ૪ વર્ષની સજા કરવામાં આવી હતી.

૧૯૩૯માં દેશના રાજનૈતિક વાતાવરણમાં બારે પરિવર્તન આવ્યું. સત્યાગ્રહ આંદોલનને અટકાવીને મહાસભાએ વૈધાનિક રાષ્ટ્રક્રમ અપનાવ્યો. બિહારભૂકંપ પછી પટણામાં મહાસભાની સમિતિની

મહત્વપૂર્ણ ખેડક મળી. ૧૯૩૫ ના કાપકાકાનના સુધારા અનુસાર થયેલી ધારાસભાની ચૂંટણીઓમાં મહાસભાને ભારે બહુમતી મળી. ૧૧ માર્ચી સાત કોંગ્રેસી મંત્રીમંડળ બનાવાયા. કોંગ્રેસના ચૂંટણીના જાહેરાતપત્રમાં વિપ્લવી અને રાજકેદીઓને છોડવાની ઘોષણા કરવામાં આવી હતી. આ નીતિને કાર્યરૂપમાં પસંદાતી અટકાવવા અવરોધો નાખવામાં આવી; અટલે ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ સંયુક્તપ્રતિનતા પ્રધાન મંત્રી શ્રી. પંડિત ગોવિંદ વલ્લભ પંત અને બિહારના પ્રધાન મંત્રી શ્રી. કૃષ્ણસિંહે રાજીનામું પેશ કરી દીધું. દેશબંધત સુભાષચંદ્ર બોઝના રાષ્ટ્રપતિપદે ભરાયેલી હરિપુરા મહાસભામાં એ રાજીનામાનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું. સરકારે ઝૂકવું પડ્યું. તે રાજકેદીઓનો બિનશરતી છૂટકારો થયો. આજ દિવસો દરમિયાન આદામાનના ટાપુ પર રાખવામાં આવેલા રાજકેદીઓમાં પેશ થયેલી અસંતોષની આગ અડકો વાઘ બિડી. ૨૪૦ જણે હિન્દ સરકાર પર એક આવેદનપત્ર મોકલ્યું. ૧૯૩૭ની ૨૪મી જુલાઈએ એમણે અનશનવત શરૂ કરી દીધું. લગભગ ૨૨૫ જણ એમાં સામેલ થયા. શ્રી. મહાવીરસિંહ તે સ્વર્ગયાત્રી પણ થઈ ગયા. દેશને ખૂણેખૂણે રાજ્યકેદીઓની મુક્તિ અને આદામાનથી એમને પાછા બોલાવવાના આંદોલને જોર પકડ્યું. ખાસ દિવસ નક્કી કરી, આખાં દિન્દમાં આ આંદોલન માટે દેખાવો કરવામાં આવ્યા. દેવલીના નજરકેદીઓએ સહાનુભૂતિના ઉપવાસ શરૂ કર્યા. બંગાળની ધારાસભા અને બીજી કેન્દ્રીય ધારાસભામાં પણ કેટલા પ્રસ્તાવ રજૂ થયા, કોંગ્રેસ કાર્ય-સમિતિએ અને ગાંધીજીએ પણ જીવ તોડીને ઝુકાવ્યું. ગાંધીજી અને વાઘસરોપ તથા કેદીઓ વચ્ચે તારના સંદેશા ફાર થઈ ગયા. મહાસભાજના અનુરોધથી ૨૮મી ઓગસ્ટે અને બાકીનાઓએ ૧૬મી ડિસેમ્બરે અનશન છોડ્યું. એમણે આમ પણ લખ્યું કે “ અમે આપને અને આપના દારા સમસ્ત રાષ્ટ્રને સચવવામાં ગૌરવ ... નો છીએ કે અમાગમાંની જેમને પણ આતકવાદમાં વિશ્વાસ

હતો, તે હવે ઊડી ગયો છે. અને હવે એઓ, રાજનૈતિક રાજ અથવા ઉદ્દેશ્યના રૂપમાં એની નિષ્ફળતા એઓ સિદ્ધ થઈ છે એમ માને છે. અમે જાહેરાત કરીએ છીએ કે આતંકવાદ દેશના કાર્યમાં સહાયતા કરવાને બદલે એમાં નકતર પહોંચાડે છે." આ કાંઈ સરકારનો આતંકવાદ પર વિજય નહોતો, પણ ગાંધીજીની અહિંસાનો હિંસા પર, ને કોંગ્રેસ સત્યાગ્રહનો આતંકવાદ પરનો મહાન વિજય હતો. કોંગ્રેસી સરકારો માટે નજરકેદીઓને છૂટા કરવાનું કામ સહેલું થઈ ગયું.

આંદામાનથી બધા રાજકેદીઓને પાછા ખોલાવી લેવામાં આવ્યા. દેવલીની છાવણી પણ ખાલી થઈ ગઈ. બંગાળનો પ્રથમ ધણો જટિલ હતો. ગાંધીજી ત્રણ માસ કલકત્તામાં આવીને રહ્યા, ને જીમાર હોવા છતાં એમણે પ્રધાનમંત્રી તથા મવર્નર નેડે કેટલીયે વાર મુલાકાતો લીધી. ૧૯૩૭ ના એપ્રિલમાં બંગાળમાં રાજકેદીઓ અને નજરકેદીઓની સંખ્યા ત્રણ હજારથી વધુ હતી. મહાત્માજીના પ્રયત્નોને પરિણામે ૧૧૦૦ને વધુ ઊંડી દેવામાં આવ્યા. ૪૫૦ ના મામલા પર વિચાર કરવાનું વચન લેવાયું. ૧૯૩૮ ના એપ્રિલમાં ગાંધીજી ફરી કલકત્તા આવ્યા. સપ્ટેમ્બર સુધીમાં બંગાળ સરકાર ૧૫ સાથે પત્રોનો વહેવાર ચાલ્યો. ૧૯૩૯ ની ૨૧ મી જુલાઈએ નજરકેદીઓની સંખ્યા કેવળ ૨૬૩ ની હતી. એમરટ સુધીમાં લગભગ બીજા ૨૫૦ને ઊંડી દેવામાં આવ્યા. એના સિવાય ૩૦૦ રાજકેદી પણ હતા, જે ડમડમ અને અસિપુર જેલમાં પુરાયેલા હતા. એમાંના કેટલાકને ધીરેધીરે છોડવામાં આવ્યા. બાકીનાના કિસ્સા પર વિચાર કરવા માટે એક સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવી.

આ રીતે આતંકવાદનો તે એક પ્રકારે અંત આવી ગયો, પરંતુ વિશ્વવી ભાવનાઓનો અંત નહોતો આવ્યો. સ્વતંત્રતાની અભિલાષા અને આકાંક્ષા એકવાર દબ થયા પછી એનો અંત આવતો જ નથી. ૧૯૩૬ માં વિશ્વવ્યાપી મહાયુદ્ધની જે ઘટાઓ યુરોપના શિર પર છવાઈ રહી હતી, તે ૧૯૩૯ માં ગર્જવા લાગી. સપ્ટેમ્બરમાં તે અડળક વર્ષ

ગઇ, ને યુરોપમાં રણચંડીએ બીપણ તોડવ શરૂ કરી દીધું. જે સોનેરી ધોપણાઓ સાથે ઇંગ્લેંડે આમાં ઝંપલાવ્યું, તેની પ્રતિક્રિયા પણ શરૂ થઇ ગઇ. ધીરજની પણ કાઇ હદ છે ! ૧૯૧૮ ની લડાઇમાં લોકમાન્ય તિલકના વિરોધમાં ઇંગ્લેંડને સાથ દેનાર મહાત્મા ગાંધીએ યુદ્ધવિરોધી સત્યાગ્રહનો શંખ ફૂંક્યો, ને અસહકારની ભાવનાનું નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું. અંદર ને અંદર સળગનારા જ્વાળામુખીનો જે વિરોધ ૧૯૪૨ માં થયો અને એનાથી જે ગૌરવયુક્ત ઇતિહાસ નિર્માણ થયો, એની ગૌરવપૂર્ણ કહાણી હવે સમાપ્ત રહી છે. એના બે ભાગ છે. એકનું નિર્માણ દેશની ચાર દીવાલો વચ્ચે થયું. ને બીજાનું નિર્માણ બૃહત્તર હિન્દના અગસમા સીમાપ્રદેશમાં. જેહના નિર્માતાઓના હૃદયમાં એક જ ભાવના હતી, ને જેવ એક જ ભારતમાનાં સન્તાન હતાં,

આ પાનાઓ પર જે લાંબી કહાણીની કેવન એક રેખા ચીતરાઇ છે, એનો અલક્ષ સંબંધ આ કહાણી સાથે ભલે ન હો; અને આજસંગઠનની દૃષ્ટિએ એ સર્વથા જુદી પણ ભયે હો, પરંતુ લેશ માત્ર સંદેહ વગર કહી શકાય એમ છે કે ભાવના દૃષ્ટિએ જેહ એક જ ચિત્રનાં બે પડખાં છે, એક જ દિશામાં કરાયેલા બે પ્રયાસ છે, અને એક જ મહાન આદર્શની પૂર્તિ માટે જેહમાં એક જ પ્રેરણા હતી. જેહનું લક્ષ્યબિંદુ એક જ હતું : સ્વતંત્ર ભારત, આઝાદ હિન્દ, જય હિન્દ.

હીણા વિશ્વાસઘાત

આઝાદ હિન્દ ફોજના અધ્યક્ષો અને સૈનિકોના કેટલાં માર્શલ માટે દિલ્હીના લાલ કિલ્લાને પસંદ કરવામાં હિન્દી સરકારે કોણુ બળે કયો વિચાર રાખ્યો હશે ! પરંતુ એથી એટલો લાભ તો જરૂર થયો કે પુરાણા ઇતિહાસનાં પાનાં લોકોની દષ્ટિ સમક્ષ ખડાં થઇ ગયાં. ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઇતિહાસની થોડીક ઘટના અહીં અંકિત છે; ને આ દેશમાં અંગ્રેજી રાજની ઇમારત ખડી કરવામાં સહાયભૂત નીવડનાર હીણા વિશ્વાસઘાતની રોમાંચક કહાણી પણ અંકિત છે; એ વિશ્વાસઘાત, તે હિન્દના છેલ્લા સ્વતંત્ર સમ્રાટ બહાદુરશાહની સાથે, એની ખિદમત કરનાર, આજના સમ્યતાલિમોની અંગ્રેજોને કરેલો. આ મુકદ્દમાઓ સાથે, એ વિશ્વાસઘાતથી એના પર ચલાવવામાં આવેલા મુકદ્દમાની તુલના વર્તમાનપત્રોમાં કરવામાં આવી છે, કારણ કે એના પર ૧૮૫૭ માં સ્વતંત્રતાના સંગ્રામને માટે, આ જ લાલ કિલ્લાના દીવાને ખાસમાં મુકદ્દમો ચલાવાયો હતો. ને એના પર પણ આઝાદ હિન્દ ફોજના અધ્યક્ષોના જેવો જ આરોપ મુકવામાં આવ્યો હતો. ઇંગ્લેન્ડના સમ્રાટની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાનું, ને લાલ કિલ્લામાં કેદ કરીને ૪૬

અંગ્રેજોની કતલ કરવાનું મુખ્ય તહોમત બહાદુરશાહને નામે છે. જેમણે એના આદેશ અવગત કરીને, આઝાદ હિન્દ ફોજમાં સામેલ મન્કાર કર્યો એમને હેરાન કરવાનો, મારવાનો ને હત્યા કરવાનો એના પર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે. ત્યારની ને અત્યારની ઘાટનાઓમાં સૌથી વધુ સમાનતા તો એ છે કે કોઈ પણ વિદ્રોહ, વિપ્લવ, ક્રાંતિ અથવા સ્વતંત્રતાના સંગ્રામમાં ભાગ લેનારને, એને મળનાર સફળતા યા અસફળતાને કારણે જ 'દેશભક્ત,' વીર' અથવા 'દ્રોહી' ઠરાવી દેવામાં આવે છે. અસફળતાને કારણે જ ૧૮૫૭ના સ્વતંત્રતાસંગ્રામને સિપાહી-વિદ્રોહનું નામ અપાયું; ૧૯૪૨ની ઑગસ્ટ ક્રાંતિને 'ઉપદ્રવ' અને 'હુલ્લાડ'નું નામ અપાયું, અને આજે આઝાદ હિન્દ ફોજવાળાને 'વિદ્રોહી'ઓ સામિત કરવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. જે કોઈ રીતે બહાદુરશાહી સફળ થઈ ગઈ હોત તો ત્યારે, અને જે ઈશ્લામને મોરચા પર નેતાજીની સેનાઓ અને હિન્દમાં ૧૯૪૨ની ક્રાંતિ સફળ થઈ ગઈ હોત, તો આજે, ઇતિહાસ જુદા જ શબ્દોથી લખાયો હોત અને લાલ કિલ્લામાં જુદું જ નાટક રચાયું હોત.

એ સમયના ઇતિહાસનું નેતુ, સુંદર વિવેચન કર્મવીર પંડિત શ્રી. સુંદરલાલજીએ પોતાના 'ભારતમે' અંગ્રેજી રાજ્ય' નામના અમર પુસ્તકમાં કર્યું છે તેવું બીજા કોઈ હિન્દી પુસ્તકમાં મળ્યું નથી. પંડિતજી તત્કાલીન ઇતિહાસના સંમાનનીય વિદ્વાન છે. એમણે અઘાઘા-બાદની સાંસ્કૃતિક પત્રિકા, 'વિશ્વવાણી'માં ઇતિહાસના આ પડખા પર પણ ઘણો સુંદર પ્રકાશ નાખ્યો છે. પંડિતજી એમા લખે છે, "આઝાદ હિન્દ ફોજના અફસરોના મુકદ્દમાની આદાલત માટે ગયે મહિને એસોસિયેટ પ્રેસના ખમરપત્રીએ જે બયાન મોકલ્યું છે, એમાં આ વાતનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, આઝાદ હિન્દ ફોજના અફસરોનો આ મુકદ્દમા સન ૧૮૫૭ ના બહાદુરશાહી દ્રોહ પછી દિલ્લીના બાદશાહ બનવાના આરોપસર તથા જન્મભરની સગ્ન કરી, એને રંગૂન મોકલાવી દેવામાં આવ્યા હતા એ મુકદ્દમાના નોંધો જ છે. એસોસિયેટ પ્રેસનું

આ બંધાવ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ સદંતર જૂઠું છે. ધરત ઇંડિયા કંપનીની સાથે દિલ્લીના કોઈપણ આદશાહે એવું સુલેહનામું કયું નથી, જેમાં દિલ્લીના કોઈ પણ સમ્રાટે કદી પણ કંપનીની પ્રજા તરીકે પોતાની ઓળખાણ આપી હોય અથવા કદી પણ અંગ્રેજોનું અધિપતિપણું સ્વીકાર્યું હોય. મોગલ સમ્રાટનાં ફરમાને દ્વારા જ અંગ્રેજ કંપનીને પોતાની કોઈએ બનાવવા માટે કલકત્તા, મદ્રાસ, સુરત વગેરેમાં જગીરો મળી હતી. એ જગીરો માટે, અંગ્રેજો દિલ્લી દરબારને ખિરાજ આપતા, અને ગવર્નર-જનરલથી માંડીને નાનામાં નાનો અંગ્રેજ મોગલ સમ્રાટના ફરમારમાં જતો, ખીજા દરબારીઓની માફક કુરનીની કરી બિમો રહેતો, સમ્રાટને નબરાણું ધરતો ને પોતાની જગા પર અદ્ય વાળી બિમો રહી જતો.

કંપનીના દરેક ગવર્નર જનરલની નેંધપોથીમાં દિલ્લીનાં આદશાહના ફિદ્લી-એ-ખાસ (ખાસ નોકર) શબ્દો લખાવેલ રહેતા. શાહ આલમે સૌથી પહેલાં સન ૧૭૬૫ માં કબાઈવને અંગાળ, બિહાર ને ઓડિસાની દીવાનીનો અધિકાર આપ્યો. એની પછી જુદી જુદી રીત તરફબોથી અંગ્રેજોએ દિલ્લી સમ્રાટના ફરમારમાં પોતાની શક્તિ વધારવા માંડી. હિન્દુસ્તાનમાં રહેવાવાળા બધા અંગ્રેજો પોતાને દિલ્લી સમ્રાટની પ્રજા તરીકે ઓળખાવતા પણ, તે સમ્રાટને પોતાની સુદીમાં રાખવા ચાંહતા. સમ્રાટ ને શાહઆલમ આ પરદેશીઓની ખેઅદબી અને અવિવેકથી વાજ આવી ગયા. ને માધોજી સિંધીયાની મદદ માગી. માધોજી દિલ્લી આવ્યા. અંગ્રેજોના બળને તોડ્યું, ને દિલ્લી સમ્રાટની અસલ હકમત કાયમ કરી આપી. એણે રાજધાની તથા આસપાસના ઇલાકાની સરકરી રક્ષણનો ખાર મરાડા સૈનિકાને આપ્યો. સમ્રાટ શાહઆલમે આ તબક્કે માધોજીની તારીફમાં એક ફારસી બેન લખી હતી:

માધોજી સિંધીયા ફરજંદ જિગર બદ મન,
હસ્ત મસરફ તલાફી એ-સિતમગારિએ મા?

કંપનીને મરાઠાની આ વધતી શક્તિ દુબાવો દેવાની જરૂરત લાગી. પીઝ મહાયુદ્ધનો એ સમય હતો. જનરલ લેફ્ટ કંપની તરફથી પોતાના હસ્તાક્ષરોમાં એક કરારનામું લખી, શાહ આલમ સામે રજૂ કર્યું. એમાં કરાર હતો કે સમ્રાટ મરાઠાઓને દિલ્લીથી વધાય કરે તો આખા મુઘલ પર એમની જૂની હકૂમત કાયમ કરવામાં પોતે એમને મદદ આપશે. અભાગી, નિર્બળ અદ્વરદર્શી શાહઆલમ ફરી અંગ્રેજોની ચાલબાજીમાં ફસાયો. શાહઆલમની અનુમતિ ને મદદથી જ અંગ્રેજોએ સન ૧૮૦૪માં મરાઠાઓને દિલ્લીની વફાદાર પ્રજા તરીકે જાહેર કરી, અને સમ્રાટને પોતાના ખરબને માટે બાર લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન આપવાનો કરાર કર્યો. આ સમય પર્વત મરાઠાઓ અને અફઘાનોની તાકાત અને એના મુકાબલામાં પોતાની કમજોરીને કારણે, અંગ્રેજો, દિલ્લી સમ્રાટ અને પીઝ ઊપરીઓનું માન જળવરવાનું, અને પોતાને સમ્રાટની પ્રજા તરીકે જાહેર કરવાનું જરૂરી સમજતા હતા.

દિલ્લી સમ્રાટ અને એમનું બહુ આહવાવાળાઓને સૌથી પહેલા અંગ્રેજોની નિયત પર શક પડવાનું કારણ મળી ગયું. લોર્ડ વેલેસ્લીએ, સમ્રાટની રાજધાની લાલ કિલ્લામાંથી હઠાવીને મુગેરના કિલ્લામાં ખસેડવી એવી તજવીજ કરવા માંડી. છુટ્ટો શાહઆલમ આ તજવીજની વાત સાંભળીને ગુસ્સાથી લાલ ઘઘ ગયો. લોર્ડ વેલેસ્લી સમય વરતી ગયા, ને વધુ તજવીજ કરવી બંધ રાખી. આની પછી સન ૧૮૦૬માં શાહઆલમ પરલોક સિધાવ્યો.

શાહઆલમની પછી અકબરશાહ દિલ્લીના તખ્ત પર બેઠા. આની પહેલાં સીટન દિલ્લીમાં કંપનીના રેસિડન્ટના હોદ્દા પર હતો. સીટન બ્યારે પશુ દરબારમાં જતો, તો નીચા દરજ્જાના હિન્દુસ્તાનની દરબારી તરીકે સમ્રાટની સામે વિધિપૂર્વક તસલીમ, કુરનિશ કે મુજરો કરતો, ને શાહી ખાનદાનના દરેક નખીરા પ્રત્યે યોગ્ય આદરમાન દેખાડતો. સીટનની પછી આર્ચ્ બેટકાફ રેસિડન્ટ તરીકે આવ્યો. બેટકાફે

તુરત જ પોતાના અંગ્રેજ માલિકના હુકમથી સમ્રાટ અકબરશાહની તરફનો વર્તીવ બદલી નાખ્યો, ને થોડીક એવી અડચણો જીબી કરવા માંડી, કે સમ્રાટ અને એમના દરબારીઓના હિલમાં અંગ્રેજો પ્રવે નકરતનો ભાવ વધી ગયો.

જનરલ લેકે સમ્રાટ શાહઆબમને જે કરારનામું લખી આપ્યું હતું, એની શરતો હજી પૂરી થઈ નહોતી. સમ્રાટ અકબરશાહે એ શરતો પૂરી પડાવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ નિષ્ફળ ગયા. એટલે એમણે રાજા રામમોહનરાયને પોતાના એલચી ખનાવીને ધંગસાંક મોકલ્યા. ત્યાં પણ રાજા રામમોહનરાયની વાત કોઈએ સાંભળી નહીં. આ વાતની જાણ દિલ્લીમાં થઈ, ને ત્યાના લોકોને દિલ્લીના શાહી ખાનદાન તરફ અંગ્રેજોની ચાલઅવગત માટે ભારે શક પેદા થયો.

સમ્રાટ બહાદુરશાહે પોતાના અંગ્રેજ દિલ્લી-એ-ખાસના કરારનામાની શરતની ડબ્બે રકમની માગણી કરી. આ દરમિયાન દિલ્લીના આસપાસના પ્રદેશ પર કંપનીનો પંજો જામતો જતો હતો, અને હિન્દુસ્તાનના બધા ખગ્ગનાના માલિક ગણાતા દિલ્લીસમ્રાટને હવે પોતાના દરબાર માટે પણ અરચની તાણ પડવા લાગી. બહાદુરશાહે ગવર્નર જનરલ પાસે નજરાણાં વગેરેની રકમની માગણી કરી, પણ અંગ્રેજો એક યા ખીજો બહાને તેને ઉડાવતા જ રહ્યા !

પ્રત્યેક ઇલ, નૌરોજ કે સમ્રાટની વર્ષગાંઠને દિને ગવર્નર જનરલ અને સરમેનાપતિ જાતે સમ્રાટના દરબારમાં હાજર રહીને અથવા રેસિડંટ મારફત, સમ્રાટની સામે નજરાણાં ધરતાં. સન ૧૯૩૭ માં બહાદુરશાહના, રાજ્યારેહણુ વખતે પણ આરુ' નજરાણાં સાદર થયું હતું. આની પછી પણ બહાદુરશાહને નજરાણાં મળતાં રહેતા, પણ લોડ એલનશુક ગવર્નર જનરલને પહે આવતાં એ બંધ થઈ ગયાં.

સન ૧૮૫૪ માં બહાદુરશાહના પુત્ર અને જાનતીન મિરઝાં કૃષ્ણ મૃત્યુ પામ્યા. રેસિડંટ ટોમસ મેટકાર્ક બહાદુરશાહના દરબારમાં મળવા

ગયા. બહાદુરશાહને એ વેળા નવ પુત્રો હતા; જેમાં સૌથી વધુ આશા આપતો અને હોશિયાર મિરઝા જવાંબખ્ત ગણાતો હતો. બહાદુરશાહે આઠે શાહજાદાઓની રમથી જવાંબખ્તને યુવરાજપદે સ્થાપ્યો. આ ખખર સાબિળીને ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હાર્ડિંગે રેસિડન્ટને લખ્યું કે, સમ્રાટના ઠાઠ અને હબ્દખાનો ધણો ટોળા હવે ઊતરી ચૂક્યો છે; પહેલા જેવી રોનક અને રૂઆબની ચમક પણ હવે દેખાતી નથી, અને તૈમૂરી ખાનદાન જેના પર ધમંડ કરતો, તે સમ્રાટનો અધિકાર પણ એક પછી ખીજના હાથમાં જતાં ખતમ થઈ રહ્યો છે. હવે તો લાગે છે કે બહાદુરશાહના મૃત્યુ પછી, કલમના એક લસરકારથી બાદશાહતને, ખતમ કરવી એ મુશ્કેલ કાર્ય નથી. બાદશાહને ગવર્નર જનરલ અને કમાન્ડર-ઇન-ચીફ તરફથી જે નજરાણું અપાતું હતું તે મેં ધીરે ધીરે બંધ કરી દીધું છે. બાદશાહના નામથી કંપનીનો સિક્કો પાડવામાં આવતો હતો તે પણ બંધ કરવામાં આવ્યો છે. ગવર્નર જનરલની નોંધપોથીમાં 'બાદશાહના 'દિલ્લી-એ-ખાસ' ખુદે લખાતા હતા તે હવે કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે. હવે મોગલ સમ્રાટની માત્ર સહીસિક્કાની પદવી રહી છે, જે બાદશાહના મોત પછી રદ કરવી આસાન છે."

આ દરમિયાન ૧૮૫૬ના અંત લાગમાં બહાદુરશાહના એક ખીજા પુત્ર મિરઝા કિયાસ જોડે ગવર્નરે જાનીમાની સુલેહ કરી લીધી, ને એની સાથે એવી શરત કરવામાં આવી કે બહાદુરશાહની પછી એને 'બાદશાહ'ને બદલે માત્ર 'શાહજાદા' તરીકે બોલાવવામાં આવશે, અને એણે દિલ્લીનો લાલ કિલ્લો ખાલી કરવો પડશે. આ ખખર મળતાં જ સમ્રાટ બહાદુરશાહ તથા દિલ્લીનિવાસીઓના દિનમાં ગુરસાની આગ પ્રગટી ઊઠી. અંગ્રેજ કંપનીના પંજામથી દેશને આઠાક કરવાની તકમીરો શોધવા લાગી, ને થોડાક જ મહિના પછી સન ૧૮૫૭માં હિન્દુસ્તાનના એક ખૂણાથી ખીજા ખૂણા સુધી, અઝંદી જંગની જવાળાના લાલ ભડકા ફેલાય ગયા.

આ રીતે સન ૧૮૫૭ના સ્વાધીનતા યુદ્ધના દિવસો સુધી સમ્રાટ બહાદુરશાહ કાયદાની રૂએ, અથવા નૈતિક દૃષ્ટિએ અને હકીકતની બિનાએ હિન્દુસ્તાનના કુલ મુખત્યાર બાદશાહ હતા. અંગ્રેજોએ એની સાથે વફાદારીનું સુલેહનામું કર્યું હતું. એમણે એને નજરાખું અને વર્ષાસન આપવાનું કબૂલ્યું હતું. દિલ્હીદરબારમાં અંગ્રેજોની શકિત, મરાઠા અને રજપૂતોની માફક માત્ર મનસમદારની હતી. આ મનસમદાર અવિવેકી, ચાલાક, શહેનશાહને નામે પ્રજા પાસેથી કર વસૂલ કરી પચાવી જવાવાળો અને બેઇમાન સાબિત થઈ ચૂક્યો હતો. ધીરેધીરે એણે રાજદ્રોહ પણ શરૂ કરી દીધો; દિલ્હીસમ્રાટના 'ફિદવી-એ-ખાસ' શબ્દો લખવા પણ મૂકી દીધા; અનેક તરીકાઓ કરીને સિક્કા પરથી બાદશાહનું નામ નાબૂદ કરી દીધું અને બાદશાહની રૈયતને દરેક રીતે હાંટવાઝૂંટવા માંડી. હા, એ કબૂલ કે બાદશાહ કમતાકાત હતા, દિલ્હીદરબારની શકિત મંદ પડી ગઈ હતી, વિદેશી જાલીમોના હાથથી પોતાની પ્રજાને બચાવવાને એ અસમર્થ હતી, પરંતુ એનાથી એની હકૂમત, એની સર્વોચ્ચ સત્તા, હિન્દુસ્તાનના સરતાજની એની કાનૂની પદવી કેવી રીતે બદલાવી શકાય ? જેને સન ૫૭ ની વિદ્રોહી ક્રાંતિ કહેવામાં આવે છે, એ માત્ર તથુ સુબાઓની દીવાન જેવી ફોહી કંપનીના લોકોને દબાવી દેવાની અને સગા કરવાની, કાનૂની દૃષ્ટિએ જોરદાર કોશિશ માત્ર હતી. પેશવા ધુંધ પાંત, રાણી લક્ષ્મીબાઇ, બેગમ હઝરત મહલ, રાજા સતારા વગેરે સમ્રાટ બહાદુરશાહના નામ પર સલામી આપતા, અને એ કાનૂની હતા, કારણ એ સમય સુધી કોઇપણ સુલેહનામાની રૂએ, અથવા પ્રુદ અંગ્રેજોના કોઇ એલાનની રૂએ પણ દિલ્હીસમ્રાટની કાનૂની શહેનશાહત ખતમ નહોતી થઈ. બહાદુરશાહને કોઇ નવા વિધિથી દિલ્હીના સરતાજ બનાવવાની વાત પણ નહોતી. એ તો હકીકતમાં ક્યારનાયે સરતાજ હતા જ. એમની વિરુદ્ધ અંગ્રેજો ફોહી હતા, અને એમને સગા દેવાની જે કોઇ કોશિશો થઈ હોય, તે બધી ઈન્સાફ અને

કાનૂનને અનુરૂપ હતી, એટલે જ્યારે અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ સન ૧૭૮૧
એ આઝાદીની લડાઈ શરૂ થઈ, કે ફરીથી એક વાર હિન્દુસ્તાન ભરમાં
મોગલ સમ્રાટની લીલી ધમ્મ ફરફરવા લાગી; સારાંજે હિન્દની ફોજો
અંગ્રેજ કંપનીના નોકરોએ જબરજસ્તીથી ઝૂંટવી લીધેલા શાહી ખમના
લાવી લાવીને સમ્રાટ બહાદુરશાહના કદમોમાં ધરવા શરૂ કર્યાં.

મોગલ બાદશાહોએ પોતાની ખુશીથી અંગ્રેજોને કેટલીયે
મુશાગીરી સોંપી હતી. એમણે યાપણને ખતમ કરી મૂકી તે
શાહીખમનાને પણ ધર ભેગા કરી દીધા. સન ૧૮૫૭માં, બહાદુરશાહે
કંપનીને દીવાનીમાંથી જરખાસ્ત કરી દીધી. આમ કરવાનો એમને
પૂરો અધિકાર હતો. એ અધિકારનો કોણ ખંકાર કરી શકે એમ
છે? દિલ્હીસમ્રાટનું રાજ હિન્દવાસીઓને માટે 'સ્વ'-રાજ જ હતું.

કહ્યું “જહાંપનાહ ! કંપની તરફથી, ઘણાં વર્ષોથી બંધ રહેલું આ આપનું નજરાણું !”

આની પછી લાલ કિલ્લામાં એક લશ્કરી અદાલતની સામે સમ્રાટ બહાદુરશાહ પર મુકદ્દમો ચાલ્યો. સમ્રાટે એમાં કોઇ પણ પ્રકારનો ભાગ લેવાનો ગૌરવભેર ઇન્કાર કર્યો. આ દેશમાં જન્મેલા પણ નહીં, અને જેમને આજકાલના આંતરરાષ્ટ્રીય ઠાનૂન અનુસાર આ દેશમાં આવા વર્તન માટે કડકમાં કડક સજા થવી જોઈએ એવા સમ્રાટના ‘ફિદવી-એ-ખાસે ખુદ સમ્રાટ પર મુકદ્દમો ચલાવ્યો. આ દેશમાં અંગ્રેજી હકૂમત જ બિલકુલ ગેરકાયદે છે. અંગ્રેજ લોકોને આ દેશની પ્રજાએ કદી રાજ તરીકે કબૂલ કર્યો નથી; કે નથી મેગલખાદશાહોએ એમને કદી પોતાના ઉત્તરાધિકારી યા વારસ બનાવ્યા. કેવી મજાકની વાત છે કે જે વિદેશીઓ પર એમના હુકમ ને એક કાયદેસરના ગુનાઓ માટે લાલ કિલ્લામાં કોર્ટમાર્શલ થવું જોઈએ તે જ આજે આ દેશના રહેવાસી પર એ જ લાલ કિલ્લામાં વિદ્રોહને મુકદ્દમો ચલાવી રહ્યા છે !

એ જ સમયની બીજી ઘટનાઓ અને આ સમયે એના પર થનાર વિવરણથી પણ ઉપરની જ વાતોનું સમર્થન માપ છે. ફેબ્રુઆરી ૫૭માં નાનાસાહેબ ધન્ધુપંતની યોજનાથી ‘પયામે આઝાદી’ નામનું એક પત્ર મરાઠી અને ગિરહ લિપિમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું. કોઇ વાર સવારે, કોઇ વાર સાંજે, કોઇ પર થોડા થોડા દિવસોને અંતરે, અને કોઇ વાર રોજ પ્રગટ થવું. ખરેખર એ પત્ર આઝાદીનો સંદેશ લઈને, સન પંજા સ્વતન્ત્રતાપ્રહ્લાના મુખપત્રના રૂપમાં જ પ્રગટ થવું હતું. એમાં બહાદુરશાહનો એક સંદેશ પ્રગટયો હતો. એમાં હિન્દુમુસલમાનોને કહેવામાં આવ્યું હતું, કે તમે દવે ખામોશ રહો એવી પ્રુદાની મજા નથી, મારણ એજે એમનાં દિલમાં અંગ્રેજોને પોતાના મુલકમાંથી બહાર દાંડી મૂકવાની ઇચ્છા પેદા કરી દીધી છે. અમારા આ દેશમાં એમની રાજ ઝિંજાની બાકી નહીં રહે ! દિલ્લી પર કબજો મેગવ્યા પછી,

પતના સંપાદક મિરઝા બેદારબખ્તના શરીર પર સુવરની ચરખી મસળીને એમને ફાંસી દઈ દેવામાં આવી. જે લોકોના ઘરમાં આ પતનો એકાદ અંક મળી આવતો તેમને પણ ફાંસી પર ચડાવી દેવામાં આવતા. સર હેનરી ક્રાટન, જી. બી. માલેસન વગેરેએ પોતાના પુસ્તકોમાં આ આ બધાંનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે.

એક વાત તો બિલકુલ સ્પષ્ટ છે કે સન ૧૮૫૭ ના પ્રયોગની મક્સદ ફાતી મોગલ બાદશાહતને માત્ર બચાવવાની નહોતી; કે મરાઠા હકૂમતને આખા મુલકમાં સ્થિર કરવાની પણ નહોતી. એની મક્સદ માત્ર એક જ હતી, અંગ્રેજોને આ દેશમાંથી ટાળી દઈ, દેશને આઝાદ કરવાની.

મશાલના ભડકા

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કદી અસ્ત ન થનારો સૂર્ય ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૨ ને દિને આખર આયમ્યો. જાપાની સામ્રાજ્યનો સૂર્યમુખી ઝડો મજાયાની રાજધાની પર એકાએક ફરફરવા લાગ્યો. બ્રિટિશ સિંગાપોરનું પતન થયું. એને "શોનાન" એટલે 'દક્ષિણનો પ્રકાશ' એવું નવું નામ અપાયું. સિંગાપોરનું આ પતન અવસ્થાબાધી ઘટનાઓની શૃંખલાની એક અનિવાર્ય કડી હતી. ૧૯૪૭ ની ૭ મી ડિસેમ્બરે જાપાને પર્લ હાર્બર પર આક્રમણ કર્યું. ૮ મી ડિસેમ્બરે ઇંગ્લાંડ, એના ઉપનિવેશો, અધીન દેશો, સંયુક્તરાષ્ટ્ર અમેરિકા અને ચીને એની સામે યુદ્ધની ઘોષણા કરી. સિંગાપોરમાં, પહેલા જ દવાઈ હુમલા દરમિયાન ૨૦ મી ડિસેમ્બરે, જે જંગી જહાજો 'પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ' અને 'રિપબ્લિક'ને કામળની હોડી માફક સમુદ્રના ઊંડા પેટાળમાં ડુબાડી દેવાના સમાચાર સાંભળી દુનિયા દિંગ થઈ ગઈ. ૧૩ મી ડિસેમ્બરે ગુઆમ, ૨૦ મી એ પેનાંગ, ૨૨ મી એ વેક, ૨૫ મી એ હોંગકોંગ, ૨૯ મી એ છપોઈ અને બીજી જાનેવારીએ મનીલાનું પતન થયું. આ

બનાવો એવી શીઘ્રતાથી અને એવા ક્રમથી બનતા ગયા કે માત્ર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું નહીં પણ બધા જ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોનું નામોનિશાન નાબૂદ થવા વિશે કોઈને કશો સંદેહ રહ્યો નહીં. ચારે પાસ ધુરધુરાટ કરતો ગિરિચુક્રાઓનો વનરાજ, લપાતો છુપાતો નાસતો રહ્યો. યામનેંડથી જાપાની સેનાઓએ એક તરફ મલાયામાં ને બીજી તરફ બ્રહ્મદેશ બાજુ આગેફ્ય શરૂ કરી. નેરચુષ, તિનાય અને મોલવીનને હાથ કરીને એ દળો આગે બઢતાંજ રહ્યાં ને મલાયામાં પણ એને રોકનાર કોણ હતું ? જાપાની સેનાઓ તીડતી માફક ચારે કોર ફેલાતી જતી હતી. સિંગાપોર અબેઘ, અન્જેય અને શતુદળોની સામે બાથ બીડી શકે એમ છે એવો દાવો હમેશ કરવામાં આવતો હતો. એની દરિયાઈ કિલ્લેબંધી પર ૫૦ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરી, એને પૂર્વેના અન્જેય કિલ્લો બનાવ્યો હતો. મેગિનોટ લાઇનની કિલ્લેબંધીની પાછળ જેમ ક્રાંસ પોતાને હંમેશ સુરક્ષિત માનતું, એમ જ અથવા એથીયે વિશેષ સુરક્ષિત સિંગાપોરને માનવામાં આવતું હતું. જેમ જર્મની મેગિનોટને સ્પર્શ કર્યાં વિના જ ક્રાંસમાં ધૂસી આવ્યું તેની જ રીતે જાપાને પણ એ દુર્ગશક્તિ પ્રત્યે આંખ પણ ન માંડી. બાદ, પહાત, કલુઆંગ અને મરસિંગ તરફ એ આગે બઢતું જ ગયું, ને છેવટ સિંગાપોર પર છાપો માર્યો. એ અબેઘ દુર્ગ જાપાની સેનાઓની સામે માટીના કિલ્લા જેટલું પણ આત્મરક્ષણ ન કરી શક્યો, ને બચ્ચાના રમકડાની માફક જાપાને એને છીનવી લીધો. પ્રશાંત મહાસાગરમાંથી બ્રિટિશ દરિયાઈ સેના તો ક્યારની ઊખડી ગઇ હતી. ઓસ્ટ્રેલિયાને પોતાની જાતની પડી હતી. જેહોરમાં ઓસ્ટ્રેલિયન મેનાપતિ જનરલ એનેટના નેતૃત્વ હેઠળ રચાયેલી મોરચાબંધી પહેલા જ ધક્કામાં વટી પડી. સિંગાપોરને પીવાતું પાણી આ સ્થળેથી મળતું હતું. એ વૃટવાથી સિંગાપોરે મોંમાં તરણું પકડી શરણુ સ્વીકાર્યા સિવાય છૂટકા નહોતો. યામનેંડ તરફથી સિંગાપોર પર હુમલા થવાની સંભાવના સ્વપ્ને પણ નહોતી. જાપાની સેનાઓએ ત્યાંથી જ પ્રવેશ કર્યો. જાપાન તરફથી

કોઈ પણ પ્રકારના ભય અથવા સંકટની ઇંગ્લેંડે આજ્ઞા નહોતી રાખી. ચીનની વિરુદ્ધ જાપાનને ખુશ રાખવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, અને એ જ ઉદ્દેશથી યુદ્ધના દિવસોમાં ખર્ચ કરી દેવામાં આવ્યો હતો. પણ આ બધી મૃગતૃષ્ણા સિદ્ધ થઈ. સિંગાપોરમાં મોટી સેનાઓની જમાવટ કરવા છતાં, મલાયા અને હોંગકોંગમાં યુદ્ધની કશી તૈયારીઓ કરવામાં નહોતી આવી. પરિણામ જે આવવું જોઈએ તે જ આવ્યું. મલાયા દુનિયાનો મોટો ઉપખંડિ દેશ છે; ત્યાં દુનિયાનું ૩૮ ટકા પતરું છે તે ૪૩ ટકા સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. જાપાને કશુંય પણ તુકસાન વેડ્યા વગર આ મલાયાને સર કરી લીધું. ૫૦ લાખની વસ્તીના આ પ્રદેશમાંથી ૧૫ હજાર અંગ્રેજ, ૧૩ હજાર એસ્ટ્રેલિયન, તે ૩૨ હજાર હિંદી સિપાહીઓ પણ જાપાનના હાથમાં કેદ પકડાયા. નાગરિક જનતા, જે ભાગી ન શકી એ જાપાનીઓની કૃપા પર નિર્ભર થઈ પડી. પૂર્વ એશિયાનો આ સમગ્ર પ્રદેશ અને જાપાન પણ બૃહત્તર હિન્દુસ્તાનના જ અંગ પ્રત્યંગ છે. રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ જુદું હોવા છતાં, આ પ્રદેશમાં હિન્દુસ્તાનીઓ સારી સંખ્યામાં વસે છે. એકલા મલાયામાં એમની સંખ્યા એ વખતે પણ સાત લાખની હતી! ૭મી માર્ચે રંગૂન, ૯મીએ પેગુ, ૨૩ મીએ આંદામાન, ૨૯ મી એપ્રિલ બુધીમાં લાશિયો અને ખર્ચાંડ અને ૧ લી મેએ માંડલેનું પણ પતન થઈને, મલાયાના હિંદીઓની સામે જે સમસ્યા ઊભી થઈ હતી તેવી જ હિંદીઓ તથા યુદ્ધકેદી સૈનિક સામે ઊભી થઈ.

મલાયાના હિંદીઓએ આ પ્રદેશમાં રહેવાવાળા સર્વે હિંદુસ્તાનીઓને વીરતાથી માર્ગ બતાવ્યો. નિરાશામાંથી આજ્ઞા, અને અધિકારમાંથી પ્રકાશ તરફ આગળ વધવાનો સંકેત કરી, એમણે એમને મૃત્યુમાંથી જીવન તરફ ફરવાની પ્રેરણા આપી અને શુભાશીમાંથી આજ્ઞા મવાનો પંથ દાખવ્યો. એવી હાલતમાં એમને હોડી આવનારા, આજે, એમાંથી નીકળવા માટે કરેલા પ્રયત્નોને 'ક્રોધ' તરીકે ઓળખાવી, એમના પદ ઠાંધાઈ જ કરે, એનાથી વધારે માનવતાની

વિડમ્બના ખીલ ક્ષ હોઇ શકે ? અપમાન, તિરસ્કાર, ધૂલા, ઉપેક્ષા, ભતિગત દ્વેષ અને પક્ષપાત જેની નસોમાં વહે છે, એ સાત્રાન્યવાદીઓ આવી વિડમ્બનાતું નાટક નિસંદેહ રચી શકે છે. આ પ્રદેશના હિંદીઓ, કાશ્યુ જાણે કેટલાયે સમયથી ગોરાઓના હાથે ચતો પક્ષપાત અને અન્યાય સહન કરતા આવ્યા છે। એમનાં હૃદય એનાથી આળાં બની ગયા હતાં. ડગલે ડગલે એમને અપમાન ને અન્યાયની ડોકરો ખાની પડતી હતી. એની પ્રતિક્રિયા રૂપે, એમનામાં સ્વાભિમાનનો અંકુર પણ ફૂટી નીકળ્યો હતો. માથું ઊંચું કરી, આઠાશ તરફ જાંચે જાંચે વધતાર વૃક્ષની માફક એમને પણ હવે મુક્ત વાતાવરણમાં ખીલવાનો અવસર સાંપડ્યો.

પૂર્વ એશિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ગાઢ પહાડી જંગલોને સાફસફ કરી, સમૃદ્ધિશાળી બનાવવાનું શ્રેય હિન્દુસ્તાનીઓને ફાળે જાય છે. આજે પણ બ્રહ્મદેશની સરકારે હિંદી સરકાર પાસે ખેતીવાડી માટે એ હજાર મહેતર અને પચીસ હજાર મજૂરોની માગણી કરી છે. અંગ્રેજ જમીનદારો અને શાસકોએ હિન્દીઓની સાથે હમેશ મહેતર અને મજૂર જેવો જ વહેવાર રાખ્યો છે. મહાયુદ્ધના મોરચાઓ પર, એમનાથી કેટલુકે અધિક લોહી વહાવતાં છતાં આવા દુર્બંધારમાં કાંઈ ફરક ન પડ્યો દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરાઓ ન્યાં વસે છે ત્યાં મોટામાં મોટો હિન્દી પણ મકાન રાખી રહી શકતો નથી, અને મલાયામાં હિન્દી મજૂરને મોંઘવારી બંધનું માગવાનો પણ અધિકાર નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે એના પર મુકદ્દમો ચલાવવાનો હોય તો મલાયામાં એના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવે છે. અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રો દિલ ચાહે તે છાપી શકે; હિન્દી પત્રોનું ગળું, યુદ્ધને નામે, સેંસરશિપને બહાને રૂંધી નાંખવામાં આવ્યું. મોટામાં મોટો હિંદી, જાંચામાં જાંચો અહસર હોવા છતાં, સિંચાપોરના સ્નાનગૃહમાં જઈ નથી શકતો અને ભારે આંદોલન જગાડ્યા પછી અંદર જવાની રજા મેળવે તો પણ તળાવના પાણીમાં એને પગ મૂકવાનો અધિકાર નથી. એ અહૂત છે,

અસ્પૃશ્ય છે. એ તજાવના પાણી પર એની પાપી છાયા પણ ન પડવી જોઈએ. અંગ્રેજોની હક્કમત આવતાં એવું અપમાન તો દૂર કરાયું, પરંતુ એના જખમ તો એવા ને એવા જ દૂઝતા રહ્યાં. એને માટેનો અવસર હવે હાથ લાગી ગયો હતો. યુદ્ધકેદી બનાવાયેલા સૈનિકોના હૃદય પણ પક્ષતાપૂર્ણ દુર્વ્યવહારથી ધાયલ થઈ ચૂક્યાં હતાં. યુદ્ધ મોરચાઓ પર અધિક વીરતા દર્શાવતાં, જનની બાજુ ખેલતાં છતાં એમનું વેતન, ભથ્થું, ખાણીપીણી, કપડાંલતાં વગેરે તદ્દન ઊતરતા દરજ્જાનાં હતાં. આ અન્યાય અને દુષ્ટ વહેવારથી જન્મનારી પ્રતિક્રિયાએ હવે મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

આ દિશામાં થોડો વિચાર થવો સરૂ ગઈ ગયો હતો, ત્યાં ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીએ મેજર ફૂજવારાએ જાપાનના સદર લશ્કરી મથક પર સુપ્રતિષ્ઠિત દિન્દીઓને આમંત્ર્યા. ધ્યાના અવતાર બની, ગળી મધ જેવી મીઠી વાતોથી એણે એમને પાણી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એણે કહ્યું કે અંગ્રેજ તાકાત હવે નષ્ટ થઈ ચૂકી છે. આ જ ખરું સમય છે કે તમારા દેશની આઝાદી માટે તમારે યત્ન કરવો જોઈએ. જાપાન હરેક પ્રકારની સહાય આપવા તૈયાર છે. સ્વેચ્છાએ તમે ઈંગ્લેન્ડની પરાધીનતા સ્વીકારી નથી એ કારણે જાપાન તમને પોતાના દુસ્મન નથી ગણ્યું, ને તેથી જાપાની સેના તમારી સાથે દુસ્મનો જેવો વહેવાર નહીં રાખે. ઊલટું, તમને મિત્ર તરીકે લેખશે. આજે જ સુવર્ણ અવસર છે, કે જ્યારે આઝાદ દિન્દ સંઘની સ્થાપના કરી, દિન્દીઓએ સ્વદેશની આઝાદી માટે યત્ન કરવો જોઈએ.

જાપાનીઓની આ સહાયના પર તુરત ભરેમો થાય એમ નહોતું. એમને તો કાળા નાગ માની, ડગલે ડગલે ચેતતા રહીને આગળ વધવામાં જ કલ્પાયું હતું. એ માટે એમની વાત પર વિચાર કરવાને સમય માગવામાં આવ્યો. ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીએ ઉત્તર મોક્ષવામાં આવ્યો કે મહાયાના બધા દિન્દી નેતાઓ પરસ્પર મળી શકે એવી તક અપાવી જોઈએ. મહાયાના મેન્ટ્રસ ઈડિયન એમોશિયનના પ્રધાન

શ્રી. એન. રાઘવજીને બેંગકોંકથી શોનાન બોલાવવાની માગણી થઈ. ૯-૧૦ માર્ચે શોનાનમાં હિંદીઓનું એક બૃહત્-સંમેલન ભરાયું. મલાયાના ખુણેખુણેમાંથી પ્રતિનિધિઓ આવ્યા. યાઇલેંડમાંથી પણ કેટલાક આવ્યા. આ વખતે જૂના ક્રાંતિકારી અને વિપ્લવાદી શ્રી. રાસબિહારી બોઝ કેમ કરીને ચૂપ રહી શકે? ૧૯૧૮ના મહાયુદ્ધના દિવસોની નિષ્ફળતાના ભારી પથ્થરના અસહ્ય ભારને જેમ તેમ છાતી પર રાખતાં, આશાના જે દિવસની એ પ્રતીક્ષા કરતા હતા, એનું પ્રભાત પૂર્વમાં જાગૃતું જોઈને એમનું હૃદય આનંદથી ભરાઈ ગયું. ક્રાંતિકારી જીવનની ચિરસાધનાના સ્વપ્નને મૂર્તરૂપ આપવાનો અવસર એમને સાંપડી ચૂક્યો. જે કામ ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીમાં ન થઈ શક્યું, એને માટે ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીમાં અનુકૂળતા મળી ગઈ. મૃગતૃષ્ણાની પાછળ નિરંતર દોડતા તરસ્યા હરણાને પાણીનાં દર્શન થયાં! એમણે તુરત ટોકિયોમાં એક સંમેલનનું આયોજન કર્યું: મલાયા અને યાઇલેંડથી પણ પ્રતિનિધિઓ બોલાવવામાં આવ્યા. ત્યાંના કરતાં અહીંના લોકોની રિયલિટી કંઈક શુદ્ધ હતી. દૂધના દાઝ્યા એ છાશ પણ ફૂંકીને પીવા માગતા હતા. જાપાનીઓની સહભાવનાની પરીક્ષા માટે એમનો પહેલો આગ્રહ એવો હતો, કે દરેક હિન્દીને કેદી અવસ્થામાંથી બિલકુલ મુક્ત કરવામાં આવે. એ લોકો જાપાનીઓના હાથમાં રમકડાં માફક નહોતા રહેવા ઇચ્છતા. પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા માટે બંધુ કરી છૂટવા એ તેવાર હતા, પરંતુ જાપાનીઓ માટે એમના હૃદયમાં ભારે શંકા હતી. છતાં પણ એઓ ટોકિયો ગયા. ચીન, યાઇલેંડ, જાપાન અને મલાયા વગેરેના પ્રતિનિધિઓનું એ સંમેલન શ્રી. રાસબિહારી બોઝના અધ્યક્ષપદે ૨૮ થી ૩૦ માર્ચે સુધી ભરાયું. યાઇલેંડથી આવનારા સુપ્રસિદ્ધ નેતા સ્વામી સત્યાનન્દ પુરી, હવાઇ અક્ષરમાતના ભોગ બની સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા. આ સંમેલનમાં 'આઝાદ હિન્દ સંઘ'ની સ્થાપનાને વ્યાપક કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. એના ઉદ્દેશ તરીકે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ નિશ્ચિત થઈ

અને બહેર કરવામાં આભ્યું કે એના પર વિદેશીઓનો બિલકુલ અધિકાર, પ્રભાવ કે નિયંત્રણ નહોં રહે. આઝાદ હિન્દ ફોજની સ્થાપના કરવાનું અને જુનમાં બેંગકોકમાં એક બીજું સંમેલન યોજાવવાનું, પણ નક્કી થયું.

મલાયાના પ્રતિનિધિઓનું એક સંમેલન શાનાનમાં, ૨૨, ૨૩, અને ૨૫ મી એપ્રિલે ભરાયું. એમાં સ્વાસ્થ્ય, સમાજસેવા, તબીબી મદદ, રાજનૈતિક સંગઠન વગેરે માટે કેટલીક સમિતિઓ નીમાઇ. આઝાદ હિન્દ સંઘની પ્રવૃત્તિઓને સુસંગઠિત કરી, હિન્દીઓનાં યોગિયામાં એતના ફંકવાનું આ સમિતિઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું.

પૂર્વમાં આ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી ત્યારે બીજી બાજુ પશ્ચિમમાં બર્મિનગા રેડિયો પરથી દેશબક્ત શ્રી. સુભાષચન્દ્ર બોઝ સિંહની માફક ગર્જના કરતા, હિન્દવાસીઓને આઝાદીને માટે પકકારી રહ્યા હતા. એનું આવાહન કરતાં સુભાષ કહેતા કે, પૂર્વમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સ્વયં અસ્ત પામી, હિન્દી સ્વતંત્રતાની પૂનમનો ચાંદ પ્રગટી રહ્યો છે. ૧૯૫૭માં હિન્દની સ્વતંત્રતા માટે પહેલું યુદ્ધ થયું હતું. હવે ૧૯૪૨ માં છેવટનું યુદ્ધ લડાવાનું છે. તમારી કમર કસી લો. હિન્દની રાષ્ટ્રીય મુક્તિનો સમય તમારી આંખ સામે છે.' સુભાષચન્દ્રના આ પકકારની, પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓ પર બહુ બેની અસર થઇ. એનાથી એમને વિશેષ બળ, પ્રેરણા ને સ્ફૂર્તિ મળ્યા આઝાદ હિન્દ સંઘ અને આઝાદ હિન્દ મેનાના સંગઠનનું કાર્ય બારે વેગથી ચાલવા લાગ્યું. બેંગકોકમાં ૧૫ થી ૨૩ મી જુન સુધી, પૂર્વ એશિયાના હિંદીઓનું એક મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્રીય સંમેલન થયું. જવા, સુમાત્રા, યાપ્તો, ફિલિપાઇન, બોર્નિયો, કેટન, ઇંડોનેસિયા, માલુકુઓ, શંઘાઇ, હોંગકોંગ, બર્મા, મનાયા સિંગાપોર અને જાપાન વગેરે સર્વ દેશોમાંથી લગભગ એક સો પ્રતિનિધિઓ એકઠા થયા. યુદ્ધકેદી સૈનિકોના પ્રતિનિધિઓએ પણ આમાં ભાગ લીધો. આઝાદ હિન્દ સંઘનું વ્યાપકરૂપમાં સંગઠન થયું. એના ઉદ્દેશ, ને નિયમો પણ રચાયા. સાઠ સિતેરની લગભગ

હરાવો પસાર થયા. મુખ્ય પ્રસ્તાવ આમજનતા સાથે સંબંધ સ્થાપવાનો હતો. એમાં સંગઠન બાદ, શાન્તિ અને વ્યવસ્થા જાત્રી રાખી, જીવન અને સંપત્તિનાં સુરક્ષણ માટે સમર્થ બનવાનો, તે સામાન્ય લોકહિતનાં કાર્યોમાં ભાગ લેવાનો અનુરોધ કરવામાં આવ્યો હતો. આઝાદ હિન્દ સંઘને સુદૃઢ બનાવી, ડેકાણે ડેકાણે એની શાખાઓની સ્થાપના કરવામાં આવે એ વાત પર ભાર મુકાયો. પોતાની પૂર્ણપેદાશ છોડીને જીવ બચાવવા માટે જે અહીંતહીં નાસી છૂટેલા અથવા હિન્દુસ્તાન ભાગી ગયેલા, એવા બ્રહ્મદેશ અને મલાયાના હિન્દીઓની સંપત્તિ બાબતમાં પણ એક પ્રસ્તાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. આવા લોકો માટે એક 'એક્સન્ટ્રીક ઈડિયન પ્રોપર્ટીઝ એસોશિયેશન' નામની સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી. એકતા, વિશ્વાસ અને બલિદાન, એની સાધનાના મુળ ગુણ તરીકે સ્વીકારાયા. આ સૌનો સાર એ જ હતો કે બધાય હિન્દીઓની એક સંસ્થા ને એક સંગઠન બનાવવામાં આવે, હિન્દુસ્તાનની આઝાદીમાં દૃઢ આરથા અને પાકો વિશ્વાસ પેદા થાય, અને આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રાણ ન્યોછાવર કરી દેવા જેટલી બલિદાનની તૈયારી કરવામાં આવે. ભારત એક ને અખંડ છે એવી પણ ઘોષણા કરવામાં આવી. સાંપ્રદાયિક, ધાર્મિક કે જાતિગત આધાર પર કોઈપણ કાર્ય ન કરવાનો નિશ્ચય કરી, રાષ્ટ્રીયતાને જ સર્વ પ્રવૃત્તિઓના આધારરૂપ માનવામાં આવી. કાર્યક્રમ તથા એની રૂપરેખા, હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના આદેશોને અનુરૂપ રાખવાનો નિશ્ચય કરાયો. હિન્દની ભાવિ રચના કરવાનું કામ સ્વતંત્રતાથી ચૂંટવામાં આવેલા દેશના પ્રતિનિધિઓ જ કરે એ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું. 'સંઘ'ની અંદર નીમાયેલી સુદૃઢ સમિતિને અધીન રાખીને જ આઝાદ હિન્દ ફોજને સંગઠિત કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. એ પણ ચોક્કસ ઠરાવવામાં આવ્યું કે આ લશ્કરની સ્થિતિ જાપાની લશ્કરની માફક સ્વતંત્ર હિન્દની રાષ્ટ્રીય મેના જેવી જ રહેશે. એનો ઉપયોગ માત્ર હિન્દમાં વિદેશીઓની વિરુદ્ધ સ્વદેશની આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે જ થઈ શકશે. બીજા કોઈ

પણ કાર્ય માટે એનો ઉપયોગ નહીં કરાય. યુદ્ધ સમિતિમાં માત્ર સભ્યો રહેશે. એક પ્રધાન શ્રી. રાસગિહારી એક, એ આઝાદ હિન્દ ફોજના પ્રતિનિધિ કેપ્ટન મોહનસિંહ તથા કર્નલ ગિલ અને એનાગરિક જનતાના પ્રતિનિધિ શ્રી. એન. રાધવજી તથા શ્રી. કે. પી. કે. મેનન. જ્યારે હિન્દમા ક્રાંતિ અથવા વિપ્લવ અને હિન્દી સેનાઓમાં વિદ્રોહ પેદા થાય ત્યારે જ યુદ્ધસમિતિ કોઈપણ સૈનિક કાર્યવાહી એસાડી શકે, એવો પણ ઉપદેશો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. એક જ સમયે, એકી સાથે એક બાજુ વિદ્રોહ કે વિપ્લવ થવો જરૂરી હતો. હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ત્રિરંગી ઝંડાનો એમણે પોતાના ઝંડા તરીકે સ્વીકાર કર્યો. જાપાનને જાણવામાં આવ્યું કે, એણે હિન્દની સ્વતંત્રતા પ્રત્યેના પોતાનો દૃષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ. જેના પર કોઈ પણ વિદેશી સત્તાના સૈનિક, આર્થિક કે રાજનૈતિક પ્રભુત્વ, નિયંત્રણ કે હસ્તક્ષેપ ન રહે એની પૂર્ણ હિન્દી આઝાદીનો એણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. કોઈ પણ ભારતવાસીને એ વિદેશી હોવાને સખ્યે, શત્રુ ન માનવામાં આવે અને એની પૂર્ણ જપ્ત કરવામાં ન આવે. સુભાષચાણુને પૂર્વ એશિયામાં આરિને આદોલનનું નેતૃત્વ લેવાની સગવડ કરી આપવાનો અતુરોધ પણ જાપાનને કરવામાં આવ્યો.

આ સંમેલનને પરિણામે ચારે તરફ એક નવી લહેર ફેલાઈ ગઈ. નવું જીવન, નવો ઉત્સાહ, નવી સ્ફૂર્તિ, ને નવું ચેતન—ચારે પાસે આનંદ ઉલ્લાસનો સમુદ્ર ઊમરી પડ્યો. તો પણ કેટલાક હિન્દી સૈનિકોના મનમાં સંકોચ રહેતો હતો કે રાજભક્તિના સોગંદ લીધા પછી, એઓ આઝાદ હિન્દ ફોજમાં કેવી રીતે ભરતી થઈ શકે ! એમને સમજાવવામાં આવ્યું કે એમની વફાદારીના સોગંદ એમના દેશે માટે છે. ભારતમાતાને આઝાદ કરવાના માર્ગમાં એના એ સોગંદથી કોઈ પણ પ્રકારની રુકાવટ પેદા નથી થઈ શકતી, એમના સંદેહ ને સંકોચ દૂર થયા. એમનાં હૃદય આનંદથી ઉજળવા લાગ્યાં. આઝાદીની મહત્વાકાંક્ષાની ધૂનમાં ભરત હિન્દીઓ ઝંકુ લટકી ગયા. દોહસો વર્ષની ભરી યુવામીની આખીયે અસર છૂપત થઈ ગઈ.

દરેકના દિલમાં ને ચિત્તમાં દેશની આઝાદીની એક જ રાગણીના સ્વર લહેરવા લાગ્યા. સાપની કાંચળીની માફક ભય, કાયરતા, અને કમજોરીને એમણે ઉતારીને ફેંકી દીધાં. હૃદયમાં ઉદ્દીપ્ત થયેલી આઝાદીની ચિનગારીનો પ્રકાશ એમના ચહેરા પર ફેલાઈ રહ્યો. તનમનધન સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરીને, હિંદીઓ બળતી મશાલોની માફક, માયું જાત્યું કરીને, જીડીને જીભા ચવા. ચારે કોર નવીન જાગૃત અને નવા ચૈતન્યની મશાલો સળગી જીડી.

આ જ દિવસે દરમિયાન મુંબઈમાં મહાસભાની મહાસમિતિનું મહત્ત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક અધિવેશન તારીખ ૮ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ને દિને ભરાયું. ‘અંગ્રેજો! તમે ટળો, હિન્દ છોડો’ના મહાત્માજીના જે સૂત્રે દેશભરમાં નવી લહેર પેદા કરી દીધેલી, એના પર મહાસભાએ પણ પોતાની મહોરછાપ મારી આપી. ને ખીજે જ દિવસે જાણીમ દમનનો કોરડો વીંઝાયો. ‘કરો યા મરો’ના ગાંધીજીના આદેશનો મૂળમંત્ર જાપતું, સમગ્ર હિન્દીરાષ્ટ્ર, ક્રાંતિની દિવ્ય પતાકા લઇને જીડીને જીભું યપું. આ સમાચારો મળતાં જ મલાયાના હિન્દીઓની નસોમાં પેદા થયેલું નવું લોહી વળી ઔર વેગથી વહેવા લાગ્યું. જેહ પ્રયત્નોમાં બાહ્ય દ્રષ્ટિએ અને સંગઠનની આંતરિક દ્રષ્ટિએ કોઈ મેળ ન હોવા છતાં પણ આંતરિક ભાવના તો જેહની એક જ હતી, ને એક જ હતું એમનું ક્યેય કે—‘અંગ્રેજોને હિન્દની બહાર કાઢી મૂકી, પોતાના દેશને બાહ્ય હસ્તક્ષેપ, નિયંત્રણ અને પ્રભાવથી સર્વથા મુક્ત કરી મુક્તિમક્ત આઝાદી અપાવવી.’ એગકોકમાં સૈનિક કાર્યવાહી માટે જે આંતરિક વિચ્છવની શરત મૂકવામાં આવી હતી, તે હવે પૂરી થઈ એમ સમજાઈ ચૂક્યું. મલાયાતુ કાર્ય બમણા વેગથી ચાલવા લાગ્યું ‘આઝાદ હિન્દ સંઘ’ના સભ્યોની સંખ્યા સવા લાખ અને શાખા સમાજોની સંખ્યા ચાલીસ સુધી પહોંચી ગઈ. ૫૬૦૦૦ મુદ્દ કેદી સૈનિકોમાંથી ૫૦૦૦૦ આઝાદ હિન્દ ફોજમાં ભરતી થઈ ગયા. દિન પર દિન શક્તિ વધવા લાગી, ને સંગઠન દૃઢ થતું રહ્યું.

પણ આ બધું જોઇને જાપાનીઓને આંચકો લાગવા માંડ્યો. એમણે આ પ્રવૃત્તિઓ તરફ સંદેહ ને આશંકાની દૃષ્ટિથી જોવા માંડ્યું. 'ઇવાકુકો કીકાન'ના હાકેમો તરફથી અડચણો યવા માંડી. જાપાની સરકાર આ બધાંથી પોતાના દાવ ખેલવા માગતી હતી. પણ યુદ્ધસમિતિએ એના હાથની કઠપૂતળી બનવાનો ઇન્કાર કરી દીધો. જે સ્વાભિમાન અને દેશભિમાનની ભાવનાથી પ્રેરાઇ, હિંદીઓ આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા, એને આંચ આવે એ સહન કરવા એ તૈયાર નહોતા. જાપાની પણ યાકયા નહીં. પેનાંગના 'સ્વરાજ્ય ઇન્સ્ટિટ્યુટ'માં ચારે તરફથી આવીને યુવાનો, રાષ્ટ્રીય સેનાનાં જુદાં જુદાં કાર્યો માટે શિક્ષણ લેતા હતા. એક દિવસ કેટલાક જાપાની લશ્કરી અધિકારી કીકાન અધિકારીની સાથે આવ્યા ને થોડાક હોશિયાર યુવાનોને પોતાની સાથે લઇ ગયા. એમને લશ્કરી ભેદ પામવા માટે હિન્દુસ્તાન મોકલવામાં આવ્યા. આ બનાવ સામે શ્રી. રાસબિહારી બોઝ અને યુદ્ધસમિતિના સભાસદોએ ઊછાપોહ કર્યો ને ઇન્સ્ટિટ્યુટને બંધ કરવાનો એમણે નિર્ણય કર્યો. શ્રી. રાસબિહારી બોઝને કહેવામાં આવ્યું કે એમણે જાપાનીઓને ગુસ્સે ન કરવા જોઇએ. એમણે જવાબમાં જણાવી દીધું કે, 'બહુ બહુ તો એ અમારો જન લેશે. પણ અમે જાપાનીઓ માટે ગુસ્સે તો કદી પેદા નહીં કરી શકીએ. પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઇ પણ હિન્દીનો જાપાની સેનાના કામ માટે ઉપયોગ નહીં કરવા દેવામાં આવે.'

એંગલોક સંમેલનના નિશ્ચયો પર જાપાન સરકારની સ્પષ્ટ સંમતિ માગવામાં આવી. એની સંમતિ ન મળવાથી, વિરોધ તરીકે પેનાંગનું સ્વરાજ્ય ઇન્સ્ટિટ્યુટ બંધ કરવામાં આવ્યું. શ્રી. રાસબિહારીને એમના જ મકાનમાં પેનાંગમાં એક રીતે નજરકેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યા. કોઈને પણ એમની મુલાકાતે જવા દેવામાં આવતા નહોતા. એમની દયા કરવાની ધમકીઓ પણ અપાઇ. એક બીજી વિકટ સમસ્યા પણ ઊભી થઈ. જાપાનીઓએ આશાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોને પ્રહારો કર્યા.

મોરચા પર લઇ જવાનો વિચાર કર્યો. એક જંગી જહાજ એમને લેવા માટે આવી પણ ચૂક્યું. પરંતુ, યુદ્ધસમિતિએ દિનરાત મેઠકો ભરીને પોતાના સૈનિકોને મોકલવાનો ઇન્કાર કરી દીધો અને જહાજ પાછું ફરી ગયું. કર્નલ ગિલને બ્રિટિશ જસ્ટસ ગણીને ૬ હો ડિમેન્ડ્સને જાપાનીઓએ ગિરફતાર કરી લીધા. આનાથી વળી ખીજ એક સમસ્યા ઊભી થઈ. આનો તીવ્ર વિરોધ કરવામાં આવ્યો અને યુદ્ધસમિતિના અધા સભ્યોએ રાજીનામું આપી દીધું. રાસબિહારી બોએ, આઝાદ સંઘની શાખાઓને પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખવાની સલાહ આપતાં, ટોકિયોથી સીધી વાત કરવાનો અને પ્રધાનમંત્રી ટોજીને મળવાને ત્યાં જવાનો યત્ન કર્યો. કીકાન અફસરોનાં તોફાનો બંધ થયાં. એમણે યુવક આદોલન શરૂ કરીને કેટલાક નવજુવાનોને બહેકાવી ચૂક્યા અને એ યુવકોએ યુદ્ધસમિતિના સભ્યો પર ધૂળ ઉડાડવાનું પણ શરૂ કરી દીધું. છેવટે જાપાનીઓએ સખતાઇથી કામ લેવું શરૂ કર્યું. દેશભક્ત સુભાષચાણુને મલાયા લાવવા માટે એ તૈયાર થઇ ગયા અને એમના આગમન સુધી, રોકટોક વિના કામ ચાલવા દેવાનું વચન આપ્યું. આંદામાન અને નિકોબારની આઝાદ હિન્દ સરકાર તરફથી નીમાયેલા ચીફ-કમિશનર અને પછી રંગૂનની આઝાદ ફોજના નીમાયેલા સરસેનાપતિ શ્રી. લોકનાથને કોર્ટ માર્શલ અદાલતની સામે બેંગ્ગોરુંક સંમેલન પછી પેદા થયેલી સ્થિતિનું વર્ણન ખૂબ વિસ્તારથી કર્યું છે. એમના કહેવા પ્રમાણે ૧૯૪૨ ના ડિસેમ્બરમાં ઊભું થયેલું સંકટ આઝાદ હિન્દ સંઘ તથા યુદ્ધસમિતિના પ્રધાન શ્રી. રાસબિહારી બોએ અને કપ્તાન ગોહનસિંહનું આપસમાં મન ઊંચાં થવાને કારણે હતું. શ્રી. રાસબિહારી બોએ જાપાનમાં વર્ષો સુધી રહ્યા હતા. એટલે એમનું વલણ જાપાનીઓ તરફ હતું, અને ફોજના સંચાલન તથા નિયંત્રણમાં એ લોકો કામ કરે એ સામે એમને વાંધો નહોતો, પરંતુ કપ્તાન મોહનસિંહ એમની જોડે કાંઈ ઠોર થઇ ઊંચે જાયે કામ લેવા માગતા હતા. આઝાદ હિન્દ ફોજ, આઝાદ હિન્દ

સંઘને અધીન હતી, તે પછુ કપ્તાન મોહનસિંહે જાપાનીઓ જોડે સખતાપ્રથી કામ લેવાનું તથા ધણુ ખર્ચું કામ સીધું પોતાની જવાબદારીએ કરવાનું શરૂ કરી દીધું. પોતાના હાથ નીચેના અફસરોને મળવા માટે, એમણે પોતાને બંગલે બોલાવવા શરૂ કર્યાં. જાપાનીઓએ મેંગકોક સંમેલનના ઠરાવોને પૂરા નહોતા કર્યાં, તેનો એમને ડંખ હતો. એમની માગણી એવી હતી કે આઝાદ હિન્દ ફોજ સાથે મિત્ર ફોજના નાતાથી, બરાબરીનો વહેવાર થવો જોઈએ, અને જે ફોજો પાસેથી જાપાનીઓ કામ લેતા હતા, તે આઝાદ હિન્દ ફોજને અધીન રહેવી જોઈએ. નેતાજીના આવતાં જ, એને આને અધીન કરવામાં આવી. આ પ્રવૃત્તિઓને કારણે કપ્તાન મોહનસિંહને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા અને એમણે પોતાની ગિરફતારીને ટાંકણે આઝાદ હિન્દ ફોજને લાગી નાખી. જાપાનીઓને કહેવામાં આવ્યું કે એ લોકો ફરીથી એ લશ્કરને યુદ્ધકેદી બનાવી લે, પરંતુ એ પ્રમાણે ન કરવામાં આવ્યું. એમણે તો ચોખ્ખું જાહેર કરી દીધું કે એ લોકોને સ્વતંત્ર કરી દેવામાં આવ્યા છે. કોઈપણ ખાસ કારણ સિવાય ફરીથી એમને ગિરફતાર ન કરી શકાય. અંદર અંદરની જેરસમજને દૂર કરવા માટે ૧૯૪૬ ના માર્ચમાં એક સફલાવના મિશન જાપાન મોકલવામાં આવ્યું. એમાં કપ્તાન મોહનસિંહ અને કર્નલ ગિલન પછુ સામેલ હતા. મિશન પાછું ફર્યા પછી, વિદાદરીમાં ફરી એક બહુતસંમેલન ભરાયું.

૧૮ મી એપ્રિલે પૂર્વ એશિયા હિંદુસ્તાની સંમેલને સુભાષચાણુના આગમનની જાહેરાત કરી. આખા સંમેલનને લશ્કરી સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. નાણાં અને માનવીઓની ભારે જોરશોરથી જમાવટ થવા મંડી. કેન્દ્રીય સંગઠન વડે આખા કાર્યનું સંચાલન થવા લાગ્યું. નિર્ધારિત બજેટ વગેરે બનવા લાગ્યા. બધી શાખા ઉપશાખાઓનું નવા પ્રકારે સંગઠન કરીને એમાં નવજીવનનો સંચાર કરવામાં આવ્યો. સુભાષચાણુના આગમના સમાચારથી આખા સંગઠનમાં નવો પ્રાણ ફેલાયો. એવા તેવા ઉત્સાહથી આખું કામ આગળ ચાલવા લાગ્યું.

આઝાદ હિન્દ ઝિન્દાબાદ

મહાન ક્રાંતિકારી નેતા સુભાષચાલુ ૧૯૪૩ ની ૨૦ મી જુને મુસ્લિમ યુવક શ્રી. હસનની સાથે એક ડુબક કિસ્તીની સહાયથી ટાકિયો પહોંચી ગયા. ત્યાં એમનું ગૌરવભર્યું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. ખુદ જનરલ ટોળે આ સ્વાગતવિધિ વેળા હાજર રહ્યા. પૂર્વ એશિયાનાં જુદાં જુદાં સ્થળોએથી પણ કેટલાક લોક એમનું સ્વાગત કરવાને અને એમને સમગ્ર સ્થિતિથી વાકેફ કરવાને ટાકિયો આવ્યા હતા. આવતાં વેંત જ સુભાષ કામમાં ગુંચાઈ ગયા. દેશવાસીઓને ઉદ્દેશીને જણાવતાં એક પ્રેસ નિવેદનમાં એમણે કહ્યું, 'ગયા પુદ્દમાં અંગ્રેજ રાજનીતિજોએ આપણને ને આપણા નેતાઓને ઠગ્યા છે. એટલે ૧૯૨૦ માં અમે એ દહ નિશ્ચય કરી લીધો છે કે ભવિષ્યમાં અમે એમના પર લેશમાન નિશ્વાસ મૂકીશું નહીં. વર્ષોનાં ધર્ષણ અને પ્રતીક્ષા પછી સ્વનંતતાનું પ્રભાત હવે જાગી રહ્યું છે. આવો અવસર આવતાં સો વર્ષોમાં પણ ફરી હાથ આવવાનો નથી. અમારા બલિદાનથી મેળવેલી સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ અમે કરી લઈશું. તથવારનો મુકામનો તલવારથી જ કરવો

જોષ્ટએ કહોર અગ્નિપરીક્ષા પછી જ આપણે સ્વતંત્રતાના અધિકારી બની શકીશું.”

૧૯૪૩ ની ૨ જુલાઈએ સુભાષબાણુ શોનાન પહોંચી ગયા. એમનાં દર્શન માટે ઊલટી આવેલી જનતાની ઊડતું તો શું કહેવું? માનવીઓનો મહેરામણ જાણે છલકાઈ રહ્યો હતો! શ્રદ્ધા, પ્રેમ ને આદરની લહેરો હિલોળે ચડવા લાગી હતી. દેવતાઓને પણ પ્રસન્ન કરી દે એવું હૃદયંગમ દસ્ય હતું. કોઈ મોટા સમ્રાટનું એની પ્રજાએ આવું ભારે સન્માન નહીં કર્યું હોય! માત્ર હિંદીઓ નહીં, પણ ચીની, જાપાની ને મજાયાવાસીઓ પણ ઊલટી પડયા. નેતાજીને પોતાની વચ્ચે આવેલા જોષ્ટને હિંદીઓની છાતી પુલાતી માતી નહોતી. એમનાં ગર્વીલાં શિર વધુ ઉન્નત થયાં. એમના સ્વાભિમાનને સીમા ન રહી. અંગ્રેજ સરકારની આંખમાં ધૂળ નાખી, એના સકંજમાંથી છટકી આવનાર નેતા આજે એમની મધ્યમાં આવીને ઊભેલા. વિચારોની આપણે અને મેળાપમુલાકાતમાં બે દિવસ વીતી ગયા. હાંગકોંગ, યાઇલેન્ડ, બ્રહ્મદેશ, બોર્નિયો, વગેરે સ્થળેથી આવેલા આઝાદ હિન્દ સંઘના કાર્યકર્તાઓ અને આઝાદ હિંદ ફોજના નેતાઓ સાથે પણ વાતચીત થઈ.

૪ થી જુલાઈએ ખુલ્લું અધિવેશન ભરાયું. એમાં પૂર્વ એશિયાના બધા દેશોના પ્રતિનિધિઓ એકઠા થયા હતા. મહાત્મા ગાંધીજી અને ત્રિરંગી ઝંડા સાથેનું ભારતમાતાનું મોટું ચિત્ર ખૂબ જ સુંદર, આકર્ષક અને ભવ્ય લાગતું હતું. ‘નેતાજી’ની જીવંત અને જાગૃત મૂર્તિ પણ જોઈ પ્રભાવશાળી કે આકર્ષક નહોતી લાગતી. વિશાળ ખલા પર સ્વાભિમાનથી ઝળકતો ગોળ ચહેરો, સ્વદેશાભિમાનથી ફૂલતી છાતી, અને આઝાદીની હવાથી મસ્ત એવું ગર્વીલું શિર, એની એક મૂર્તિ ઉપગ્રિયત કરી દેતાં હતાં, જેણે ભિંદગીબર બૂકવાનું જાણ્યું નહોતું. એમની વાણીમાં કશી વિશેષતા ન હોય તો પણ કોઈ જાદુ જરૂર હતો. ભાવાવેશમાં એને હાથપગ ઉછાળવાની આદત ન હોય તો પણ એમના

શબ્દો શ્રોતાઓનાં હૃદય પર સીધી અસર કરતા. ત્યાગ, તપસ્યા અને બલિદાનની જે સાધના માટે જીવનને એમણે તાબુનું હતું, એની પ્રેરણા એમના પ્રત્યેક શબ્દમાં હતી. ને તેથી જ એમના શબ્દોમાં કુદરતી તેજ, ઓજસ અને તાકાત લાગતાં હતાં. ભાષણની શૈલીમાં પણ કશી કૃત્રિમતા નહોતી. ગંગાની સીધી, સરલ અને સ્વચ્છ ધારાની માફક એમના ભાષણની ધારા વહ્યે જતી. એમાં એવી સતર્કતા અને બુદ્ધિયુક્તિ હતી, કે વિરોધી પણ ધડીકમાં એમના પ્રત્યે ખેંચાઈ જતો. દરેક શ્રોતાને લાગતું કે સુભાષ જાણે એની જ સાથે વાત કરી રહ્યા છે. પોતાની વચ્ચે આવા નેતાને આવેલા જોઈને પૂર્વ એશિયાના હિન્દીઓ પોતાના બધા જ મનોરથ જાણે પાર પડી ચૂક્યા હોય એમ પૂર્ણ પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ થઈ રહ્યા. એમની પ્રત્યેક ચેતના પ્રાણુથી ધબકવા લાગી. અધિવેશનમાં શ્રી. રાસબિહારી જોડે પ્રાસ્તાવિક ભાષણ આપી નેતાજી શ્રી. સુભાષચન્દ્ર જોડના હાથમાં આઝાદ હિન્દ સંઘનું પ્રધાનપદ સોંપવાની જાહેરાત કરી. આ જાહેરાત યર્તા જ લોકોના હર્ષનાહોથી આકાશને ગુંબજ ગાળી રહ્યો. તાળીઓના ભારે ગડગડાટ અને જયજયકારના પ્રચંડ નાદથી વાતાવરણ ખળભળી ઊઠ્યું.

સુભાષબાબુએ ભાષણ કરતાં કહ્યું કે “આઝાદ હિન્દ સરકારની હું સ્થાપના કરું છું. અને આપણી સર્વ શક્તિ અને સાધનોનો એક કેન્દ્રમાં સંગ્રહ કરી, બલિધ્યમાં એનાથી જ આખા કાર્યનું સંચાલન કરવામાં આવશે. આ રીતે આઝાદી મેળવીને આપણે એનું રક્ષણ પણ કરી શકીશું. આપણે એવા દુસ્મનનો સામનો કરવાનો છે જે અત્યંત શક્તિસંપન્ન હોવા સાથે અત્યંત નિહુર અને ધૂર્ત છે. એટલે જ આપણી આ આજ્ઞાદીની આખરી કૃચ્છમાં આપણે ભૂખ, તરસ, કષ્ટ, તંગી, તકલીફ, યાક અને મૃત્યુનો કદાચ સામનો કરવો પડશે. આના સિવાય આઝાદી કદી મળતી નથી.”

બીજો દિવસે, ૫ મી જુલાઈએ, ટાઉન હોલની સામે મોડું લશ્કરી પ્રદર્શન ભરાયું. બધા સૈનિકોએ નેતાજીને સલામી આપી. લાગતું હતું

કે નવી દુનિયાનું નિર્માણ હવે થઈ ચૂક્યું છે. પ્રદર્શન બાદ, નેતાજીએ બારે ગર્વ અને અભિમાનથી ઉચ્ચાર્યું કે, “મારા જીવનમાં આજનો દિવસ સૌથી વધુ અભિમાનનો દિવસ છે. આજે પ્રભુએ મને એવું અસૌક્ય સન્માન આપ્યું છે કે હું સમગ્ર દુનિયાને ખતાવી દઈ શકું કે ભારતને સ્વતંત્ર કરવાવાળા મેનાનું સંગઠન કરીને, એને, એક વખત જેના પર અંગ્રેજ સેનાનો કબજો હતો એવા સિંગાપોરની લડાઈના એ મેદાનમાં ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. હિંદીઓએ કેવો ગર્વ લેવા જેવો સમય છે કે આનું સંગઠન શુદ્ધ હિંદી નેતૃત્વ નીચે કરવામાં આવ્યું છે અને હિંદી નેતાઓની છત્રછાયા હેઠળ જ એ ભારતની ભૂમિ તરફ દ્રષ્ટ કરશે. મારા વીર સૈનિકો તમારું સ્ત્રવ છે: ચલો દિલ્લી! ચલો દિલ્લી! જૂના દિલ્લીના લાલ દિલ્લામાં બ્રિટિશ સામાન્યની કબર પર વિજય કવાયત કરવી એ જ આપણું અંતિમ લક્ષ્ય છે. અમેરિકામાં જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનને અને ઇટાલિમાં ગેરિબાલ્ડીને સફળતા મળી શકી એનું કારણ કે એમની પાસે પોતાની મેનાઓ હતી. હિન્દની પણ સેના આજ તૈયાર થઈ ચૂકી છે. અંધકારમાં કે પ્રકાશમાં, સુખમાં કે દુઃખમાં, જય યા પરાજયમાં હું હમેશ તમારી સાથે જ છું. ઇશ્વરની આપણા પર કૃપા ઊતરે અને આઝાદીના યુદ્ધમાં આપણને વિજય મળે.”

જાપાનના પ્રધાનમંત્રી ટોજો, ૬ ફી જુલાઈએ શેનાન આગળ ને નેતાજીની સાથે એમણે આઝાદ હિન્દ ફોજની સલામી લીધી. ત્રિરંગી રાષ્ટ્રીય ઝંડો ગૌરવથી ફરફરી રહ્યો હતો. એની નીચે જનરલ ટોજો પણ ઢોલ કલાક લશ્કરી સલામી આપતા ઊભા રહ્યા. નેતાજીના જીવનનું મદાન સ્વપ્ન પૂરું થયું. એમના ગર્વને અભિમાનની કાંઈ કષ્ટના તો કરી જુઓ!

૬ ફી જુલાઈએ સુધરાઈ ખાતાની કચેરીની સામે વળી પીજી મોડું લશ્કરી પ્રદર્શન ભરાયું. એક લાખની મેદની આ માટે એકઠી થઈ હતી. આની પૂર્વે લોકોમાં

કદી નહોતો. ભાષણો સિવાય પણ પોતાની રીતભાત ને વર્તનથી સુભાષણાણુએ એકજ અઠવાડિયામાં સૌના હૃદયમાં 'પોતાનું' સ્થાન જમાવી લીધેલું. નાનાં મોટાં, સ્ત્રીપુરુષ, બાળખરચ્યાં સૌ કોઈ એમ સમજતા કે સુભાષણાણુ એના પોતાના જ છે. જંબરજસ્ત ગિરંદીમાં જે નેતાજી કદી ઉચ્છેરાઈ ન જતા. દર્શન માટે કે ચરણરૂપર્શ માટે પણ જ્યારે લોક ધક્કામુકકા કરી ખુદ એમને ધકેલી દેતા, ત્યારે પણ એમના મોં પર તો માત્ર સ્મિત જ ફરકતું. આ પ્રદર્શન પછી નેતાજીએ પોતાના વિસ્તૃત ભાષણમાં પૂર્વ એશિયામાં રહેવાવાળા ત્રીસ લાખ હિંદીઓમાંથી ત્રણ લાખની સેના ઊભી કરવા તથા ત્રણ કરોડ ડોલર ભેગા કરવાની જોરદાર અપીલ કરી. ૧૯૫૭ માં ઝાંસીની રાષ્ટ્રીના જોહરની યાદ આપતાં એમણે વીરાંગનાઓની એક ટુકડી ઊભી કરવાની વાતનો આગ્રહ કર્યો.

આઝાદ હિંદ ફોજના મહિલા વિભાગનું નામ ઝાંસીની વીર રાષ્ટ્રી લક્ષ્મીબાઈના નામ પરથી 'રાષ્ટ્રી લક્ષ્મી રેજિમેન્ટ' રાખવામાં આવ્યું. ૧૨ મી જુલાઈએ મહિલા વિભાગ તરફથી ભરવામાં આવેલી વિરાટ સભામાં નેતાજીએ ભાષણ કર્યું. નેતાજીએ રાષ્ટ્રી લક્ષ્મી રેજિમેન્ટ તથા રોકેટસ યુનિટ માટે માર્મિક અપીલ કરી. સ્ત્રીઓએ રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં કેવી રીતે ગૌરવભર્યો ભાગ લીધો છે તે પણ એમણે દર્શાવ્યું.

લોકો કહે છે કે સ્ત્રીઓએ શસ્ત્ર ન ઉઠાવવાં, તે લોકો ૧૯૫૭ ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ઝાંસીની રાષ્ટ્રીએ ઉઠાવેલી તલવારને કેમ ભૂલી જાય છે ? અનેક સ્ત્રીઓએ ચૂડીઓ, વાંટીઓ, ગળાના હાર વગેરે શરીર પરથી ઉતારીને ભેટ ધરી દીધા.

સંગઠનનું કામ ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ચાલવા લાગ્યું. તાકીમ માટે શોનાન અને પેનાંગમાં 'આઝાદ શાખાઓ' ખોલવામાં આવી. સંઘના સભ્યોની સંખ્યા દિનબદિન વધતી ચાલી, અને ૧૭૦૦૦૦ પર પહોંચી ગઈ. દસ રિયાસતોમાં શાખાઓ અને પચાસ ડેકાણે ઉપશાખાઓ રિચર થઈ. લક્કરમાં ભરતી માટે ચારે તરફથી રોજ રોજ દરખાસ્તો

આવવા લાગી. ૬ ફી ઓગસ્ટે હિન્દી ક્રાંતિનું પહેલું વર્ષ પૂરું થયું અને દમદમભર્યો સમારોહ કરવામાં આવ્યો. પૂર્વ એશિયા અને મલાયાના ખૂણે ખૂણામાં સેંકડો સભાઓ થઈ. શોનાનની વિરાટ સભામાં મહાત્મા ગાંધી, હિંદ કસરી પંડિત જ્વાહરલાલ નેહરુ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન ગોઠવાયું અને નેતાશ્રીએ અત્યંત ઓજસ્વી ભાષણ કયું. ભાષણને અંતે એમણે જાહેરાત કરી કે જે જ માસમાં આઝાદ હિન્દ ફોજ બહાદોશની તરફ રૂચ કરી જશે, આઝાદ હિંદ સરકારનો સદર મુકામ પણ રંગૂન લઈ જવામાં આવશે. આ જાહેરાતથી ચારે તરફ જાણે વીજળી નાચી ઊઠી !

૨૫ મી ઓગસ્ટે નેતાશ્રીએ આઝાદ હિન્દ ફોજની કમાન પણ પોતાના હાથમાં લઈ લીધી અને નીચે પ્રમાણે એક વધારાનું ફરમાન કહ્યું કે “હિન્દી સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ અને આઝાદ હિન્દ ફોજનું કામ આખળ ચલાવવાને માટે હું આજથી લશ્કરની કમાન મારા હાથમાં લઈ લઉં છું. મારે માટે આ આનંદ ને અભિમાનની વાત છે. દેશની આઝાદી માટે ઊભી કરવામાં આવેલી સેનાના સેનાપતિપદનો સ્વીકાર કરવાથી ખીણું અધિક સન્માન એક હિંદીજન માટે કયું હોઈ શકે ? હું તો મારા આડવીસ કરોડ દેશવાસીઓનો સેવક છું. આપણા દેશની સ્વતંત્રતા માટે લડનાર સંગ્રામમાં આઝાદ હિન્દ ફોજ અગત્યનો ભાગ લેશે. આ ફોજનું એક જ લક્ષ્ય રહેશે: ભારતની આઝાદી; અને: એની એક જ ઇચ્છા હશે: આઝાદી માટે જે કાંઈ બને તે કરી છૂટવું અને તેને માટે મરી ખૂટવું. આઝાદ હિન્દ ફોજ જ્યારે ખડી હશે ત્યારે સંગેમરમરની અડીખમ દીવાલ બનીને ઊભી રહેશે, ને જ્યારે રૂચ શરૂ કરશે ત્યારે સ્ટીમરોલરની માફક માર્ગના અંતરાયોને કચડતી આગે બડશે. દુનિયાની કોઈ તાકાત હવે આપણને આપણા સિદ્ધ અધિકારથી વંચિત નહીં રાખી શકે. ‘અલો દિલ્લી’ના સૂત્ર સાથે કામને પ્રારંભ કરતાં, આપણે પોતા ખાત્રા ધટીક ત્યારે જ ચંબીશું, જ્યારે નવી દિલ્લીમાં વાઈસરોયના મકાન પર જઈને આપણે ત્રિશૂળી ઝંડો લહરાવશું અને દિલ્લીના લાલ કિલ્લામાં જઈને વિજયઘણાવત કરીશું.”

શોનાન, કુઆલાલમ્પૂર, સલેબાન, ઇપોહ વગેરે દરેક સ્થળે તાલીમી ડાવણી ખૂલી ગઈ, અને દરેક ડાવણીમાં સેંકડો યુવકોને જુદા જુદા પ્રકારની લશ્કરી તાલીમ અપાવા લાગી. નેતાજીએ જાતે જઈને દરેક ડાવણીને તપાસી. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બરે હિન્દના છેલ્લા સમ્રાટ બહાદુરશાહની કબર પર મોટો સમારંભ થયો. નેતાજીએ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પતાં ભાવપૂર્ણ ઓળટવી ભાષણ કર્યું ને બહાદુરશાહના શબ્દોમાં કહ્યું કે :

ગાંધિયાં મેં જુ રહેગી જખ તલક ઇમાનકી,
તખ તો લંડન તક ચલેગી તેગ હિન્દુસ્તાનકી.

બીજી ઓક્ટોબરે મહાત્મા ગાંધીનો જન્મદિન પણ ભારે ધામધૂમથી ઊજવાયો. ધરેધર પર રાષ્ટ્રીય ઝંડો ફરફરી રહ્યો. પ્રજાતંત્રીઓ અને સરકારી નીકળ્યાં નેતાજીએ ગાંધીજીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પતાં ધણું મર્મસ્પર્શી ભાષણ કર્યું. મહાત્માજીની સેવાઓ અલૌકિક અને મહાન દર્શાવતાં એમણે કહ્યું કે, “એમનું નામ આપણા દેશની સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસમાં સુવર્ણક્ષિરે લખાઈ જશે. મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહની શરૂઆત એ કારણે કરી હતી કે તે વેળા એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નહોતો. ૧૯૨૦માં એમણે કહ્યું હતું કે જે દેશના હાથમાં તલવાર હોત તો એણે તલવારથી કામ લીધું હોત. આજે આપણને કેટલો આનંદ ને કેટલું અભિમાન ઊપજે છે કે હિન્દની સ્વતંત્ર ફાજ હવે સ્થપાઈ ચૂકી છે ને એની સંખ્યા પ્રતિદિન વેગથી વધતી રહી છે.”

મહાયાવાસીઓને હિન્દીઓ તરફ પૂરી સહાનુભૂતિ હતી. એમના દેશ જોડે અંગ્રેજોએ જે વહેવાર ચલાવ્યો હતો તેથી એમનાં હૃદય પણ ધવલ્યાં હતાં. મહાયાને પણ તલવારથી નહિ, પરંતુ જીવ કપટ અને વાલ્કિયાશાહીથી હસ્તગત કરવામાં આવ્યું હતું. સૌ અંગ્રેજોને પણ એને માટે પેતાના પ્રાણ નહીં આપવા પડ્યા હોય. સિંગાપોરને ૧૮૧૯માં જોહારના સુલતાન પાસેથી ખરીદવામાં આવ્યું

હવું. પેનાંગ ૧૭૮૬ માં કેડાહના સુલતાન પાસેથી ખરીદવામાં આવ્યું હતું. ૩૨ લોકો પાસેથી મલકકા પણ ખરીદાયું હતું. પેરાકને ઇતિહાસ આશ્ચર્યજનક છે. ૧૮૭૪ સુધી સુલતાન ત્યાં એકચક્રે હકૂમત કરતા હતા. થોડીક આંતરિક ગડબડ ઊભી થઈ, તે એણે અંગ્રેજોની મદદ માગવાની મુર્ખતા કરી નાખી. એક અંગ્રેજ ત્યાં આવ્યો અને એની પોતાના જ માણસો પાસે હત્યા કરાવવામાં આવી. શક પરથી ઘણાને પકડવામાં આવ્યા. અનેકને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવ્યા અને પેરાક પર અંગ્રેજોની સત્તાની જડ બેસી ગઈ. ૧૮૨૪ માં પેરાકને સ્વતંત્રતાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું. પણ, આજ દિવસ સુધી તે વચન પળાયું નથી. સેલાંગોર, નેગરી સેખનિલાન અને પહાંગમાં પણ ઉપદ્રવ કરાવીને અંગ્રેજોની પોલીસ જ માણસો વડે હત્યા કરાવાઈ. એ બહાના સ્ફોળ પહેલાં તે ત્યાં લશ્કર ગોઠવાયું અને પછી કબજો જમાવાયો. આને જ 'વિજય'નું સોહામણું નામ આપીને મલાયામાં અંગ્રેજ સત્તા સ્થિર કરવામાં આવી, આજે ઈંડોનેશિયા અને સિયામની સાથે પણ એ જ છળકપટથી કામ લેવામાં આવે છે. આ છળકપટ, એકમાની અને વાણિયાગીરીથી ત્રાસેલા મલાયાવાસીઓ અને પ્રજાદેરીઓ હિંદીઓ તરફ સહાનુભૂતિ રાખે એ સ્વાભાવિક છે.

આખુલે કામ એવા ઉત્સાહ અને વ્યવસ્થાથી ચાલ્યું કે ખાર જ મહિનામાં નીચે જણાવેલું કાર્ય ખાર પડી ચૂક્યું :

૧. નેતાજીના આદેશ અને કાર્યક્રમ અનુસાર નાણાં, માણસો અને સાધનોનો પૂરો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો.
૨. સેનાને આધુનિક લશ્કરી તાલીમ આપીને યુદ્ધક્ષેત્ર માટે સંપૂર્ણ તૈયાર કરવામાં આવી.
૩. ઝાંસીની રાણી રેન્જિમેન્ટના નામથી આઝાદ હિન્દ સેનાનો અધિભાગ રચાવવામાં આવ્યો.

૪. કામચલાહિ આઝાદ હિન્દ સરકારને કાયમ કરવામાં આવી; એની સત્તાનો નવ સ્વતંત્ર સરકારોએ સ્વીકાર કરી દીધો. હતો.
૫. આંદામાન અને નિકોબારના સ્વતંત્ર પ્રદેશમાં આઝાદ હિન્દ સરકારની સત્તા સ્થપાઈ ચૂકી; એનું નામ 'શહીદ દ્વીપ' અને 'સ્વરાજ્ય દ્વીપ' રાખવામાં આવ્યાં.
૬. બ્રહ્મદેશમાં સદર મુકામ કાયમ થઈને, ૧૯૪૪ ની ૪ થી ફેબ્રુઆરીએ મુદ્દનાં શ્રીમજ્જેશ મંડાપાં; ૨૧ મી માર્ચે આઝાદ હિન્દ ફોજે ભારતભૂમિમાં પ્રવેશ કરી તેને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યાં.
૭. આઝાદ હિન્દ સરકારને અધીન લગભગ ૧૯ જુદા જુદા હાકિમે કામ કરવા લાગી ગયા; તાલીમનું કામ પૂરી વ્યવસ્થિત રીતે ચાલવા માંડ્યું, ને હિન્દુસ્તાની ભાષાનો પ્રવેશ લગભગ દરેક ઘરમાં થઈ ચૂક્યો.
૮. પ્રેસ, પ્રકાશન અને પ્રચારનું કામ પણ વ્યવસ્થાથી ચલાવ્યું. 'આઝાદ હિન્દ' નામનું દૈનિક અને 'નવ્ય હિન્દ' નામનું અઠવાડિકપત્ર પ્રગટ ચલાવ્યું; અંગ્રેજી અને હિંદી બે ભાષામાં એ પત્ર પ્રગટ થતું.
૯. શાસન વ્યવસ્થા અને મુદ્દ પછી, આઝાદ હિન્દના નિર્માણનું કાર્ય કરવાને માટે 'આઝાદ હિન્દ દળ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી.
૧૦. આઝાદ હિન્દ સરકારની 'આઝાદ હિન્દ નેશનલ બેન્ક' પણ સ્થાપવામાં આવી. આઝાદ હિન્દનો પોતાનો સિક્કો પણ શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. ટપાલની ટિકિટો પણ શરૂ થઈ ચૂકી.

નેતાજી તરફ જનતાની શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને પ્રેમની લાગણીની તો શી વાત કહેવી? પોતાના કાર્ય, સેવા, અધ્યવસાયની એમણે લોકો પર એવી ઘેરી જાંડી છાપ પાડી દીધી હતી કે એમનો શબ્દ પ્રમાણસૂત બનવા લાગ્યો હતો. અને એમનાં કરમાન મુજબ આખના પલકારામાં

થયું. નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે એ દિવસે નેતાજીની સેના અને ઝવેરાતથી તુલાવિધિ કરવામાં આવે. સ્ત્રીઓએ આ મહોત્સવનું આયોજન કર્યું. ચૂડીઓ, ગળાના હાર, વીંટીઓ, વગેરેની જાણે વર્ષા થઈ ચૂકી; જેની પાસે જે કાંઈ પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ હતી તે તેણે પોતાના અધિક પ્રિય નેતાજી પર ન્યોછાવર કરી દીધી. એક મદ્રાસી મહિલાએ તો પોતાનું બધું જ ભેટ ધરી દીધું. જ્યુબિલિ હોલમાં આ સમારંભ યોજાયો. તત્ત્વ પડે એટલી ડારી જગા નહોતી. સાર્વજનિક ભાષણને સ્થાને નેતાજીએ ગાંધીજીને ઉદ્દેશીને એક અત્યંત માર્મિક ભાષણ કર્યું. એમના આશીર્વાદની યાચના કરતાં, નેતાજીએ છેવટે કહ્યું કે, 'અમારા રાષ્ટ્રના પિતા! ભારતમાતાની આઝાદીના આ પવિત્ર સંગ્રામમાં આજે અમે આપના આશીર્વાદ અને શુભ કામનાની યાચના કરીએ છીએ.'

નેતાજીના સન્માનમાં ઊજવાયેલા એ સપ્તાહમાં એક મુસલમાન ક્રોડપતિએ પણ પોતાની બધી સ્થાવર જંગમ મિલકત અને ધરના બધાં આભૂષણો ભેટ ધરી દીધાં. ૬ ઠૂી જુલાઈએ નેતાજીએ એને લાખો માણસોની વચમાં 'સેવકે હિન્દનું' બિરદ અર્પણ કર્યું.

૧૯૧૪ ની ૨૧ મી ઓગસ્ટે મદ્રામી મહિલાનું પણ પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાના કાર્યનું સન્માન માટે કરવા એક સમારંભ થયો ને એને પણ સેવકે હિન્દનું પદ એનાયત થયું.

'આઝાદ હિન્દ રાષ્ટ્રીય બેંક'ની સ્થાપનાથી પણ નેતાજી પ્રત્યે લોકોની અપાર શ્રદ્ધાનું ઉદાહરણ મળી રહે છે. રંગૂનના એક ક્રોડપતિ જેડે, નેતાજી આઝાદ હિન્દ સરકારની આર્થિક સ્થિતિ વિષે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. નેતાજીએ બેંકને કાયમ કરવાનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો. બેંકના વિના, એમણે કહ્યું કે સરકારનો નિભાવ જ કેવી રીતે થઈ શકે? ઇશ્કાલ મેળવ્યા પછી આપણે આપણો ચલણી સિલ્કો પણ આણુ કરવો છે. "નેતાજી, એને માટે કેટલી રકમની જરૂરત છે?" ક્રોડપતિએ પ્રશ્ન્યું. નેતાજીએ કહ્યું:

“ઓછામાં ઓછા પચાસ લાખ તે જ બખતે ત્યાં એણે નેતાશુના ચરણોમાં ભેટ કરી દીધા અને બાકીના વીસ લાખ એક અડવાડિયામાં ભેગા કરી આપવાનો વાયદો કર્યો ૧૯૪૪ના એપ્રિલમાં ૫૦ લાખની પૂંજ સાથે બેંકે કામકાજ શરૂ કર્યું. કાયદાસર એ રજિસ્ટર પણ થઈ ગઈ; તુરત જ એની ત્રણ શાખાઓ ખોલવામાં આવી. બીજી પાંચ શાખાઓ ખોલવાની પણ વ્યવસ્થા કરાઈ. શ્રી. એસ. એ. અમ્બર (પ્રધાન), શ્રી. દીનાનાથ, શ્રી. એસ. એમ. રશીદ, શ્રી. એચ. આર. ખેટાઈ, શ્રી. એચ. ઇ. મહેતા અને કર્નલ અલગપ્પન આ બેંકના ડાયરેક્ટર તરીકે નીમાયા.

આર્થિક વ્યવસ્થા માટે લોકો પર કદી પણ કોઈ નિયમિત કરવેરો નાખાયો નથી. બંધી રકમો અને કરવેરો સ્વેચ્છાથી જ લોકો આપતા હતા ઓછામાં ઓછા પંદર કરોડની જરૂરત હતી. આ માત્ર બેટ સોગાદોથી પૂરી થાય એમ નહોતું, એને માટે એક પ્રકારનો કરવેરો નાખવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો. પણ એ કરને રૂપે નહીં. એને માટે એક એવો ઉપાય કરવામાં આવ્યો કે અવારનવાર વેપારીઓની એક સમિતિ બધા હિન્દીઓની માથ મિલકતવું અનુમાન કરે અને એના દસ ટકા આપવાની સરકાર તરફથી માગણી કરવામાં આવે. જુદાં જુદાં સ્થાનો માટે જુદા જુદા સેંકડા નક્કી કરાતા હતા. કેટલાકો પોતાને બ્રહ્મદેશવાસીઓ ગણાવીને આનાથી બચવાની કોશિશ કરતા હતા. એમને કહેવામાં આવતું હતું. કે એમના જનમાલના રક્ષણની જવાબદારી આઝાદ હિન્દ સરકાર પર નહીં રહે. ને આમ એ લોકો તુરત સીધા થઈ જતા.

બ્રહ્મદેશ પાસે આઠ કરોડની માગણી કરાઈ. ૧૯૪૪ ની ૧ લી જુલાઈ સુધીમાં બ્રહ્મદેશ પાસેથી સાડાત્રણ કરોડ નગદ અને ૪૦ લાખનો સામાન મળી ગયો હતો. ૨૦ મી જુન સુધીમાં મલાયા પાસેથી પણ રૂપિયા ૧૩૭૫૦૦૦૦ મળી ચૂક્યા હતા. એકલા મે માસમાં લગભગ ૧૪ લાખ એકઠા થઈ ગયા હતા. ૨૬ મી જાનેવારી

૧૯૪૫ ના આઝાદ દિન સુધીમાં બ્રહ્મદેશે પોતાના હિસ્સાના ૮ કરોડ પુરા કરી આપ્યા. મલાયામાં આ દિવસને નિમિત્તે જે અઠવાડિયામાં ૪૦ લાખ રૂપિયા ભેગા થયા. બ્રહ્મદેશમાંથી કુલ પંદર કરોડ અને મલાયામાંથી પાંચ કરોડ એકઠા કરવાની વાત, જેકના ડાયરેટર શ્રી. દીનાનાથે કોર્ટ માર્શલ અદાલત સામે કરી છે. બ્રહ્મદેશમાં 'નેતાજી ફંડ કમિટી'ની સ્થાપના કરીને, વધારાની ભેટ મોગાદો જમા કરાઈ મલાયામાં ભેટો એકઠી કરવા માટે એક સમિતિ નીમાઈ હતી. ઘઉં, લોટ, ચોખા વગેરેનું દાન પણ સારા પ્રમાણમાં મળતું હતું. એકવાર એક એક ગજ કપડું આપવાની માગણી પણ કરાઈ હતી. જે કાપડ આપી શકે એમ નહોતા, તેમણે સ્વેચ્છાએ પચાસ પચાસ રૂપિયા ભેટ આપ્યા.

આ રીતે આર્થિક વ્યવસ્થા જોટલી પૂર્ણ હતી, તેટલું જ પૂર્ણ અને દૃઢ સંગઠન પણ કરવામાં આવ્યું હતું. મલાયામાં સંઘની ૧૭ શાખાઓ અને ઉપશાખાઓ કામ કરવા મંડી હતી. બ્રહ્મદેશમાં એની સંખ્યા સોથી ઉપર પહોંચી ગઈ હતી. યાજ્ઞલેડમાં પણ ચોવીસ શાખાઓ સ્થપાઈ ગઈ હતી, અને સુમાત્રા, જાવા અને બોર્નિયો વગેરેમાં પણ અનેક શાખાઓએ કામ શરૂ કરી દીધું હતું. 'આઝાદ હિન્દ સંઘ'ને 'કામચલાઉ આઝાદ હિન્દ સરકાર'નું રૂપ આપવાનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં નેતાજીએ ૧૯૪૩ ની ૨૨ મી ઓક્ટોબરે વફાદારીના મોગદ લીધા પછી અને એની સ્થાપના કરવાની જાહેરાત કર્યા પછી કહ્યું હતું કે 'આઝાદ સંઘ'નું મહત્ત્વ આંદોલન કરવાવાળી સંસ્થાથી વધારે નથી. દેશની આઝાદી માટે યુદ્ધની ધોષણા કરનાર મરકારની સ્થાપના થવી અનિવાર્ય છે. આનાથી આપણી એક જરૂરત પૂરી થાય છે, અને ઇતિહાસમાં શીખી ગયેલી વાતનું આપણે આચરણ પણ કરીએ છીએ. ૧૯૧૬ માં આયર્લેન્ડમાં આ રીતે જ કામચલાઉ પ્રજાનંત્રી સરકાર સ્થાપવામાં આવી હતી. ગયા મહાવૃદ્ધમાં એક લોકોએ અને તુર્કોએ મુસ્લિમ કમાલપાશાના નેતૃત્વ નીચે આ રીતે જ મરકારોની સ્થાપના કરી હતી.

નેતાજીએ પોતાની સરકારની પ્રતિષ્ઠા પર કદી આંચ લાગવા ન દીધી. જાપાનીઓને એ તરફ આંખ પણ માંડવા નથી દીધી. રૂપિયા પૈસા કે બીજી કોઈ પ્રકારની સહાયતા માટે એમણે સામે હાથ ધર્યો નથી. સમાનન્તર અને સર્વથા સ્વતંત્ર સરકારના રૂપમાં એનું સંગઠન અને સંચાલન કયું હતું. યુદ્ધસામગ્રી પણ ઉધાર ન લેતાં, ખરીદ જ કરાઈ હતી. કોઈ જાપાની અફસરને તાક્ષીમશિક્ષક તરીકે નિયુક્ત પણ નથી કર્યો. ૧૯૪૩ની ૨૩મી ઓક્ટોબરે જાપાન સરકારે, ૨૬મી ઓક્ટોબરે જર્મની, સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશ અને સ્વતંત્ર ફિલીપાઇન સરકારોએ, ૮મી નવેમ્બરે આપલેન્ડ, કારિયા, મંચૂરિયા, નાનકિંગ ને સિયામે તથા ૮મી નવેમ્બરે છટાલીએ એનો સ્વતંત્ર સત્તા તરીકે સ્વીકાર કર્યો. ૨૫મી ઓક્ટોબરે સ્વતંત્ર રૂપે ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાની વિરુદ્ધ યુદ્ધની જાહેરાત થઈ. અન્તમાં ૧૯૪૩ની ૪થી ફેબ્રુઆરીએ સ્વતંત્ર રૂપે જ હિંદ પર હુમલો કરવામાં આવ્યો. જાપાનના હાથોમાં ૨મી જાઈને એની તરફથી હિંદ પર હુમલો કરીને, દેશની સાથે દ્રોહ કે વિશ્વાસઘાત કરવાની તો કલ્પના કરવી એમ એને ધોર અન્યાય કરવા જેવું છે. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાની વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કરતાં, લામો માણસોની વચમાં નેતાજીએ કહ્યું હતું કે, “આપણી પોતાની જ સરકાર હેઠળ, આપણી ફોજ હિંદની ભૂમિ પર યુદ્ધમાં ઊતરશે, જેટલો ભાગ અંગ્રેજોના હાથમાંથી આપણે લેતા જશું, એટલા પર આપણી સરકારની હક્કમત સ્થપાશે. આપણે આપણી જ ફોજ, આપણા જ પરિશ્રમ અને આપણા જ બલિદાનથી હિંદની આઝાદી હાંસલ કરીશું.”

૬ ઠી નવેમ્બરે ટોકિયોમાં પૂર્વ એશિયાનાં રાષ્ટ્રોનું એક મોટું સંમેલન થયું. નેતાજી પોતાના સાથીઓ જોડે એમાં ભાગ લેવા માટે ગયા. એમાં એમણે પ્રતિનિધિ તરીકે નહીં, પણ માત્ર પ્રેક્ષક તરીકે ભાગ લીધો. ‘આઝાદ હિન્દ સરકાર’ની સ્થિતિ હજી હતી. એ સ્થાયી થાય નહીં ત્યાં સુધી એ એના પ્રતિનિધિ ન બની શકે. હિંદ વિષે પણ એમાં ચર્ચા થઈ. અંગ્રેજ સરકારની ચૂડમાંથી બ્રહ્મદેશની

માંડલે જેલમાંથી ૧૯૪૩ ના માર્ચના અંતમાં, સુભાષચાણુની માફક જ ગેજ થઈ જનાર બ્રહ્મદેશના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય મંત્રી ડા. વા. મા તથા બીજા પ્રતિનિધિઓએ હિંદની આઝાદીને પૂર્વ એશિયાની શાંતિ તથા આઝાદી માટે અનિવાર્ય દર્શાવી. જાપાની સરકાર તરફથી જનરલ ટાજેએ આંદામાન અને નિકોબારને આઝાદ હિન્દ સરકારને સોંપવાની જાહેરાત કરતાં કહ્યું કે, 'આઝાદ હિન્દ સરકારની સ્થાપનાનો આધાર હવે તો અધિક દૃઢ થઈ ગયો છે. એની અધીનતામાં પોતાના ખ્યેયને પૂર્ણ કરવા માટે હિંદીઓ કટિબદ્ધ થયા છે. હું એવી જાહેરાત કરવા માગું છું કે જાપાનની સરકાર આંદામન તથા નિકોબારના હિંદના ભાગ પરથી પોતાનો અધિકાર ઉઠાવી લઈને એને આ સરકારને તુરતમાં જ સોંપનાર છે. આ રીતે અમે હિન્દુસ્તાનને એની આઝાદી પ્રાપ્ત કરાવવાના પ્રયત્નમાં મદદ દેવાનો પ્રત્યક્ષ સમ્મત રજૂ કરીએ છીએ.

જાપાનના પરદેશ વિભાગના ઉપમંત્રી મત્સુઓ મોતોએ અદાલતમાં જનરલ ટાજેની જાહેરાતને વધાવતાં, અનેક સરકારો દ્વારા આઝાદ હિન્દ સરકારનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે એ હકીકતનું સમર્થન કર્યું છે. એમણે એ પણ જણાવ્યું કે જર્મન સરકારને હકીકતે જાપાન સરકારે સુભાષચાણુને મલાયા ખોલાવ્યા હતા, કારણ કે જાપાન સરકાર પોતાના દેશની આઝાદી પ્રાપ્ત કરવામાં એમને સહાયતા આપવા આહતી હતી. એ એમ માનતી હતી કે આઝાદ હિન્દ સરકાર અને આઝાદ હિન્દ ફોજના એ પ્રધાન બની શકશે.

નેતાજીએ આંદામાનનું નામ 'શહીદ દ્વીપ' પાડ્યું. કર્નલ લોકનાથને ત્યાં મુખ્ય કમિશનર નીમી મોકલવામાં આવ્યા. એમના ત્યાં જવા પછી એ ત્રણ અઠવાડિયાં રહીને આઝાદ હિન્દ સંઘના મુખ્ય કાર્યાલયમાં ખાસ સમારંભનું આયોજન કરીને ત્યાંની હકૂમતની દાર એમના હાથમાં સોંપી દેવામાં આવી. આ પ્રસંગે ત્યાંના જાપાની શાસક, નૌકા સેનાપતિ અને સેનાધ્યક્ષ પણ હાજર હતા. હકૂમતને સારી રીતે પ્રખંધ કરવા માટે નેતાજીના હુકમ અનુસાર શ્રી. લોકનાથને

મેજર આલખી, લેફ્ટનન્ટ સુભાનસિંહ. લેફ્ટનન્ટ મહમદ ઇકબાલ અને સ્ટેનોગ્રાફિસ્ટ શ્રી નિવાસનને પણ પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા. મેજર આલખી કેળવણી વિભાગના, લેફ્ટનન્ટ સુભાનસિંહ અર્થ વિભાગના અને લેફ્ટનન્ટ મહમદ ઇકબાલ પોલિસ અને ન્યાય વિભાગના અધિકારી હતા. ત્યાંથી માસિક હેવાલો નિર્માણ કરીને નેતાજી પર મોકલવામાં આવતા. પોલિસ વ્યવસ્થા અંગે જાપાનીઓ છેવટ સુધી માથું મારતા રહ્યા અને મનમાં આવે તેમ વર્તાતા રહ્યા. શક પડતા લોકોને ધૂરી રીતે હેરાન કરવામાં આવતા હતા. આ સર્વનો શ્રી. લોકનાથને વિરોધ કર્યો અને પોલિસ હાકિમે પર કોઈ પણ જાતની હાથતરાપ ન મારી કે એમને પોતાના કરી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ સંબંધે જાપાનીઓને એમની સાથે છેવટ સુધી સંઘર્ષ રહ્યા કર્યો.

જિયાવાડીની ૫૦ ચોરસમાઇલની રિયાસતમાં પણ આઝાદ હિંદ સરકારની જ હકૂમત હતી. એમાં હિન્દીઓની વસતી પંદર હજારની હતી. એમાં સુવ્યવસ્થિત સરકાર સ્થાપવામાં આવી. એક વહીવટદારની દેખરેખ નીચે અર્થવિભાગ, ભરતીવિભાગ, તાલીમવિભાગ, પ્રચાર અને પ્રકાશનવિભાગ, સ્વાસ્થ્યવિભાગ તથા હિંદી હિતોના રક્ષણ માટે પણ એક વિભાગ સ્થાપવામાં આવ્યા હતા. હિંદુસ્તાન નાસી જનારાઓની માલમિલકતની સંભાળ તથા દેખભાળનું કાર્ય પણ થયા કરવું હતું. સ્ત્રીવિભાગ અને બાલસેનાવિભાગ પણ સ્થપાયા. સ્વતરના કામગીરી તથા શણગાર કોષ્ટક વગેરે બનાવવા માટે કારખાનાં ખોલવામાં આવ્યાં હતા અને એક મોટી કેન્દ્રીય હોસ્પિટલ પણ ઊભી કરવામાં આવી હતી. સ્ત્રીની માટીની બનાવટનાં કારખાનાં પણ ખોલાયાં હતાં. આમ જીજા સર કરાયેલા પ્રદેશ પર રાજવહીવટનું સંચાલન કરવા માટે 'આઝાદ હિંદ દળ'નું સંગઠન કરવામાં આવ્યું હતું. લેફ્ટનન્ટ વિદ્યુલરાવ આ દળના સંચાલક હતા. જનરલ ચેટરજી ગવર્નર તરીકે નીમાયા હતા. પબ્લિક વર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટ, ખેતીવાડી અને જનસુખાકારી શ્રી. બી. ઘોષના હાથમાં અને પોલિસ શ્રી. સ્વામયંત્ર મિશ્રના હાથમાં

મુકવામાં આવી. નાના મુકદ્દમાઓ પતાવવા માટે અને હંડ વગેરે વચ્ચે કરવા માટે તહસીલદારોને નીમવામાં આવ્યા હતા. શ્રી રામચન્દ્ર પ્રસાદને મેનેજર બનાવવામાં આવ્યા હતા. આના પર આઝાદ હિન્દ સરકારનો ખુરો કબ્જો હતો. અહલદેશી તથા જાપાની સરકારની ડોષપણ પ્રકારની દખલગીરી નહોતી.

પોતાની સરકાર અને પક્ષીનું નેતાણ એટલું ધ્યાન રાખતા કે ૧૯૪૪ ની ૨ જુને, જાપાની રાજદૂત રંગૂનમાં રાષ્ટ્રપતિને મળવા માટે આવ્યા. એમણે સામે કહાવ્યું કે, રાજદૂત હોવાનાં એનાં પ્રમાણપત્રોની વિદેશમંત્રીને ત્યાં પહેલાં તપાસ કરવામાં આવશે. એણે કહ્યું કે 'મારા કાગળપત્રો ટોકિયોમાં ચૂકી ગયો છું.' પણ એને, ત્યાંથી કાગળપત્ર આવે ત્યાંસુધી સુલાકાત ન મળી શકી. લાલ કિલ્લામાં, કેપ્ટન શાહનવાઝ, કેપ્ટન સહગલ અને લેફ્ટનન્ટ ધિલન પર ચલાવાયેલા કોર્ટ માર્શલ મુકદ્દમામાં જાપાની અફસરોએ આ ઘટનાનું વર્ણન સવિસ્તર કર્યું છે.

જાપાનના ઉપરાષ્ટ્રમંત્રી રેજૂ સવાદા અને આઝાદ હિન્દ સરકાર સાથે જાપાન તરફથી રાજદૂત તરીકે મોકલાવાયેલા શ્રી. તેરૂરા હાચિયાએ પોતાની સાક્ષીમાં આ ઘટનાના સત્યનો સ્વીકાર કર્યો છે. શ્રી. હાચિયાને રાજદૂત તરીકે નીમવામાં અને રંગૂન મોકલવામાં ઉપરાષ્ટ્ર મંત્રીના અધિકારની રૂએ શ્રી. સવાદાનો હાથ હતાં. એમણે જણાવ્યું કે આઝાદ હિન્દ સરકાર કામચલાઉ હોવાથી એવું કોઈ પ્રમાણપત્ર આપવાની જરૂરત ઊભી થશે એમ લાગ્યું નહોતું, પરંતુ શ્રીચુત સુભાષચંદ્ર બોઝે ઊભી કરેલી દખલને લીધે જાપાની સમ્રાટના હસ્તાક્ષરોનું પ્રમાણપત્ર મોકલવામાં આવ્યું હતું, કારણ એના સિવાય, શ્રી. હાચિયાએ જાપાન સરકારને જણાવ્યું કે. શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝે એને મળવાની ના પાડી દીધી છે. શ્રી. હાચિયાએ જણાવ્યું કે આઝાદ હિન્દ સરકારના પરરાષ્ટ્ર મંત્રી શ્રી. ચેટરજીએ એને કહ્યું હતું કે એની પાસે પ્રમાણપત્ર નથી એટલે શ્રી. સુભાષચંદ્રે એને મળવાનો ઇન્કાર

કર્યો છે. આનાથી, એણે ટાકિયો પર પ્રમાણપત્ર મોકલવાનો તાર કર્યો અને એને પ્રમાણપત્ર મોકલવાની સ્વચ્છ તારથી અપાઇ. આઝાદ હિન્દ સરકાર રંગૂનથી બેંગલોક ગઇ એટલે એ પણ એની સાથે ત્યાં ગયા અને છેવટ સુધી રાજદૂતના અધિકાર લેખે એની સાથે રહ્યા. પોતાના રાજ અથવા રાજના ચિત્ર પ્રત્યે જે સન્માન જાપાનીઓને દાખવવું પડતું તેવું જ સન્માન નેતાજીની સામે ને એમના ચિત્રની સામે જાપાની અફસરોને દાખવવું પડતું.

જાપાનીઓએ એક ડોક્ટરને, એની પત્ની અંગ્રેજ હોવાના શક પરથી કેદ કરેલા. એમને છોડવાના બધા પ્રયત્નો બ્યર્થ ગયા. નેતાજીની પાસે વાત આવી. જાપાની અધિકારીઓને એમણે 'લખ્યું' કે, એ ગુનેગાર હોય, તો એને ગોળીથી દાર મારવામાં આવે. ન હોય, તો એને હિન્દી નાગરિક હોવાને સમજે તુરત છૂટો કરવામાં આવે આ રીતે એક બીજા હિન્દી ડોક્ટરની મુક્તિનો હુકમ પણ નેતાજીએ આપી દીધો. જાપાની પોલિસ અફસરે કહ્યું કે, 'સમ્રાટ બેઝને અમારી બાબતમાં માથું મારવાનો અધિકાર નથી.' વાત ઉપલા અધિકારી પાસે પહોંચી, તો એણે માફી માગીને, મુક્તિનો આદેશ કરાવ્યો. જ્યારે નેતાજી શોનાન હતા, ગયાત્યારે આક્રીના બધાને મુક્ત કરી, જાપાનીઓએ ચારસો હિંદીઓને બંદીવાન રાખી મૂક્યા હતા. એમના પર અંગ્રેજોના જસૂસ હોવાનો શક હતો. નેતાજીએ એ બધો મામલો પોતાના હાથમાં લઇ, એમને છોડી મૂક્યા.

લેફ્ટનન્ટ કર્નલ લોકનાથને ડોર્ટ માર્શલ અદાલતમાં લખાણથી જણાવ્યું છે કે થીફ કમિશનર તરીકે આંદામાન અને નિકોબારના રાજ્યનું પૂરું નિયંત્રણ-ખાસ કરીને પોલિસની હકૂમત પોતાના હાથમાં લેવા માટે જાપાનીઓ સાથે છેવટ સુધી એ ઝંખડતા રહ્યા હતા. એમણે પોતાના અધિકાર પર એમને તરાપ મારવા ન દીધી. એ જ રીતે આઝાદ હિન્દ સરકારના પ્રકાશનમંત્રી શ્રી. અચ્ચરે પણ અદાલતમાં પોતાની સરકારને જાપાનીઓની મિત્ર, પૂરી

સ્વતંત્ર અને સમાનાન્તર દર્શાવતા એવી અનેક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેનાથી માલુમ પડે છે કે નતાલિએ પોતાની સરકારની પ્રતિષ્ઠા પર કદી આંચ લાગવા દીધી નથી હિન્દમા યનાર યુદ્ધ માટે 'યુદ્ધ પરિષદ'નું સંગઠન કરવાને માટે, માર્ચ ૧૯૪૪ માં નેતાલિને જાપાનીઓની સાથે ચર્ચા થઈ જાપાનીઓનું કહેવું હતું કે એનો પ્રધાન જાપાની હોવો જોઈએ નાણા ચર્ચા બાદ નેતાલિએ છેવટે કહી દીધું કે હિન્દની પ્રતિષ્ઠા, સ્વતંત્રતા અને સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ સત્તાની વિરુદ્ધતા કાઠપણ વાતનો હું સ્વીકાર નહીં કરી શકું નેતાલિએ કાઠપણ જાપાનીને પ્રધાનપદે નીમવાનો ઇન્કાર કર્યો ને જાપાની અને હિંદી, બધા સભાસદોની સ્થિતિ સમાન તરીકે સ્વીકારાઈ જાપાનીઓએ વળી એવો આગ્રહ મેળો કે આગ્રહ હિન્દ સરકારમાં ખોરાક, યુદ્ધસામગ્રી અને સેનાવિભાગના મંત્રીની નિમણૂક પૂર્ણાંતની પૂર્વસૂચના એ કરે નેતાલિએ એનો પણ અસ્વીકાર કર્યો ને વળી વધુ સ્પષ્ટતા કરી દીધી કે સ્વતંત્ર થયેલા પ્રદેશ પર એક જાપાની પેઠી કાયમ નહીં કરવા દેવામાં આવે, ને એક બેક પણ નહીં ખોલવા દેવામાં આવે એમણે આમ એકે વાતમાં જાપાનીઓને ઉપર હાથ ન રાખવા દીધો.

જાપાનના પરરાષ્ટ્ર વિભાગના પ્રવક્તા શ્રી સયુરો ઓહ તાએ અદાનતમાં આગ્રહ હિન્દ સરકારને 'સ્વતંત્ર ભારતની કામચલાઉ સરકાર' તરીકે ઓળખાવતા કહ્યું કે, જાપાની સરકારે ૧૯૪૩ ની ૨૧ મી ઓક્ટોબરે એનો સ્વતંત્ર સંતા તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો, અને એનો એની સાથે બિનકુલ સમાનતાનો, મિત્રો જેવો વ્યવહાર હતો એ એને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર અને સમાન ગણીને, એને દરેક પ્રકારે મદદ કરતી હતી આ હેતુવુ એક નિવેદન પણ જાપાની સરકારે ૨૩ મી ઓક્ટોબરે બહાર પાડ્યું હતું. આ રીતે જ યજ્ઞદેશમાંની જાપાની સેનાની સુપ્રીમ કમાનના સ્ટાફ ઓફિસર મેજર જનરલ કાતાકુરાએ અદાલતમાં કબૂલ્યું હતું કે એમણે હિન્દ પર આક્રમણ કરવાની આખી યોજના ધરી હતી, અને એમ નહીં થયું હતું કે હિન્દુસ્તાનનો

જેટલો પ્રદેશ આઝાદ થાય, તેટલો આઝાદ હિન્દ સરકારને સોંપવામાં આવશે, અને આઝાદ હિન્દ સરકારની જ એના પર સત્તા રહેશે, ઉપરાંત યુદ્ધમાંથી જે કાંઈ સામાન હાથ લાગે તે અધે પણ એને જ સુપરદ કરવામાં આવશે.

આઝાદ હિન્દ સંઘના સભ્યોની સંખ્યા એટલી ત્વરાથી વધતી ચાલી કે શોનાનમાં ૫૪, જોહોરમાં ૬૬, અને મલકામાં ૬૦ ટકા જેટલા હિન્દીઓ એના સભ્યો બની ગયા. મલાયામાં સભ્યોની સંખ્યા એ સાપ્તથી પણ વધુ યથા ગણ.

દિન રાત કામ કરવાવાળા સ્વયંમેવકો પંદર હજાર જેટલા હતાં. સંઘની સિલોનશાખા પણ ૧૯૪૩ ની ૨ જી ડિસેંબરે સ્થપાઈ. લોકોમાં આઝાદ રાષ્ટ્રના આઝાદ નાગરિકો જેવું સ્વાભિમાન પેદા કરવા માટે ૧૯૪૩ ની ૧૬ મી ડિસેંબરે એક નવો કાર્યક્રમ હાથ ધરાયો. આઝાદ હિન્દ સંઘની સમસ્ત શાખાઓને સૂચના અપાઈ કે એમણે સૌ હિન્દવાસીઓને એમ સમજાવી દેવું કે એઓ કોઈ પણ વિદેશી સરકારના ગુલામ નથી. આઝાદ હિન્દ સરકાર પ્રત્યે વફાદારીના પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર લોકોના હસ્તાક્ષર લેવાવા માંડ્યા. એવું બ્યેય લોકોના હૃદયમાં પોતાની નવી સ્થિતિ માટે જાગૃતિ પેદા કરી, એમનામાં સ્વાભિમાન અને આત્મવિશ્વાસની ભાવના ઉદ્દીપ્ત કરવાનું હતું. આઝાદ હિન્દ સંઘનાં જૂનાં સભાસદયત્રો રદ કરી, આ જ પ્રતિજ્ઞાને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું. 'સંઘ'ના સભાસદ બનવાનું પણ આ પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓ માટે જરૂરી હતું. ૧૯૪૩ ની ૨૫ મી ઓક્ટોબરે તેતાજીએ પોતાના ભાષણમાં કહ્યું હતું કે, 'જે લોકો સંઘના સભ્યો નથી, એમને અમે અમારા સાથી કે હિન્દીઓ તરીકે નથી ગણતા. એવા લોકો માટે હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ સ્થાન નથી'. ૧૯૪૪ ના જુનમાં આ પ્રતિજ્ઞા લેનારાની સંખ્યા માત્ર મલાયામાં જ ૨૩૨૫૬૨ ની હતી.

ખૂબ પ્રયત્નો છતાં ચાલીસ હજારથી વધુ મોટું લક્કર લિલું ન થઈ શક્યું. ભરતી માટે જોર જખરજણતી ન કરતાં, સ્વેચ્છાથી જ લોક ભરતી થવા માટે આવતા હતા. ધણાને નિરાશ થવું પડતું અને

એની પછી અગ્રજોનો સીકાર કરવાનું કાર્ય કઠિન થઇ પડ્યું હતું. દૂર દૂરથી આવનાનાઓની પણ ફેજા ભરતી કરવાનું લગભગ, અશક્ય હતું. બ્રહ્મદેશ કરતાં મલાયામા ભગતીનું જોર વધારે હતું. યુદ્ધસામગ્રીનો અભાવ એ જ સૌથી મોટી આપત્તિ હતી જતા પણ બધા નાગરિકો માટે લક્ષ્મી તાલીમનો પ્રમુખ કરવામા આવ્યો હતો. મલાયા, બ્રહ્મદેશ અને યાષનેડ વગેરેના ખુણેખુણેથી સ્ત્રીપુરુષો મોટી સંખ્યામા એને માટે આપતા હતા આ બધાનો મર્મ એ હતો કે સૌને શસ્ત્રાસ્ત્ર સંભાળવાનું અને વાપરવાનું આવડી જવું જોઇએ. મલાયામા ચાર, બ્રહ્મદેશમા ચાર અને યાષનેડમા એક તાલીમી જાવણી હતી એમા બાગ હજારને તાલીમ આપી શકતી હતી રગૂન અને શોનાનમા અડસરોને તાલીમ આપવા માટે વધારાની જાવણી હતી ત્યાગની ભાવના અવર્ણનીય હતી કર્નલનો પગાર ૨૫૦ રૂપિયા અને મેજરનો ૧૮૫ રૂપિયા હતો. આ ઉપરાંત આખી અચૂત આઝાદ હિન્દ સંઘને હનાલે કરવામા આવતી મેનાના મનોરજન માટે અને બીજા લોકોની કેળવણી માટે 'ચનો દિલ્લી' 'ભારત પુત્ર', અને 'જનિયાનવાલા બાગ', તામના નાટકો તૈયાર કરવામા આવ્યા હતા. એવી જ કેટલીક ફિલ્મ પણ તૈયાર થઇ હતી.

ટાકિયોમા, ૧૯૪૩ ની ૨૮ મી ઓક્ટોબરે, નેતાજીએ આપેલા પ્રેસનિવેદનમા કહ્યું હતું, કે 'ક્રાંતિકારી સેના અને કામચલાઉ આઝાદ હિન્દ સરકારની સ્થાપનાની સાથે મારા જીવનનાં એ મહાન સ્વપ્ન મૂર્તિ થયાં છે. ત્રીજું સ્વપ્ન હજી પૂરું થવું બાકી છે. એ છે મારા દેશની આઝાદીને માટે યુદ્ધ અને આઝાદીની પ્રાપ્તિ. યુદ્ધની લાયાનો પ્રયોગ અમે કેવળ આંદોલનને માટે જ નથી કરતા. અમારા મનોરથોને અમારાં કાર્યો દ્વારા પારપૂર્ણ કરીને જ પીશુ.'

નેતાજીના જીવનના આ ત્રીજા મહાન સ્વપ્નની પૂર્તિ માટે થયેલા પ્રયત્નોની જ કહાણી લેવેના પ્રકરણોમા આલેખાઇ છે

ચલો દિલ્લી

‘ભારતમાતા અને એના આડત્રીસ કરોડ સંતાનોને આઝાદ વા માટે હું સુભાષચંદ્ર બોઝ, જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી, સ્વતંત્રતાનું । પવિત્ર યુદ્ધ ચાલુ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા, ઈશ્વરને સાક્ષી તરીકે રાખીને, ‘હું. હું’ બીજી આ પછી પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે સદાસર્વદા હું મારી તને હિન્દુસ્તાનનો એક સેવક માનતો રહીશ. મારા દેશના આડત્રીસ ।૩ ભાઈઓનોના કલ્યાણની સિદ્ધિ જ મારા જીવનનું વ્રત અને પી મોહું કર્તવ્ય રહેશે. આઝાદી મેળવીને પછી એનું રક્ષણ કરવા ટે મારા જીવનને ન્યોછાવર કરવાને હું સદૈવ તત્પર રહીશ.’

।ઝાદ હિન્દની પવિત્ર ભાવનાને મૂર્ત રૂપ આપવાનો દૃઢ સંકલ્પ તાં, જેની સાથે ‘ચલો દિલ્લી’ના સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું ’. તે પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા તે આ. ૧૯૪૩ ની ૨૧ મી ઓક્ટોબરે સાડા દસ થે, આઝાદ હિન્દ સંઘ તરફથી દાઘ તોઓ ગેડીએમાં બોલાવાયેલા તેહાસિક સંમેલનમાં નેતાજીએ અઝાદ હિન્દ સરકાર કાયમી આપવાતી જાહેરાત કરતાં, હિન્દુસ્તાનને વફાદાર રહેવાની આ િજ્ઞા કરી હતી. આ સંમેલનમાં પૂર્વએશિયાના ખુલ્લેખુલ્લામાંથી

આવીને પ્રતિનિધિઓ એકઠા મળ્યા હતા. એ વેળાનો દેખાવ ગંભીર અને પ્રભાવી હતો. દોઢ કલાક સુધી નેતાજીનો જાદુભર્યો વાક્યપ્રવાહ વહ્ય રહ્યો. લાખોની સંખ્યામાં એકઠી થયેલી જનતા મંત્રમુગ્ધ જેવી, પરચરની મૂર્તિ બની રહી. સોગંદ લેતાં લેતાં નેતાજીનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો. એમ જણાવું હતું કે લાગણીના પ્રબળ વહેણ સામે એઓ ટકર નહીં ત્રીક્ષી શકે. યોડીક વાર ચારે પાસ શાંતિ ને ખામોશી છવાઈ ગઈ. એનો ભંગ કરતાં, નેતાજીએ ગંભીર, સ્થિર, અને દૃઢ શબ્દોમાં પ્રતિજ્ઞાનો ખાકીનો ભાગ વાંચ્યો. ચારે તરફ શાંતિ, નિઃસ્તબ્ધતા અને ખામોશી છવાઈ હોવા છતાં એમ લાગતું હતું, કે નેતાજીની સાથેસાથે સમગ્ર જનતા પણ એ પ્રતિજ્ઞા વાંચી રહી હતી. આઝાદ હિન્દ સરકારના બધા સભ્યોએ વારેવારે એનો પાઠ કર્યો. નેતાજીના અત્યંત માર્મિક, ઓજસ્વી ભાવણ અને જ્ય હો, જ્ય હો'ના રાષ્ટ્રીય ગાન સાથે આ ભવ્ય, મહાન અને ઐતિહાસિક સમારંભ પૂરો થયો વચમાં આકાશ જ્ય જ્યકારના નાદોથી ગુંજી ઊઠતું હતું. 'સુભાષબાણુ કી જ્ય', 'આઝાદ હકુમત કી જ્ય', 'આઝાદ હિન્દ કી જ્ય,' અને 'ઇન્ડિલાખ ઝિંદાબાદ'ના નાદોથી છેવટે તે આકાશ જાણે ફાટી પડ્યું! સોગંદવિધિ પૂરો થયા પછી, નીચેતું ઘોષણાપત્ર વંચાયું:

“બંગાળમાં અંગ્રેજોને હાથે પહેલી વાર ૧૭૫૭ માં હાર ખાધા પછી, હિન્દની જનતા લાગલાગટ એક શતાબ્દી સુધી કઠોર અને ભયંકર યુદ્ધો કરતી રહી. એ દિવસોનો ઇતિહાસ અપૂર્વ વીરતા અને આત્મત્યાગના ઉદાહરણોથી ભર્યો પડ્યો છે. અને એ ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો પર, બંગાળના સિરાજુદૌલા અને મોહનલાલ, દક્ષિણ હિન્દના હેદરઅલી, ટીપુસુલતાન, અને વેલુચમ્પી, મહારાષ્ટ્રના અપ્પા સાહેબ જોસલે અને પેશવા બાહુરાવ, અયોધ્યાની બેગમે, પંજાબના સરદાર સ્થામસિંહ અટારીવાલા અને એમની સાથે ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, તાતિયા ટોપી, કુમરાવના મહારાજ કુંવરસિંહ અને નાનાસાહેબ

વગેરે યોદ્ધાઓનાં નામ હમેશને માટે સુવર્ણાક્ષરોએ લખેલાં છે. આપણી કમનસીબીની વાત છે કે અંગ્રેજો સમસ્ત ભારતવર્ષને મહાત સંકટ રૂપ છે, એનો અનુભવ આપણા પૂર્વજોને થયો નહીં, તે એમણે એ શત્રુનો સંગઠિત રૂપે સામનો ન કર્યો. છેવટે, જ્યારે હિન્દની જનતાને વાસ્તવિક સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું, ત્યારે એ હાય મિલાવી આગળ વધી. અને સન ૧૮૫૭માં બહાદુરશાહના નેતૃત્વ હેઠળ હિન્દીઓએ સ્વતંત્ર જનતાના રૂપમાં છેવટની લડાઈ ખેલી લીધી !

“આ યુદ્ધના આરંભના કાળમાં હિન્દીઓને કેટલીક મોટી સફળતા મળી. પણ દુર્ભાગ્ય અને દોષપૂર્ણ નેતૃત્વને અંગે એમનો છેવટે પૂર્ણ પરાજય થયો અને દાસત્વ સ્વીકારવું પડ્યું. છતાં પણ ઝાંસીની રાણી, તાતિયા ટોપી, કુંવરસિંહ અને નાનાસાહેબ જેવા યોદ્ધા આજે પણ રાષ્ટ્રીય કિર્તિજ પર અમર તારકોની માફક દેદીપ્યમાન છે, તે આપણા હૃદયમાં ત્યાગ તથા વીરતાનાં મહાનતર કાર્યો કરવાની પ્રેરણા ભરી રહ્યાં છે.

“૧૮૫૭ પછી, અંગ્રેજોએ લોકોને જળ્પજસ્તીથી નિઃશસ્ત્ર કરીને અત્યંત નિર્દયતાથી પાશવી અત્યાચાર કરીને એવો ધોર ત્રાસ ફેલાવી દીધો કે કેટલાક સમય સુધી હિન્દી જનતા દબાઈ રહી, પરંતુ ૧૮૮૫ માં હિન્દી કોંગ્રેસના જન્મ સાથે જ એક નવી જાગૃતિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ૧૮૮૫ થી માંડીને ગત વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધના અંત સુધી, હિન્દી જનતાએ પોતાની ગુમાવેલી સ્વતંત્રતાને ફરી પ્રાપ્ત કરવાની એજામાં બધા ઉપાયો કરી જોયા: પ્રચાર કર્યો, અંગ્રેજી માસનો બહિષ્કાર કર્યો; ત્રાસવાદ અને વિપ્લવથી કામ લીધા પછી, છેવટે સશસ્ત્ર ક્રાંતિ પણ કરી. થોડા સમય આ બધા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. છેવટે ૧૯૨૦ માં જ્યારે હિન્દી જનતા પરાજયથી નિરાશ થઈ નવો ઉપાય શોધવનો પ્રયાસ કરી રહી હતી, ત્યારે મહાત્મા ગાંધી, અસહકાર અને સવિનયબંધનું નવું શસ્ત્ર લઈને આગળ આવ્યા.

‘ એની પછી વીસ વર્ષ સુધી, હિંદીઓ પ્રમુખ દેશભક્તિ સાથે કામ કરતા રહ્યા રતત્રતાનો સદેશ ભારતવર્ષના ધરેવરમાં પહોચાડવામાં આવ્યો. જાતઅનુભવે, જનતા રતત્રતા માટે કષ્ટ ઉઠાવવાનું, ત્યાગ કરવાનું, ને મરી ખૂટવાનું શીખી ગઇ કેન્દ્રથી માડીને દૂર દૂરના ગામડાઓ સુધી જનતા રાજનૈતિક સમગ્રતા એક દોરારમાં પરોવાઇ ગઇ આ રીતે હિન્દીઓએ માત્ર પોતાની રાજનૈતિક એતના પાછી મેળવી એટલું જ નહીં, પણ એમણે પોતાનું રાજનૈતિક અસ્તિત્વ પણ મેળવી લીધું. હવે એ એક સ્વરે મોની, અને સમગ્રિત ઇન્દિયાથી પ્રેરાઈ, પોતાના સમાન ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકતી હતી ૧૯૩૭ થી ૧૯૩૯ સુધીમાં આઠ પ્રાનોના કોંગ્રેસી મંત્રીમંડળો દ્વારા એણે એ પણ સામિત કરી આપ્યું કે પોતાનું રાજ્ય ચલાવવાની કામેલિયત પણ એનામાં છે

“આ રીતે ચાનુ વિશ્વયુદ્ધનો આરંભ થતા પહેલાં જ હિન્દુસ્તાનની રતત્રતાની અંતિમ લડાઇને માટે ભૂમિકા તૈયાર થઇ ચૂકી હતી. આ યુદ્ધમાં જર્મનીએ પોતાના સાથીઓની સહાયતા વડે યુરોપમાં પોતાના શત્રુ પર વિનાશક પ્રહાર કર્યો છે આ બાજુ, પૂર્વ એશિયામાં જપાને પોતાના મિત્રોની સાથ, આપણા શત્રુ પર બીજાનું આઘાત કર્યા છે. પરિસ્થિતિના આવા સુખદ યોગને કારણે આજે હિન્દીઓની મામે પોતાની સુક્રિત પ્રાપ્ત કરવાનો, અદ્ભુત અવસર આરી જોમો છે

‘ વર્તમાન ઇતિહાસમાં પહેલી વાર પરદેશમાં રહેલા હિન્દીઓમાં પણ રાજકીય જાગૃતિ અને એવના આગા છે અને એ નોકોમાં પણ સમગ્રતાની લાવના જાગી છે. એ લોકો પોતાના હિન્દવાગી બંધુઓની સાથ-હૃદયથી હૃદય મેળવીને વિચાર અને અનુભવ કરી રહ્યા છે એટલું નહિ, પણ કદમ સાથે કદમ ઉપાડી રતત્રતાના પથ પર આગળ વધી રહ્યા છે. વિશેષ તે પૂર્વએશિયામાં ૨૦ લાખથી વધુ હિન્દીઓ સમિતિયાળી જગદમાં સમગ્રિત થયા છે, ને એમની દૃષ્ટિ સમગ્ર પૂર્ણત નૈતિક જીવનનું ધ્યેય છે ‘આગે જદો’ યમો વિદ્યોનો પોતા

એમના કઠમાયી નીકળી રહ્યો છે, એવો આઝાદ હિન્દ મેળનો સગઠિત સમૂહ એમની નજર સામે જભો છે.

બ્રિટિશ રાજ્યે પોતાના દબ આડ નરની હિન્દીઓને નિરાશ કરી દીધા છે એમને લગીઝુટીને મૂખ અને મોતની નાગચૂડમા જકડી વીધા છે. આ રીતે એમણે પોતાના તરફનો હિન્દીઓના વિશ્વાસ અને સહભાવના ગુમાવી દીધા છે એટલું જ નહીં, પણ આજે એ ડામાડોળ સ્થિતિમાં છે. આ દુ ખદ રાજનતા અતિમ અવશેષને નષ્ટ કરવા માટે એક ચિનગારીની માત્ર ખોગી છે એ ચિનગારી નગાડવાનું જ આઝાદ હિન્દ ફોજનું કર્તવ્ય છે આ ફોજને હિન્દની નાગરિક જનતા અને બ્રિટિશ અધિકારમા કામ કરનારાળી હિન્દી રોજના સૈનિકો તગ્ધથી ઉત્સાહપૂર્ણ સહકારનું વચન મળ્યું છે એમને પોતાના અજેન નિદેશી મિત્રોનો પણ સાથ છે આ સૌથી વિશેષ એમને પોતાની શક્તિ પર પણ પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે આ માટે એને સપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે એ પોતાનું અતિહાસિક કાર્ય અનશ્ય પૂરું કરશે

“આજે સ્વનતાને ઉપકાલ સમીપ છે ત્યારે હિન્દીઓનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ પોતાની કામચનાઉ સરકાર ન્યે અને એ સરકારના ઝડા નીચે પોતાના આખી યુદ્ધનો આરભ કરે અમસ્ત હિન્દી નેતાઓ ડારાગારના સગિના પાછળ હોય અને જનતાને નિ શસ્ત્ર બનાવી દેનામા આની હોય ત્યારે દેશની અદર માઠ એવી સરકારની સ્થાપના કરી અને એની દેખરેખ હેઠળ સશસ્ત્ર યુદ્ધનો પ્રારભ કરવો સભવિત નથી એટલે આ પૂર્વએશિયાના આઝાદ હિન્દુસ્તાન સમુહ કર્તવ્ય છે કે એ આઝાદ હિન્દુસ્તાનની કામચનાઉ નરમના નિમણુંતું કાર્ય પોતાના હાથમા લે અને સઘદ્વારા સ્થાપિત થયેની આઝાદ હિન્દ રોજની મદદ વડે અત્રતતાને આખરી સથામ ખેલવાનું ખીકું ઉઠાવે

‘ પૂર્વએશિયાના આઝાદ હિન્દુસ્તાન સઘદ્વારા આઝાદ હિન્દની કામચનાઉ સરકારને સ્થાપી, આજે આપણે આપણા ઉપર આવેલી

જવાબદારીના સંપૂર્ણ ભાન સાથે, કર્તવ્યનું પાલન કરવા માટે આગળ વધીએ છીએ. માતૃભૂમિની મુક્તિના યુદ્ધની આપણે આ વેળાએ પરમ પિતા પરમાત્મા પાસે આશીર્વાદ માગીએ છીએ અને આપણું અને આપણા સૈનિકોના જીવનને માતૃભૂમિના હિત તથા ઉત્તતિ માટે બલિદાનની વેદી પર અર્પણ કરીએ છીએ.

“કામચલાઉ સરકાર, હિન્દુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજો તથા એમના મિત્રોને કાઢવા માટે એની વિરુદ્ધ સંગ્રામ ખેલશે. એની પછી, એનું કાર્ય, સ્વતંત્ર ભારતમાં આમ જનતાના સહકારથી સ્થાયી રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના કરવાનું રહેશે. અંગ્રેજોનો અને એમના મિત્રોના પરાજય થઇ ગયા પછી, સ્થાયી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થપાય ત્યાં સુધી કામચલાઉ સરકાર જ જનતાના હિત માટે હિંદમાં રાજ્યચલચલ કરતી રહેશે.

“આ સરકાર દરેકે દરેકે હિન્દવાસીની વફાદારીની હકદાર છે, અને દાવાદાર છે. સર્વને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા, સમાન અધિકાર અને સમાન તક આપવાની એ ઘોષણા કરે છે સાથે સાથે એ પણ બહેરાત કરે છે, કે સમસ્ત દેશ અને એના દરેક પ્રદેશના લોકોની સુખસમૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવાનો એણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે. દેશના સર્વ લોકોને એ સમાન લેખશે અને વિદેશી સરકારે, પોતાની આઘાતથી ભૂતકાળમાં જે મતભેદ પેદા કર્યો છે, એને સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરી દેશે.

“જેમણે આપણે એક રાષ્ટ્રનું રૂપ આપ્યું છે એ પૂર્વજોને તથા ભગવાનને સાક્ષીએ રાખીને, તથા જેમણે વીરતા અને બલિદાનની એક પરંપરા આપણે ત્યાં ઊભી કરી છે, એ શહીદોના નામ પર, દેશવાસીઓને આવાહન કરીએ છીએ કે એઓ આજે પોતાના દેશની સ્વતંત્રતાને માટે યુદ્ધ કરવા, આ ઝંડા નીચે આવીને ઊભા રહે. અમે એમને આમત્રીએ છીએ કે એઓ અંગ્રેજી સત્તા અને એના સાથીઓની વિરુદ્ધ આ અંતિમ સંગ્રામ શરૂ કરી દે;

પોતાના વિજયમાં વિશ્વાસ રાખીને, જનની બાજુ માંડી દે. તે જ્યાં સુધી પોતાના શત્રુઓને દેશની બહાર હાંકી ન કાઢે તે આ રીતે ભારતને ફરી આઝાદ ન કરે, ત્યાં સુધી એ યુદ્ધ ચાલુ રાખે.

આઝાદ હિન્દની કામચલાઉ સરકાર તરફથી એના પર નીચેના અધિકારીઓના હસ્તાક્ષરો છે:—

સુભાષચન્દ્ર બોઝ, રાષ્ટ્રના પ્રધાન, યુદ્ધ અને પરરાષ્ટ્ર વિભાગના મંત્રી; કેપ્ટન કુમારી લક્ષ્મી, મહિલા સંગઠન વિભાગ; એસ. એ. અચર, પ્રકાશન અને પ્રચાર વિભાગ; લેફ્ટનન્ટ કર્નલ એ. સી. ચેટરજી, અર્થ વિભાગ; લેફ્ટનન્ટ કર્નલ અજીમ એહમદ, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ એલ. એસ. બગત, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ જે. કે. બોંસલે, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ યુસુઝારાસિંહ, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ એમ. એડ. કિયાની, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ એ. ડી. લોકનાથન, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ અહુસાન કાદીર, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ શાદનવાઝ, મેનાના પ્રતિનિધિ; એ. એમ. સહાય, સેક્રેટરી મંત્રીના અધિકાર; રાસબિહારી બોઝ પ્રધાન સલાહકાર, કતમ ઝાની, દેવનાથ દાસ, ડી. એમ. ખાન, એ. યલ્લાપા, જે. થીવી, સરદાર ઇશ્વરસિંહ સલાહકાર; એ. એન. સરકાર, કાનૂની સલાહકાર.

આ સર્વેએ ઉપયુક્ત પ્રતિજ્ઞા પણ લીધી. આ આઝાદ હિન્દ સરકાર હેઠળે બની કરવામાં આવેલી આઝાદ હિન્દ ફોજનાં દ્વાર યુદ્ધકેદી સૈનિકોને માટે જ નહીં, પરંતુ નાગરિકો અને સ્ત્રીઓ તથા બચ્ચાઓ માટે પણ પુસ્ત્રાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. તુરત જ સૈનિકોની સંખ્યા ચાલીશ હજાર પર પહોંચી ગઈ. શસ્ત્રસરંજામ ઓછો હોવાથી, આનાથી વધુ સૈનિકોની ભરતી ન થઈ શકી. સેનામાં અરધી સંખ્યા હિન્દી સેનાના અધિકારો તથા સૈનિકોની હતી અને બાકીની સેના નાગરિકોમાંથી બની કરવામાં આવી હતી. સેનાના સંગઠનના મુખ્ય વિભાગ નીચે પ્રમાણે હતા:—

૧ સદર મુકામ

૨ હિન્દુસ્તાની શીશ રૂપ

૩ શેરદિલ ગેરિલા ગ્રૂપ

૪ ખાસ સેના ગ્રૂપ

૫ જનસુક્ષ્મ વિભાગ ગ્રૂપ

૬ રિપબ્લિકેન ગ્રૂપ

હિન્દુસ્તાની શીલ્ડ ગ્રૂપમાં નંબર ૧, ૨, ૩ પાયલન પનટલુ, નંબર ૧ ભારી નોપખાના પનટલુ, નંબર ૧ એન્જિનિયરિંગ કંપની, નંબર ૧ સિગ્નલ કંપની, નંબર ૧ તબીબી કંપની અને નંબર ૧ ટ્રાન્સપોર્ટ પનટલુ વગેરે સામેલ હતી શેરદિલ ગેરિલા ગ્રૂપમાં, ગાંધી ગેરિલા પનટલુ, આઝાદ ગેરિલા પનટલુ, અને નેહરૂ પનટલુ હતી નેતાજી શોનાન આગ્યા ત્યારપછી એ ત્રણ મહિના બાદ ૧૯૪૩ ના નવેમ્બરમાં સુલાખ ગેરિલા પનટલુના નામથી એક બીજી પનટલુ શરૂ કરવામાં આવી. મહિલાઓની પનટલુનું નામ 'આસીની રાણી પનટલુ' રખાયું. આ બંધી પનટલુનું એક ડિવિઝન બનાવાયું. પછી બીજું અને ત્રીજું ડિવિઝન પણ ખડુ થયું. નંબર ૨ ડિવિઝનમાં મુલકેદી લશ્કર તથા નાગરિક લશ્કર મેકે સામેલ હતા અને નંબર ૩ ડિવિઝનમાં મોટે ભાગે આખી નાગરિક ફોર્સ જ હતી. આમાંના મોટાં ભાગને મવાયાથી ત્યાંની આઝાદ હિંદ સંઘે ભરતી કર્યો હતો. મવાયાથી વીસ હજાર કરતાં પણ વધુ સૈનિકો મળ્યા હશે, અને એક હજાર મહિલા સૈનિકો તૈયાર કરવાનો પણ નિશ્ચય થયો હતો. શોનાન, યાદનેડ અને બ્રહ્મદેશમાં ત્રણ જાનથીઓ મહિલા સૈનિકોની તાલીમ માટે રથાપરામાં આવી હતી. નેતાજીની ઇચ્છાથી ૮ થી ૧૨ વર્ષ સુધીના બાળકોની એક "બાળક મેના" ઊભી કરવામાં આવી હતી. આ નાજુક સુકુમાર બાળકો પીઠ પર સુરગ બાંધીને દુશ્મનના માર્ગમાં સ્વયં જતાં અને એમની રણગાડીઓ નીચે ચગદાઇ જતા, સુરગો કૂટતો રણગાડીઓના ભુકકે ભુકકા ઊડી જતા. નેતાજીએ સાહસની કેવી પ્રેરણા આપી હતી! આવા બાળકોનાં માતૃપિતા પણ પ્રુદ સાહસની સૂતિ જ બની ગયા હતાં. આઝાદ હિન્દ ફોર્સના અક્ષરોએ

બ્રહ્મદેશીઓને પણ લશ્કરી તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા કરી. જાપાનીઓ આની તો કશી ગણતરી જ ન કરતા.

આઝાદ હિન્દ ફોજની પહેલી ટુકડીએ ૧૯૪૩ ની ૨ જી ડિસેમ્બરે રંગૂનમાં સદર મુકામ કાયમ કરવાને માટે, શોનાનથી બ્રહ્મદેશ તરફ કૂચ કરી. ૨૧ મી જાનેવારીએ હિન્દુસ્તાન પર આક્રમણ કરવાની યોજના ઘડાઇ. ૧૯૪૪ ની ૪ થી ફેબ્રુઆરીનો દિવસ મોરચા પર કૂચ કરવાને માટે નિયત થયો. હોરિપટલમાં ધાયલોની સેવાસુત્રૂપા માટે વ્યવસ્થા કરાઇ અને 'ઝાંસીની રાષ્ટ્રી પક્ષટણુ'ની સ્ત્રી સૈનિકોને ત્યાં સેવાકાર્ય કરવા માટે મુકરર કરવામાં આવી. પરંતુ, એમનામાં અસંતોષ અને શેપની આગ ભચ્ચકી ઊડી. એમને લશ્કરી તાલીમ આપવાનો ઉદ્દેશ આ તો નહોતો જ. એમની સામે ઝાંસીની રાષ્ટ્રી ક્ષત્રીઓનો આદર્શ મૂકવામાં આવ્યો હતો. સેવાકાર્ય સંભાળ્યા પછી, પક્ષટણુની સ્ત્રીસૈનિકોની એક સભા ૧૯૪૪ની ૧૫ મી માર્ચે ભરાઇ. નેતાજી પર એક નિવેદન પત્ર લખી મોકલવામાં આવ્યું તે એના પર લોહીના હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા. એમાં લખ્યું હતું કે, 'અમે પણ અતાવવા માગીએ છીએ કે ભારતમાતાની આઝાદીને માટે અમારો પ્રાણ ન્યોછાવર કરવાનો અમે પણ દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે. લશ્કરી તાલીમ આપ્યા બાદ અમને સામાન્ય પરિચારિકાઓ બનાવી દેવી એ ઇચ્છનીય નથી. શોનાનમાં ઝાંસીની રાષ્ટ્રીના જન્મદિન નિમિત્તે, ૧૯૪૩ ની ૧૨ મી ઓક્ટોબરે સ્ત્રીસૈનિક ડાયવિઝનનું ઉદ્ઘાટન કરતી મેળા, અમને વિશ્વાસ સાથે કહેવામાં આવ્યું હતું કે અમને મોરચા પર મોકલવામાં આવશે. આ માટે, અમારી વિનંતી છે કે અમને તુરત મોરચા પર જવા દેવાની અનુમતિ આપવામાં આવે.' ૨૨ મી માર્ચે આવી અનુમતિ મળી અર્ધ અને ઝાંસીની રાષ્ટ્રી પક્ષટણુે પણ 'ચલો દિલ્લી'ના મોરચા પર પ્રયાણ કરી દીડું.

આ વખતે બ્રહ્મદેશમાં વીસ હજાર સૈનિકો હતા. ૨૨ મી માર્ચે સુધીમાં માત્ર દસ હજારને આગળ વધવાની તક મળી હતી. એમાં

પણ પાંચ હજાર બરોબર સામેના મોરચા પર હતા અને એમને પણ થોડી ટુકડીઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા હતા. તામ્ર, ડોહિમા, પલેલ, અને ટિડિમ વગેરે લગભગ બાર સ્થાનો પર, આ પાંચ હજાર સૈનિકોને વિખેરી દેવામાં આવ્યા. આ દસ કે પાંચ હજાર સિવાય, કેટલાક સૈનિક સીધા સિંગાપોર અને બ્રહ્મદેશથી પણ મોરચા પર પહોંચ્યા હતા. હિન્દુસ્તાનથી આવીને પણ ઘણા સામેલ થયા હતા. આ રીતે, સૈનિકોની સંખ્યા વસ્તુતઃ પાંચ દસ હજારથી ઘણી મોટી હતી. આ સૈનિકોને એક જ મોરચા પર આક્રમણ કરવાની તક આપવાની જરૂરત હતી.

મોરચા પર કૃચ કરનારી પલટણો નીચે મુજબ હતી:—

૧ ગાંધી પલટણુ, સેનાપતિ—કર્નલ ધનાપત કયાની; ૨૮૦૦ સૈનિક.

૨ આહાદ પલટણુ, સેનાપતિ—કર્નલ ગુલમારાસિંહ; ૨૮૦૦ સૈનિક.

૩ નહોર પલટણુ, સેનાપતિ—કર્નલ ગુરુબખ્સસિંહ ધીલન;

૩૦૦૦ સૈનિક.

૪ મુલાપ પલટણુ, સેનાપતિ—કર્નલ સાહનવાજખાં;

૨૨૦૦ સૈનિક.

૫ ઝાંસી રાણી પલટણુ, સેનાપતિ—કર્નલ ડૉ. લક્ષ્મી;

૨૦૦૦ સૈનિકો.

૬ બાલસેના, ૮ થી ૧૨ વર્ષ સુધીના બાળકો આમાં સામેલ હતાં—

ઝાંસીની રાણી પલટણુની સૈનિકો જ્યારે જંગલો ખૂંદતી અને પહાડો વટાવતી કૃચ કરતી જઈ રહી હતી, ત્યારે ગામનાં લોકોમાં તે એક પ્રકારનું કુવહલ પેદા થઈ ગયું. અત્યંત આશ્ચર્ય સાથે એ લોકો એમને જોતાં ને ચકિત થઈ જતાં. સૈનિકોની તે એમણે કદી કલ્પના પણ નહીં કરેલી! સવારના ત્રણ વાગ્યે ગાઠ અધિકારમાં જંગલની ઝાડો અને ટેકરીઓ પસાર કરતી, કાંઠા કાંઠરાથી પથરાયેલી પગદંડીઓ વટાવતી આ વીરાંગનાઓ અપચાપ આગેકૃચ

કરી રહી હતી. એક ટેકરી પર મોરચો ખાંધવામાં આવ્યો. અંગ્રેજ સેના ભાગ્યે જ એક માઈલ પર હશે. આઝાદ હિન્દ ફોજની ઝાંસીની રાણીની પલટણુની સૈનિકો ટેકરી પર હશે એવી તેા એને કદી કલ્પના પણ નહોતી. એ જોની ઝાડીઓમાં પ્રવેશી કે તુરત ગોળીઓ છૂટવી શરૂ થઈ ગઈ. એ વાર તેણે છૂટી. સૈનિકોએ સામા પક્ષના સૈનિકોને મદાત કરી દીધા. 'મુન્કલાય કિંદાયાદ' 'આઝાદ હિન્દ કિંદાયાદ' 'જય હિન્દ' 'અલો દિલ્લો'નાં સુત્રોથી ટેકરીઓ ગાળી ગઈ. પહેલી જ ટક્કરમાં સૈનિકોએ શત્રુને ભોંય ભારે કરી દીધી. કહે છે કે સોળ કલાક સુધી એમણે અંગ્રેજ લશ્કરનો સામનો કર્યો. પોતાની વીરતા અને સાહસવૃત્તિની એમના પર છાપ પાડી દીધી. એમણે ધૂંટણુ ટેકવી દીધા. જખરી હાનિ ઉઠાવીને પણ એમણે એ લોકોને પીઠ ખતાવી ભાગતા કરી દીધા. આ લડાઈ ખરોખર અજ્ઞાત અને હિન્દુસ્તાનની હદ પર જ ખેલાઈ હતી. વિજય પછી, આઝાદ સૈનિકોએ ગર્વની સાથે ભારતભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૮ મી માર્ચે ખ્યારી જન્મભૂમિની સીમામાં પ્રવેશ કરતાં, ભારતમાતાને સૈનિકોએ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા અને એની ધૂળને પોતાના માથા પર ચડાવી, જાતને ધન્ય માની. એ દશ્ય અદ્ભુત, અલૌકિક, સ્વર્ગીય હતું! ભારતમાતાની ચરણુરજ હાથમાં લખને યુદ્ધમાં પીઠ ન દેખાડવાની અને એને આઝાદ કર્યા સિવાય ન જંપવાની એમણે ત્યાં પ્રતિજ્ઞા લીધી.

૨૧ મી મે સુધી મુશ્કેલને ઘેરો ધલાયો હતો. મોરાહ અને ડોહિમા વગેરેનાં અનેક ગામ આઝાદ હિન્દ ફોજના હાથમાં પડી ચૂક્યા હતાં. નાગરિકોમાંથી ભરતી થયેલ સૈનિકોએ પણ જે સાહસ, સામર્થ્ય, વીરતા, ને ધીરતાનો પરિચય કરાવ્યો તે પણ વિસ્મયજનક ને અદ્ભુત હતો. એમણે ખતાવી આપ્યું કે જે લોકોને માત્ર ડારકુની કામમાં ગોંધી રાખ્યા હતા, તે કેવા સૈનિક બની શકતા હતા, અને સૈનિકોની માફક યુદ્ધમાં રંગે ધૂમી શકતા હતા. સામે

મેંએ એમની સાથે લડાઈમાં સામનો કરવો એ લગભગ અસંભવિત થઈ પડ્યું હતું. હિન્દુસ્તાનની સીમામાં પ્રવેશ કર્યા પછી, જાપાની સેનાપતિએ સ્વતંત્ર થયેલા પ્રદેશ પર આઝાદ હિન્દ સરકારના અધિકારની અને નેતાજીએ એમાં પોતાની હકુમતની સ્થાપનાની જાહેરાત કરી. મણીપુરના આ પ્રદેશમાં આઝાદ હિન્દ દળે નંબર ૧ ડિવિઝનના સેનાપતિ મેજર એમ. ઈ. કિયાનીના આદેશથી ત્યાંના રાજની વ્યવસ્થા કરી. બિસનપુરમાં આઝાદ હિન્દ દળ તરફથી રાજવહીવટ કરનાર કેપ્ટન એસ. એ. મલ્લિક હતા. મોરાહથી પલેલ સુધી, કોહિમામાં લગભગ ૧૫૦૦ માઈલ પર આઝાદ હિન્દ સરકારનો કબજો થઈ ગયો હતો. આ ક્ષેત્રમાં સૌથી પહેલાં પ્રવેશ કરવાવાળી કેપ્ટન શાહનવાજની “સુભાષ પદ્મલુ” હતી. આ જિતાયેલ પ્રદેશમાં રાજવહીવટ કરવાને અને સરખું સંચાલન કરવા માટે આઝાદ હિન્દ દળનું સંગઠન કરવામાં આવ્યું હતું. આ દળની ટુકડીઓ લશ્કરની પાછળ પાછળ ચાલતી જતી ને સ્વાધીન થયેલા પ્રદેશ પર પોતાની સરકાર સ્થાપતી જતી હતી.

આ યુદ્ધતી પૂરેપૂરી વિસ્તૃત કઢાણી તો કોણ જણે કોણ ને ક્યારે લખશે, પરંતુ કેટલીક મનોરંજક વાતો તો આજે પણ સંભળવામાં આવે છે. ઇન્દ્રાલ મોરચા પરની એક ઘટના ખરેખર મનોરંજક છે. સામે અંગ્રેજ લશ્કરની હિંદી સેના ઊભી હતી; આઝાદ સેનાના સૈનિકોએ ઊંચા ઝડ પર, લખીને પાટિયું ટાંગી દીધું કે, ‘આવો. અમારી સાથે હાથ મિલાવીને દેશની આઝાદી માટે યુદ્ધ કરો.’ સામેના સિપાહીઓએ જવાબમાં લખીને ટાંગ્યું કે, ‘તમે જાપાનના યુવામ છો; તમારી પાસે ખાવાનું નથી. આવો, અમારી સાથે જોડાઈ જાઓ. તમને પેટપૂરતું ખાવાનું મળી રહેશે.’ આઝાદ સૈનિકોએ ગર્વ અને ગૌરવથી ફરી લખ્યું કે, ‘અમે જાપાનના યુવામ નથી. અમે સુભાષ મોહન હકુમથી લડીએ છીએ; ભોજનની શી વાત કરો છો? યુવામીના ઘી અને લોટ કરતાં આઝાદીનું ધાસ અધિક દરજ્જે સારું છે!’ “આઝાદ સૈનિકોએ ‘સર પર ત્રિરંગી ઝંડાનું ગાન શરૂ કરી દીધું.’

અને ખીજી બાજુથી પ્રચડ તાળીઓના અવાજથી એમનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું તરત એ પનટણુને ત્યાંથી ખસેડી લેવામાં આવી, તે અગ્રેજ પનટણુને નારીને ત્યાં ઊભી રાખવામાં આવી.

પનેનના હાથ મથકે પર લશ્કરી મુકામ પડ્યો હતો એમ ખમર મળી હતી કે અરધી રાતે એના પર આક્રમણ કરવું પડશે આઝાદ સૈનિકોની પામે રેશન ખૂટ્યું જમના ઝાડનાં મૂળિયા અને ઝાડીઓના ફાફૂનો ઉપરાંત થોડા એખાથી જમ તેમ કામ ચનાવવામાં આવતું હતું સેનાપતિએ, એ વાર રેશન આપનાની જાપાનીઓને નિનતી કરી જાપાની સેનાપતિએ જવાન વાળ્યો કે, અમારી પાસે પણ રેશન ઓછું છે, રાતે અમે જ્યાં હુમલો કરવાના છીએ ત્યાં ખાવાનું કીક કીક રાખેનું છે। એ સમયની રાહ જોતા જોતા લૂખ્યા પડી રહેવું એ મુશ્કેલ હતું રાત પહેનાં, ખોરાકનો પ્રમથ થવો જરૂરી હતો આઝાદ હિન્દ ફોજના સેનાપતિએ પોતાના સાથીઓને કંઈ કે હવાઈ મથક પર હુમલો કરીને, બોજન મેળવવા સિવાય, ખીજે કોઈ ઉપાય નથી. જાપાનીઓને આપણે જતાવી આપવું જોઈએ કે અમે ખાની પેટે પણ લડી શકીએ છીએ તે વિજય મેળવીને એમને માટે પણ બોજનનો જ દોષ્ટ કરી શકીએ છીએ એમ થવું સંભવિત છે ? 'જન હિન્દ'ના જયધોષ સાથે લડાઈ કરનામાં આવી અને જોતજોતામાં હવાઈ મથક પર કમળે કરી લેનામાં આ યો વિજય, બોજન અને સન્માન મેળવીને આઝાદ સૈનિકોના ગૌરવનો પાર ન રહ્યો

સુભાષનાથુ માત્ર નામના મિષેડસાહાર નહોતા પોતાનો મેન્દા સાથે એ પોતે મોરચા પર પહોંચી ગયા હતા મે જુનના બેડે મહિના એમણે મોરચા પર વિતાયા હતા એમની હાજરીથી સૈનિકોમાં બમણું ઉત્સાહ આવી જતો એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે ત્રણ વાર એમની જિંદગી માટે ભય ઉપસ્થિત થયેનો અને એમની હત્યા કરવા માટે કાવતરું પણ રચાયેનું, છતાં તેઓ સહેજમાં બચી જતા હતા

સૈનિકામાં જે ઉત્સાહ, જ્વેશ અને ઉમંગ લર્થો હતો, તેનો પરિચય ૧૯૪૪ ની ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે શહીદ જતીનદાસની સ્મૃતિમાં ગોહાલપેશ્વા સમારંભમાંથી મળી રહે છે. રંગૂનનો જ્યુનિલિ હાલ એવો ખીચોખીચ ભરાયેલો કે શ્વાસ લેવો પણ ખારે પડતો. શહીદોની પવિત્ર સ્મૃતિમાં અનેક ભાષણો થયાં. અમર શહીદ ભગતસિંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવને, ઈન્દિરાપ જિંદગાન્નાં સુત્રો ખોલતાં થયેલી ફ્રીસીનું, ચન્દ્રશેખર આઝાદની વીરગતિનું, કુમિલ્લાના મેન્ડરેટ પર ગોળી ચલાવનાર સુનીતિ અને શાન્તિની વીરતાનું, અને બંગાળના લાટસાહેબ પર ક્રમક્રમના પદવીદાન સમારંભ વેળા ગોળી ચલાવનારી વીણા દાસની બહાદુરીનું અનેક વક્તાઓએ ઓલ્લસવી ભાષામાં વર્ણવે કયું. લાહોર જેલમાં પ્રાણપાપું કરનાર વીરવર જતીનદાસના બલિદાનની પણ અમર કહાણી યાદ કરવામાં આવી. શ્રોતાઓની આંખો આંસુથી ઊભરાઈ રહી, ને કેટલાક તો ધ્રુસકાં મૂકી રડવા લાગ્યા. નેતાજીએ એમના મર્મસ્પર્શી ભાષણમાં દેશની આઝાદી માટે અપીલ કરતાં કહ્યું કે ભારતમાતા હવે આઝાદ થવા વિના નહીં રહે. પણ આઝાદી તો બલિદાન માગે છે તમારી શક્તિ, સંપત્તિ અને સર્વસ્વનું બલિદાન માગે છે. તમારા આરામ, સુવિધા, ભોગવિલાસ, આમોદ પ્રમોદ, ધન સંપત્તિ બધું જ ક્રાંતિકારીઓની માફક ન્યોછાવર કરી દે. તમે તમારા બાળકોને યુદ્ધ માટે સૈનિકો બનાવી દીધાં છે, પણ આઝાદીની દેવી એટલાથી જ સંતુષ્ટ નથી થતી અને તો એવા મસ્ત ને જન ફેસાની કરનાર વિદ્રોહી સ્ત્રી પુરુષો જોઈએ છે, જે પોતાના જનની શેતરંજ બિછાવી દે, જે હસતાં હસતાં મૃત્યુને આલિંગન કરી લે, અને જે પોતાના રક્તની નદીમાં દુશ્મનોને ડુબાડી દે.

તમે ખૂન આપો, હું, તમને આઝાદી આપું! આઝાદીનો એ જ પોકાર છે, ને એ જ માગણી છે." ને એકાએક હોલમાંથી સામઠા અવાજો ઊઠ્યા: અમે તૈયાર છીએ: લો અમારું ખૂન લો ।

નેતાજીએ ભારે ગંભીરતાથી કહ્યું કે, "હું લાગણીઓના આવેશમાં તમારી પાસેથી કાંઈ કરાવવા માગતો નથી. હું માયું છું, કે

તમારામાંથી આવા વિદ્રોહીઓ આગળ વધે અને જનકૈસાનીના પ્રતિજ્ઞા પત્ર પર પોતાના હસ્તાક્ષર પાડે. આઝાદીની દેવીની ખલિદાનવેદી પર મૃત્યુને ભેટવાનું આ આવેદનપત્ર છે." ને ફરી ખૂણે ખૂણામાંથી ઉત્તર આવ્યો: અમે તૈયાર છીએ.

“પણ મૃત્યુને ભેટવાનું આવેદનપત્ર સાધારણ ઢાહીથી નથી લખાવું. એને તો તમારે તમારા લોહીથી લખવું પડશે. જેનામાં એ સાહસ કરવાની તાકાત હોય તે આગળ આવે. માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે હું મારી આંખોની સામે તમારા લોહીની મહોરછાપ મરાવવા માગું છું.” નેતાજીનો ગર્વના કરતો અવાજ ઘોર્યો.

સારીયે જનતા એકે પગે ઊભી યઈ ગઈ, અને એ માનવ મહેરામણમાં ત્યારે ભરતી ઓટ આવી ગઈ. પણ મંચની સામેનો ભાગ, સ્ત્રીઓએ ઘેરી લીધો, અને એમણે પુરુષો માટે, મંચ પર પહોંચવાનો માર્ગ એકદમ ખંધ કરી દીધો. સત્તર સ્ત્રીઓએ સૌથી પહેલાં હસ્તાક્ષર આપ્યા. હોલના ખૂણેખૂણામાં હસ્તાક્ષરે અપાવા શરૂ થયા. મૃત્યુના આવાહનપત્ર પર પોતાના રુધિરના હસ્તાક્ષર પાડવાનું આ આંદોલન લગભગ એક કલાક સુધી ચાલુ રહ્યું. એ સમયના ઉત્સાહ અને મૃત્યુખત પર સહી કરવાની હોડ અને તાલાવેલી અજ્ઞ હતી. કેસરિયાં વસ્ત્ર પહેરી, મોતના મુખમાં ધસવાને, યુદ્ધક્ષેત્ર તરફ ધસતા રાજપૂતવીરોની પરંપરા જાણે હજી નહોતી યઈ! આવા લોકોને માતાની મુક્તિથી કાણુ વંચિત રાખી શકે? બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની કબર ખોદાવવામાં હવે શી કમીના હતી ?

આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકોએ કેવી દહતાથી લડાઈના મેદાનમાં આગેકૂચ કરી હતી, એનો ખ્યાલ, કર્નલ ચુલમારાસિંહની ૨૮૦૦ સૈનિકોની ‘આઝાદ પક્ષટણુ’ની એક ઘટનાથી આવે એમ છે. શત્રુના ગર્વના ચૂરા કરી દે એવી હિંમતથી આ સૈનિકો લડયા હતા. જ્યારે એમને પાછા ફરવાનો હુકમ મળ્યો, ત્યારે એમનામાં ખજાલગાટ મચી ગયો. એવું લાગવું હતું કે જાણે ભારે મોઢું રમખાણ મચી જશે.

એમણે કહ્યું કે “અમારા સિપેહસાહાર નેતાજીએ તો અમને દિલ્લી પહોંચવાનો હુકમ આપ્યો છે. અમને કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં અમારે પાછા ફરવાનું નથી. બીજા કિલ્લનના ચાર મેજરો ડે, મદન, રિયાજ અને સરવર જેવાઓને આગળ કરીને અંગ્રેજો અમને ભુજાવામાં નાખે છે.” મેનાપતિઓ અને અફસરોએ એમને સમજાવ્યું કે, ‘આપણો દારૂગોળા ખતમ થઈ ચૂક્યો છે; એક પણ મોટર કે લોરી બાકી રહી નથી; આપણું રેશન પણ ચિંદવીન પાર કરતી વેળા પૂરું થઈ ગયું છે ને મૂળિયાં પર ગમે તે પ્રકારે ગુજરાન કરીએ છીએ. આપણામાંના ઘણા બીમાર છે. મેડેરિયાનું જોર છે, અને દવાઓ લગભગ ખત્તાસ થઈ ગઈ છે. પાછા ફરવા સિવાય હવે બીજો કયો માર્ગ બાકી છે?’ પણ સૈનિકોએ એમાંનું કાંઈ જ માન્યું નહીં. એમણે કહ્યું કે, “આજ સુધી અમે જેમ ઘાસપાંદડા પર ગુજરો કર્યો છે, તેમ જ હવે પણ આગળ પર કરી લઈશું. અમે કૂચ જરી રાખીશું. દવાઓ વગર અમે ચલાવી લઈશું. પણ દુશ્મનનો પીછો અમે નહીં છોડીએ. નેતાજીના આદેશની અવગણના અમે કદી નહીં કરીએ.” ઈરાવદી નદીના પુલ પર એમણે બે વાર અંગ્રેજ સેનાને શિકરન આપી હતી. એટલે એમને પોતાના કાષ્ટમાં શ્રદ્ધા હતી. જાપાનીઓ પાછા ફર્યા પછી પણ એમનું કહેવું તો એજ હતું, કે દુશ્મનનો પીછો પકડી એમને ખતમ કરી દેવાનો એ જ અવસર હતો.

સુભાષબાણુના દાયે લખાયેલા હુકમ મગાવવામાં આવ્યો. તે ત્યારે કેટલાયે આંધુભરી આંખો અને કુસકાં સાથે પાછા ફર્યા. બર્યાંઓની માફક એ રડી પડ્યા. એ દિવસે એમણે ખાધું પણ નહીં. જાણે કોઈ ભાવિ અનિષ્ટે આતીને એમને ઘેરી લીધા હોય એમ એમના ચહેરા ઉદાસ થઈ ગયા. ગાંધી પવટણ અને નેદર પવટણ પણ પાંગી ફરી. એમને પણ મોટું નુકસાન હાલવવું પડ્યું. પરંતુ અંગ્રેજ મેનાને પણ એટલું જ નુકસાન ખમવું પડ્યું. સુભાષ પલટણે દુશ્મનની ચીંદમી સેનાને

મુકાબલો કરીને નદીના વેગની માફક આગે બહતાં, એમને રોકી હતી. એમના જોહરની ચારે તરફ ચર્ચા થતી હતી.

આંખોની સામે નાચનો વિજય પ્રાપ્ત ન થયો. પરાજયે બધીયે આશાઓ પર પાણી ફેરવી દીધું. ઉત્સાહ, હિંમત, ધૈર્ય અને અને બલિદાનના હથિયારોએ સર્જી થયેલા એ સૈનિકોને લાગતું હતું કે સંસારની કાઈ તાકાત એમની સામે ટકી શકે એમ નથી. ખોરાક, કપડાં, જોડા, દવાદાર કશાની એમણે પરવા નહોતી કરી, તો પછી દારૂગોળા અને યુદ્ધસામગ્રીનું તો કહેવું જ શું? ટેકરીઓને ખીણો અને ગાઢ જંગલો વટાવીને પગપાળા એ નીકળી પડ્યા હતા. શોનાનથી ઇન્દ્રિયાલ પહોંચવા માટે ૨૭૭૫ માઈલનો લાંબો રસ્તો પસાર કરવાનો હતો. ૧૭૦૦ માઈલનો રસ્તો તો મોટર, રેલ, તથા જહાજથી પસાર કર્યો હતો. બાકી ૧૦૭૫ માઈલ લાંબી મંજિલ પગપાળા પૂરી કરી હતી. જપાની સેનાઓ અલદેશ સુધી હિંમત અને વેગથી ધસી આવી હતી. આ ટેકરીઓ અને જંગલોમાં એ વેગ ધીમે પડી ગયો. ત્યાં એમને વિમાનો પણ ન મળ્યાં. મણીપુરના મોરચા પર જનની બાજુ બિઠાવતાં છતાં, અંગ્રેજી સેનાના હોંશકોશ બિડી જતાં અને એમની નૈતિક હિંમતના બંધ વૂટી પડવા છતાંયે સૈનિકોને લાચારીએ પાછા ફરવું પડ્યું. હવાઈ હુમલાઓ, દારૂગોળા, રેશન અને માલ લાવવા લઈ જવાનાં સાધનોની વ્યવસ્થા જપાની સૈનિકોના હાથમાં હતી. એઓ આઝાદ સૈનિકોને સાથ ન આપી શક્યા. અરધા નાગા, અરધા બૂખ્યા, આઝાદ સૈનિકો, અરધાં હથિયારોથી હવાઈ જહાજો વિના, પહેલા ફરજીયાના સાજસામાનથી સર્જી સેનાનો મુકાબલો ક્યાં સુધી કરી શકે ?

દુનિયામાં દરેક રથને ક્રાંતિકારી આઝાદ સેનાઓને આવી જ વિપરીત પરિસ્થિતિમાં અને આવાં અધૂરાં સાધનો વડે પોતાનો મુકિત સંગ્રામ લડવો પડ્યો છે. ઇટાલી, આયરલેન્ડ, ફ્રાંસ અને રશિયા વગેરે બધા દેશોમાં એવા સૈનિકોએ ઘણુંખરું વગર હથિયારે જ આઝાદીના

મોરચા પર કૂચ કરી છે. પરંતુ, પોતાના દેશની બહાર, ને બિલકુલ પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ વચ્ચે ઉપસ્થિત થયેલી આ આઝાદ હિન્દ ફોજ તદ્દન નવા ઇતિહાસનું નિર્માણ કરવા માટે આગળ વધતી હતી. સૌથી મોટા અંતરાય તો નસતુએ કર્યો વર્ષાનસતુમા એ ટેકરીઓ અને જંગલોમા યુદ્ધ ચાલુ રાખવું સંભવિત નહોતું. ૧૯૪૨ ની ૧૩ મી ઓગસ્ટે સમસ્ત કાર્યકર્તાઓ અને મંત્રીઓની સામે, સમગ્ર સ્થિતિનું સિદ્ધાવનોકન કરતાં નેતાશ્રીએ કહ્યું કે, 'આપણે કૂચ કરવામા સમય બચાડવો છે. નસતુના રમઠગ આપણી વિરુદ્ધ થઈ ગયા. આપણા સ્સ્તાઓ કીચકાળા થઈ ગયા ને પાણીમા ફૂંચી ગયા. નદીઓમા પૂર આવી ગયાં. આનાથી બિલકુલ, શત્રુનો પથ તદ્દન નિષ્કંટક હતો. આપણે વરસાદ આવતા પૂર્વે ઇમ્ફાલ પર કમળે જમાવી લેવો જોઈતો હતો તો જ આપણે આગળ વધી શકતે આપણી પામે હનાઇ સાધેનેની પણ બિલુપ હતી. આપણે જાનેવારીમા કૂચ કરી દીધી હોત તો ચોકકસ આપણે સફળ થાત વર્ષાનસતુ શરૂ થતામા તો બધા મોરચા પર આપણે શત્રુને હંકાવ્યા હોત અને એને આગળ વધતા અટકાવ્યા હોત. આરાકાનમા એની પ્રગતિ રોકાઈ ગઈ હતી કયાજાનમાં એના છકકા છૂટી ગયા હતા ને આપણે કયાર આગળ વધી ચૂક્યા હતા દિડિમમાં પણ આપણે એમને પગદ ડો ઉખેડી દીધા હતા કોહિમા અને પલેનમા પણ આપણો હાથ ઉપર હતો. હાકામા પણ આપણે એમને સારો મુકાબલો કર્યો દુસ્મનો પાસે ભારે લશ્કર હતા, ત્યારે આપણે આ બધું કર્યું યુદ્ધસામગ્રી પણ એમની પાસે ભરપૂર હતી, ને રેશન પણ ભરપૂર હતું. વર્ષા શરૂ થઈ જતા, ઇમ્ફાલ પર આક્રમણ કરવાનું આપણે માડી વાળવું પડ્યું શત્રુએ શસ્ત્રાઓથી મુસન્જિત થઈને વળવું આક્રમણ કર્યું અને કોહિમા-ઇમ્ફાલની સડક પર એમણે કમળે કરી લીધા નરી મોરચામધી કયા કયા કરી, એ સવાન આપણી સામે આવીને બિભો રહ્યો આપણે માટે બે રસ્તા હતા. એક તો એ કે બિશનપુર-પલેલ પર શત્રુનો સામનો કરીને એને પીએહડ કરાવતે,

અને ખીન્ને એ કે, જાતે પાછળ હડીને કોઈ સુદઠ સ્થાન પર નવો મોરચો બાંધતે. આમ છતાં આપણે ધણા નવા પાઠ શીખ્યા છીએ. આગની સાથે ખેલ કરતાં આપણને હવે આવડી ગયું છે.

શહેરી મેનાએ, પાછા ફરવાનો હુકમ મળવા છતાં પીઠ ન દેખાડી. દુશ્મનને મારી હડાવી, વિજય મેળવીને પછી જ એણે પાછાં કદમ માંડ્યાં. આત્મવિશ્વાસની એક અદ્ભુત લહેર આપણા સૌમાં જન્મી ગઈ. આપણે એ પણ જાણી ગયા છીએ કે અંગ્રેજો તરફથી લડવાવાળા હિન્દુસ્તાની સૈનિકો પણ આપણને સાથ આપવા તૈયાર છે. હવે આપણે એમને આપણી સાથે લેવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. દુશ્મનની ચાલ પણ આપણે જાણ લીધી છે. એની યોજનાનો ખ્યાલ પણ આપણને આવી ગયો છે. આપણા સેનાપતિઓએ કેવો કીમતી અનુભવ મેળવ્યો છે ! જાપાનીઓને આપણા પર લેશમાત્ર ભરોમો નહોતો. આપણને અનેક ભાગમાં વહેંચી દઈ, પોતાની સેનાના સહાયક કે પુરક તરીકે જ પોતાની સાથે રાખવા માગતા હતા.

હું ધમ્મજીતો હતો કે આપણી આખી સેનાને એકજ મોરચો સુપરદ કરી દેવામાં આવ્યો હોત તો સારું. આપણને આપણી ઊણપો ને શક્તિનું જ્ઞાન પણ યથ ગયું. આપણાં લાવજવનાં સાધનો, ખોરાક પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા, અને પ્રચારની રીતો બહુ દોષપૂર્ણ હતી. લાવજવનાં સાધનોની ઓછપને લીધે આપણે બહુ તુકસાન ઉઠાવવું પડ્યું. જાપાનીઓ આપણને સારી સંખ્યામાં લાઉડરપીકર પણ ન આપી શક્યા. હવે આપણે આપણાં જ લાઉડરપીકર તૈયાર કરીએ છીએ.”

૧૯૪૪ ની ૨૧ મી ઓગસ્ટે સરમેનાપતિ નેતાજીએ વરસાદને કારણે લશ્કરી ચઢાઈ બંધ રાખવાનો, અને નવા હુમલાની તૈયારી કરવાનો સૌને હુકમ આપ્યો. આ નિમિત્તે, સપ્ટેમ્બરના પહેલા અડવાડિયામાં બ્રહ્મદેશના હિન્દી આઝાદ સંઘ તરફથી એક મોટું સંમેલન ભરવાની વ્યવસ્થા થઈ. ૭૪ શાખાઓના ૧૮૦ પ્રતિનિધિઓએ એમાં ભાગ લીધો.

ઈન્દ્રાલ મોરચા પરથી આઝાદ હિન્દ ફોજ અને જપાની ફોજના પગ ભીખડયા તે ફરી કદી જામી ન શકયા. પ્રશાંત મહાસાગરમાં જનરલ મેકઆર્થરની સેનાઓએ વેગથી આગળ વધવું શરૂ કરી દીધું હતું. ઈન્દ્રાલ પછી જપાનીઓના હાથમાંથી મિટકિના પણ સરી ગયું. ૧૯૪૪ ની ૨૦ મી ઓક્ટોબરે ટિડિમ પર, ચૌદમી અંગ્રેજ સેનાએ કબજો જમાવી લીધો. ૧૯૪૫ ની ૨૬ મી જાનેવારીએ અંગ્રેજ સેનાઓ અકયાબ પહોંચી ગઈ. ૪ થી માર્ચે ટાકિયો પર પંદરમો અમેરિકી હવાઈ જહાજોએ પહેલી વાર બોમ્બવર્ષા કરી અને જપાનને માટે પરિનિર્ધારિત ભારે બલજનક યથ રહી. ૫ મી માર્ચે જપાનીઓના હાથમાંથી મિકતિલ છીનવાયું ને રંગૂન પર અંગ્રેજોએ આક્રમણ શરૂ કરી દીધું. ૧૫ મી માર્ચે માંડલે અને મેમયો પણ ગયાં. ૫ મી એપ્રિલે રશિયાએ જપાન સાથે ઠગેલી અનાક્રમણ સંધિના ભંગની જાહેરાત કરી દીધી. આ બધી વિપરિત ને પ્રતિકૂલ ઘટનાઓની અંધારી છવાઈ જતાં છતાં નેતાજીને આગ્રહ હતો, કે રંગૂનને બચાવવું જોઈએ ને પોતાની આખી ફોજની શક્તિને ઉપયોગ એના રક્ષણ માટે કરવાને એમને ઈરાદો હતો. એમને મત એવો ચોક્કસ હતો કે બહારદેશ પર ફરીથી અંગ્રેજો કબજો જમાવી દે પછી દિલ્લી પહોંચવું સહેલું નહીં રહે અને આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય એ માત્ર દિવારવપન બની જશે. પરંતુ, જપાનના સરમેનાપતિ અને બીજા જપાની અફસરો સંમત ન થયા. એમણે રંગૂન ખાતે કરવું શરૂ કરી દીધું અને ૧૯૪૫ ની ૨૩ મી એપ્રિલે જપાની સરમેનાપતિ બેંગકોક ચાલી ગયા. નેતાજી પણ જાચાર યથ પડ્યા, અને ૨૪ મી એપ્રિલે પોતે પણ બેંગકોક વિદાય થઈ ગયા.

નેતાજી જ્યારે હવાઈ જહાજ પર સવાર થયા, ત્યારે બધાની આંખોમાં આંસુ ઇલકાઈ રહ્યાં. એમણે છેલ્લો સંદેશ આપતાં કહ્યું. - 'મારા ગૈરદિલ સાથીઓ, દિનમત ન હારો. આઝાદ દિન્દમાં આપણે મેળાપ પ્રજા સત્વર કરાવશે' જતી વખતે, બધા હસકરી માણસોને જ મહિનાનું વેતન આપવાનું એમણે અર્થમંત્રીને જણાવી દીધું.

બેંગલોર જવાની એમને લેશમાત્ર ઈચ્છા નથી. છેવટ સુધી, પોતાના સાથીઓ સાથે એમને રંગૂનની ધરતી પર રહેવું હતું. આઝાદ હિન્દ સરકાર અને લશ્કરના બધા સાથીઓના અનુરોધથી જ એમણે લાયારીએ બેંગલોરનો માર્ગ સ્વીકાર્યો.

રંગૂનમાં સાત હજાર આઝાદ સૈનિકો હતા. આ સૈનિકો, જનરલ લોકનાથનની તાબામાં રહી, જનતાના જનમાલતું રક્ષણ તથા તેની વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ કરે તથા અંગ્રેજી લશ્કર આવી જતાં લડાઈ એકદમ બંધ કરી દેવી એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી. રંગૂન છોડીને મલાયા જવું વ્યર્થ હતું. રંગૂન હાથમાંથી ગયા પછી મલાયામાં સુખત્યારી જમાવવી એ લગભગ અસંભવિત હતું. આઝાદ હિન્દ સંઘની મારફત ધનારી નાગરિક વ્યવસ્થાનો બધો ભાર શ્રી. બાહુરીને શિરે આવ્યો.

આઝાદ હિન્દ સરકાર પણ બેંગલોર આવી ગઈ. પાંચ પાંચતું લેણદેણ પતાવી દેવામાં આવ્યું. જાપાની સરકાર સાથેના દિસાઓ પણ ચૂકવાઈ ગયા. આઝાદ હિન્દ રાષ્ટ્રીય બેંકે સૌના પૈસા પાછા વાળી દીધા. આઝાદ ફોજના માણસોના પગાર ચુકાવવા માટે બેંકે સરકારને પાંચ લાખની રકમની મદદ આપી. બેંકનું કામકાજ ચાલુ રાખવાનો નિશ્ચય કરાયો. ૨૪ મી એપ્રિલે, રંગૂનથી વદાય થતી વેળાએ, સિપેહસાહારની અધિકારે નેતાશ્રીએ પોતાના અંતિમ સંદેશમાં જણાવ્યું કે, બહુ ભારી દિલે હું આજે બ્રહ્મદેશના સીમાડા છોડી જઈ છું. ઇમ્ફાલ એ બ્રહ્મદેશને પહેલે મોરચે આપણે હાર અનુભવી છે; પરંતુ એ તો માત્ર પહેલો મોરચો છે. હજી ઘણા મોરચા પર યત્નનો સામનો કરવાનો છે. હું તો જન્મથી આશાવાદી છું, કોઈ પણ સ્થિતિમાં હું મારો પરાજય સ્વીકારનાર નથી. ઇમ્ફાલનાં મેદાનોમાં, આરાકાનનાં જંગલોમાં તે ટેકરીઓમાં. બ્રહ્મદેશના તેલસ્રોતોમાં તથા બીજાં સ્થાનો પર દુસ્મન સામે લડતાં લડતાં તમે જે અપૂર્વ વીરતા અને સાહસ

બતાવ્યા છે, એ આપણા સ્વાતંત્ર્ય સત્રામના ઈતિહાસમા હમેશા અમર રહેશે.”

એપ્રિલના અંતમા તુંગો, ૨ જી મેએ પેગુ અને ૪ થી મેએ રંગૂન પણ પડ્યુ.

૧૮ મી ઓગસ્ટે નેતાજીને બેંગકોક છોડી ટાંકિયો આવી જવું પડ્યુ. બેંગકોકના આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકોના સબધમા હમણા હમણાં થોડી ચર્ચા શરૂ થઈ છે. એનાથી જાણવા મળે છે કે, ૧૯૪૫ ના નવેમ્બર મુધી ત્યાં ૧૯૬૩ સૈનિકો તથા અફસરો નજરકેદ હતા. એમને નજરકેદીઓની છાવણીઓમાંથી, નાટકી રમદંગમા, લેરીઓમા ભરીને, ઉપર કેનવાસ ઢાકીને, અહીંથી તહીં લેરીને ફેરવીને, જુદી જુદી જલોમા લઈ જવામા આવ્યા, તે કાઈને પણ ખાતો પૂરો પત્તો આપવામાં ન આવ્યો. આવો વહેવાર હોવા છતાં પણ એમની નૈતિકતા, સાહસ અને આત્મવિશ્વાસ લેશ માત્ર ડગ્યાં નહીં. પોતાના સરસેનાપતિ કર્નલ ગુપ્તાના હુકમો સિવાય લાખો ખીજા કોઈનું કશું માનતા નહીં. ૧૯૪૪ની ફૂી ઓગસ્ટે જાપાનના પરાજય પછી અને આત્મસમર્પણ બાદ નેતાજીના અગરક્ષકોએ રપબ્લ કહી દીધું કે જાપાને ભવે હથિયાર છોડી દીધા હોય, પણ અમે હજી અડગ ને અણુનમ છીએ. કર્નલ બોસલેની સામે વિકટ સમસ્યા ઊભી થઈ ગઈ. નેતાજી, ૧૭મી ઓગસ્ટની સાંજે, આઝાદ હિન્દ ફોજના બધા માણસોને મળ્યા. એમની હિંમત જોઈને એમને હથિયાર છોડી દેવાનું કહેવાનું હુ.સાહસ નેતાજી ન કરી શક્યા, પરંતુ ૧૮ મી ઓગસ્ટે બેંગકોકથી વધાય થતી વેળાએ, કર્નલ બોસલેને એમણે એ પ્રભાવેના હુકમો આપી દીધા. છોલપુરી છાવણીમા આ સમાચાર પહોંચ્યા તે ત્યાં તે જાણે વીજગીજ તૂટી પડી? ત્યાંની ચરરીર, જનફેસાની કરનાર પવટણના સૈનિકોએ તો જાહેર કરી દીધું કે જે કોય એમને શરણે જવાની રજૂ પાડશે તેમને તેઓ મોગીથી ઉઠાવી દેશે. પરંતુ ઘણીજ તુરકેલીથી એમને સમજાવી લેવામાં આવ્યા એમને વચન

અપાયાં કે કાઈ પણ અંગ્રેજ અફસર એમની છાવણીઓમાં આવશે નહીં. અંગ્રેજ સેનાના કર્નલ શિવહતસિંહે. કર્નલ બોસલેના રક્ષણની ખાતરી આપી અને આશ્વાસન આપી કહ્યું કે, પોતાને ત્યાં સ્વયં રહેવામાં એમને કશો જ વાધો નહીં આવે. અને એથે જ દિવસે એમને ગિરફતાર કરી લેવામાં આવ્યા. એની પછી બધાં જ એવાં આશ્વાસનના શબ્દોને અવગણી, તુરતાતુરત ગિરફતારીતું આદિલન બેરબેર શકે થઈ ચૂક્યું.

ઇન્કિલાબ જિંદગી

શ્રીરામ ને શ્રીકૃષ્ણ, રામાયણ અને મહાભારતનાં બીજા સંગ્રામે પછીએ પોતાના ઉદ્દેશમાં સફળ ન નીવડ્યા. ન તો રામ પાસે સીતા રહી શક્યાં; ન કૃષ્ણ પાંચવેને હિન્દુસ્તાનના સમ્રાટ બનાવી અખંડ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી શક્યા. છતાં પણ એમનાં જીવનને એવાં ધન્ય ને સફળ માનવામાં આવે છે કે એમની અવતારી મહાપુરુષોના રૂપમાં પૂજા પણ થાય છે. એમની સફળતા એમના ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં બંધે ન હો, પરંતુ એ એની પ્રતિ માટે આકાશ પાતાળ એક કરવામાં તો અવશ્ય છે. ક્રાંતિકારીઓ માટે સફળતાનો માપદંડ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ નથી, પરંતુ એને માટે કરવામાં આવેલા ભારે પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્નને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી નેતાજી અને એમના સાથીઓએ પોતાની જિંદગીની બાજી બિછાવી દીધી હતી. એમના સત્યનિષ્ઠ પ્રયાસો અને એ પ્રયાસોથી રચાયેલા ઇતિહાસ સુભાષણો અને એમના સાથીઓની કૃતિને અમર બનાવી ગયો છે. આજે સુભાષણો અને એ વીર સાથીઓની કથા સૌના હોઠ પર રમતી છે. ચારેકાર એમનાં ગીત

ગવાય છે. એટલે એમ માની જ નથી શકાતું કે નેનાજી પોતાના મહાન જીવનકાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. ૧૯૪૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં સિંગાપોરનું પતન થવાથી જે ઇતિહાસ રચાયો, તે જે માત્ર ત્રણ જ વર્ષમાં બદલાઈ ગયું શકે, તો ૧૯૪૫ માં લખાયેલો ઇતિહાસ આવતાં વર્ષોમાં નહીં બદલાય એમ કહેવાનું કાંઈ કારણ નથી. પાછલાં ૨૫-૩૦ વર્ષોમાં ઇતિહાસે જે પલટા ખાધા છે, એ જેતા કાંઈપણ ઘટનાને પથરની સફીર કહી શકાય એમ નથી.

નેનાજી અને એમના સાથીઓનું સૌથી મોટું કાર્ય તો, ઇન્કલાબની જે લહેરે આજે સારા દેશને ડોલાવી દીધો છે તેને નવા લોહીનો સંચાર કરનાર આઝાદ હિન્દ ફોજનો અમલકાર પ્રગટ ન થયો હોત તો મહાદુરની પછી થનારી પ્રતિક્રિયાએ દેશનું મુઠકું બનાવી દીધું હોત. ૧૯૪૨ ની ક્રાંતિને કચડવા માટે ૧૯૫૭ માં થયેલા દમનથી પણ વધુ કઠોર, નિષ્કુર, નિર્દય દમનથી કામ લેવામાં આવ્યું હતું તેથી આખો દેશ લગભગ મૂર્છિત અવસ્થામાં જડ પડ્યો હતો. પરંતુ આઝાદ હિન્દ ફોજની હિંમત, કુરબાની અને આત્મશ્રદ્ધાની ગાથાઓએ સંજીવનમંત્રનું કામ કરી, નવી સ્પૃતિ, અને નવી ચેતનાઓનો સંચાર કરી દીધો. આઝાદીની આકાંક્ષા આજે, પહેલાં કરતાં કેટલીયે વધુ દૃઢ છે. આઝાદી માટે સર્વસ્વનું બલિદાન દેવાની ભાવના આજે કેટલી ગમત ને જીવંત છે! ઇન્કલાબનું જ્વેશ કેટલું તેજસ્વિ છે! આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકો આવા ભારે તુમારપાત છતાં હજી કરમાયા નથી. એમનામાં પેલા ચએલી રાષ્ટ્રીયતા, સ્વાભિમાન, સ્વદેશાભિમાન, અને આત્મવિશ્વાસની ભાવના એટલી જ સચેત ને ગમત છે. પરાજિત ચએલી ફોજમાં જવાઈ જાય તેવી ધોર નિરાશા અને અનૈતિકતાની છાયાયે એમનામાં ક્યાંય દેખાતી નથી. એ મશાલો તો એવી ને એવી જ જળતી ચારે તરફ પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવી રહી છે.

આઝાદ હિન્દ સરકારની સ્થાપના અને આઝાદ હિન્દ ફોજનું સંગઠન. ચોર ડાકુ હુડાઓની ટોળાઓની માફક ફેટરાટ કરવાને, કે

લાગણીના આવેશમાં આવીને ગમે ત્યાં આક્રમણ કરવાને માટે નહોતાં થયાં. એમણે નિશાન તો માત્ર એક જ હતું: દોહસો બસો વર્ષોથી પરદેશી એડી નીચે કચડાતા એક મહાન રાષ્ટ્રની આકાંક્ષાઓ, યોજનાઓ અને પ્રયાસોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું એની પીઠ પર સેંકડો હજારો વર્ષોની સાધના અને તપસ્યાનું બળ હતું. એનાં મૂળ લાખોનાં મોર્લા બલિદાન પર નંખાયાં હતાં. રાષ્ટ્રધડતરની ચોકકસ કલ્પનાને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને એ મહાન પ્રયોગ આદરવામાં આવ્યો હતો. આઝાદ હિન્દ ફોજની રાષ્ટ્રીય ભાવના અને દેશપ્રેમને સમજાવતાં કેપ્ટન સહગલે અદાલતમાં પોતાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું. એમણે કહ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાન પર જાપાનદ્વારા આક્રમણ કરવું લગભગ નક્કી હતું. અમારામાંનો દરેક જણ એ સમજતો હતો કે હિન્દુસ્તાન પર તુરત જ એક ભારે વિપત્તિ ઊતરી પડવાની છે. અમને એ પણ લાગતું હતું કે હિન્દુસ્તાનમાં જાપાન સામે ટકકર નહીં ઝીલી શકાય. આ વિચાર આવતાં જ અમે સૌ કપી ઊડતા. સિંગાપોરના રક્ષણ માટે જે છેલ્લું સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું હતું, તે નવા ભરતી થયેલા રંગરોટાનું હતું. હિન્દુ રક્ષણ કરનાર સૈન્યમાં કેવા માણસો છે, તેની આના પરથી પ્રતીતિ થતી હતી.

એ દિવસોમાં અંધસરો તરીકે આવનારાઓએ પણ દર્શાવ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનમાં આધુનિક પદ્ધતિનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર બિલકુલ છે જ નહીં. લાકડાની બંદૂકો વડે એમને અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, ને ઇશાન દિશામાં રક્ષણની વ્યવસ્થા લગભગ નહીં જેવી છે. ઝાગરટ ૧૯૪૨ પછી, અજાણવામાં આવેલા દમનના બીપણ સમાચારોથી પણ અમારા હૃદય પલટાઈ ગયાં. દેશના રક્ષણ માટે નેતાઓના સહકારને હરાવ હરાડી દેવામાં આવ્યો, ને અમારામાંથી કોઈને પણ એવી શ્રદ્ધા નહોતી કે અંગ્રેજો જાપાનીઓની આગેફૂચ થંભાવી શકશે! એવી પરિસ્થિતિમાં નાગરિકો તરફથી તો કયા પ્રકારની આશા રાખી શકાય? અંગ્રેજોએ ધરને કુંડી દેવાની જે નીતિરીતિ અખત્યાર કરી હતી તેનાથી તો વિષ્ટ

સંકટો આવી પડે એમ હતું. આ સમગ્ર રિયતિ પર ગંભીર વિચાર અને વિવાદ કરવા પડી, અમે એ પરિણામ પર આવ્યા કે વિદેશી રાજસત્તાથી દેશને મુક્તિ અપાવવા માટે, અંગ્રેજોના સ્થાન પર, જાપાનદ્વારા આપણું આધિપત્ય સ્થાપવાની કાશિશોનો વિરોધ કરવા માટે, અને દેશવાસીઓને એમના અત્યાચારોમાંથી અચાવવા માટે શક્તિશાળી સેનાનું સંગઠન કરવા સિવાય બીજા કોઈ ઇલાજ બાકી નહોતો. પોતાના દેશને માટે, પોતાનો પ્રાણ ન્યોછાવર કરનારી સુદૃઢ, શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ, સાજસામાનથી સુસજ્જિત અને અનુશાસનમાં રહેનારી સેનામાં સામેલ થવાનું મેં મારું કર્તવ્ય માન્યું. આ પ્રકારે, કેપ્ટન શાહનવાઝે પણ પોતાના બ્યાનમાં આવી જ ભાવનાઓ વ્યક્ત કરી છે.

આઝાદ હિન્દ સરકાર અને એની ફાજની સામે હિન્દુસ્તાનને આઝાદ કરવાની સાથે સાથે મલાયા, બ્રહ્મદેશ, સિયામ, જાવા, સુમાત્રા, શેંધાઇ, બોર્નિયો, ચીન અને જાપાનમાં રહેનારા હિન્દીઓના જનમાલના રક્ષણનો, તથા હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારનો બ્રહ્મદેશમલાવાની માફક અંત આવતાં, ત્યાંના નાગરિકોની જીવનરક્ષાનો પ્રશ્ન સૌથી મુખ્ય હતો. ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીમાં સિંગાપોર અને બ્રહ્મદેશનું પતન થવા પડી, લગભગ દસ હજાર હિન્દીઓએ જનમાલથી હાથ ધોઈ નાખ્યા હતા. એ સમયની અસહ્ય અને અપમાનકારી રિયતિનું વર્ણન કેપ્ટન શાહનવાઝ અને કેપ્ટન અરશાદે અદાલતમાં કર્યું છે. બેઉએ જણાવ્યું છે કે હિન્દુસ્તાની અફસરો અને સૈનિકોને અંગ્રેજોથી જુદા પાડીને, ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીએ સવારે ૯ વાગ્યે, ફેચર પાર્કમાં લાવવામાં આવ્યા. ત્યાં અંગ્રેજ અફસર કર્નલ હન્ટે કહ્યું કે, આપણે સૌ હવે જાપાનીઓના કેદીઓ છીએ. હું બાદશાહ તરફથી તમને સૌને જાપાનના પ્રતિનિધિ મેજર ફજીવારાને સુપરદ કરું છું. હવે તમે જાપાની સેનાના હાથમાં છો, અને હવે તમારે, અમારી માફક એમના હુકમો માનવા પડશે. આટલું કહીને કર્નલ હન્ટે મેજર

ફૂલવારાને થોડા કાગળપત્ર પણ આપ્યા કેપ્ટન સહગને અદાલતની સામે એટલે સુધી કહ્યું છે કે હિન્દી અક્ષરો અને સૈનિકોને ઘેટાં બકરાની માફક જાપાનીઓના હાથેમા સોંપી દેવામાં આવ્યા હતા. આ અમારા દિવને જબરજસ્ત ચોટ લગાડનાર વાત હતી અંગ્રેજોની સાથે આપણને બાંધી રાખનાર દરેક બંધન એમણે જાતે જ આ રીતે તોડી નાખ્યા છે એવો અનુભવ અમને થયો આ અસહાય સ્થિતિને આઝાદ હિન્દ ફોજના સૈનિકોએ સાહસ અને વીરતાથી સામનો કર્યો. આઝાદ હિન્દ સરકારે એમનામા અને નાગરિકોમા પણ સ્વાભિમાન ને દેશગૌરવની એવી અનુષ્ઠા ભાવના ભરી દીની કે જાપાનીઓને એમની તરફ આખ માડની પણ મુશ્કેલ યજ્ઞ પડી જાપાનીઓના હાથમા પોતાનો દેશ પડે, એવી ક પના માત્રથી એ લોકો ક પી ઊડતા હતા.

આઝાદ હિન્દ સરકારે એક તરફ પુદ્ધ માટે લશ્કરી સગઠન કરી, એમને માટે ખોરાક, ભરતી, મેના, શિક્ષણ, નાણુ, હિસાબ વગેરેની તપાસ સભાળના દફતરો સ્થાપ્યાં, ને ખીજી તરફ રાજ્યતંત્રની રચનાની સાથે સાથે રાષ્ટ્રધ્વજતરની બંધી પ્રવૃત્તિઓ પર પણ પૂરુ ધ્યાન આપ્યું નાગરિક શિક્ષણુ સ્વાસ્થ્ય રક્ષણુ, જનમાલતુ રક્ષણુ, ચારિત્ર્યધ્વજતર, લોકશિક્ષણુ, મહિનાજગૃતિ, સામાજિક મેવા વગેરે માટે જુદા જુદા વિભાગો ખો નવામાં આવ્યા જે સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરવો આપણે માટે હિમાતય એળગવા જેવું દુર્ઘટ કાર્ય છે, તે સૌ વાતો નિમેષ-માત્રમા ઉકલી ગઈ અહીં જાપાની સમસ્યા પણ સાપ્રદાયિક સમસ્યાનુ અગ મનીને ઉઠેની દુર્ઘટ યજ્ઞ છે, ત્યારે આઝાદ હિન્દ સરકારે 'હિન્દુસ્તાની'ની રચના કરીને એનો એવા વેગથી પ્રચાર કર્યો કે તામીલ તેનુમુ અને કેનેડી ઘરોમાં પણ એનો પ્રવેલ યજ્ઞ ચૂમ્પો એના સુત્રો, ગીતો અને સરખરી શબ્દોમાં સર્વ બાપાઓનુ અદ્ભુત મિશ્રણુ છે 'નવ દિન્દ' કેવી સુદ્ધ, સરલ, સત્ય, સ્વાભાવિક અને અર્થપૂર્ણ કલ્પના છે તે સાપ્રદાયિકતા કે અસ્પૃશ્યતાની તો એમાં કયાંય ગય સરખી નથી 'હિન્દુ પાણી,' 'મુસ્લમાન ચા' અને 'વૈષ્ણવ રાગી' વગેરે સુધીના

બધાય ભેદભાવ નષ્ટ થઈ ગયા. શાકાહારી ને માંસાહારી બધા એક સાથે ખેસીને ભોજન કરતા હતા. પોતાને હિન્દી સિવાય બીજા કોઈ નામે કોઈ ઝોળખાવતું નહીં. ચારિત્ર્યધડતર સાથે, નૈતિકતાને દરબંને એટલો ભીંચો કરવામાં આવ્યો હતો કે એની જોડ શોધવી મુશ્કેલ હતી. નાગરિક જીવનમાં આ પવિત્રતા સાધવા સાથે લશ્કરીઓનાં જીવનની પણ કાયાપલટ કરી દેવામાં આવી હતી. ધરખાર વગરના માણુમેને જીવનનિર્વાહનાં કામોમાં લગાડી દઈ, સુખી કરવામાં આવ્યા. મલાયામાં બે હજાર એકર જમીન આવા પ્રકારે જ ખેડાઈ ને લણાઈ. ત્યાં રહેનારાઓને ખેતીનો સામાન, બી, ધર બાંધવાની સામગ્રી અને થોડા રૂપિયા આપવામાં આવ્યા. અનેક રાહત કેન્દ્રો અને ઇસ્પિતાઓ પણ ખોલવામાં આવી. જમ્લોમાં યે ડોક્ટરોને મોકલી દવાદારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અને કિવનાઇન વહેંચવામાં આવી. કુઆલા, લમ્પુર, કેલેના, મેળયો વગેરેમાં રાહત અને તબીબી મદદનો દરરોજ હજારો આદમીઓ લાભ ઉઠાવતા હતા. મલાયા, બ્રહ્મદેશ અને યાઇલેડમાં અસંખ્ય ઔષધાલયો ખોલવામાં આવ્યાં હતાં. આ બધા કાર્ય માટે ૨૨ માસે ૭૫ હજાર ડોલરનો ખર્ચ કરવામાં આવતો હતો. આનાથી, આઝાદ હિન્દ સરકાર તરફ, હિન્દીઓ સિવાય બ્રહ્મદેશ અને મલાયાના લોકોને પણ સ્વાભાવિક પ્રેમ ને આકર્ષણ પેદા થઈ ગયા.

નેતાજીના હૃદયમાં હિન્દ માટે, ચિંતા, વ્યથા અને વેદના ચાતુ જ હતી. એમણે પોતાના સાથીઓમાં પણ એની આંચ લગાડી દીધી હતી. નેતાજીને લીધે જ, જપાનીઓએ કલકત્તા, જમશેદપુર, મદ્રાસ વગેરે શહેરો પર, જેવી ઇંગ્લેંડે ખાલેન પર, જર્મનીએ લંડન પર અથવા અમેરિકનોએ ટોકિયો પર કરી હતી, એવી બીજા હવાઈ ગોલંદાજ ન કરી. આઝાદ હિન્દ સરકારે સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનને આઝાદ કરવાની એની મહત્ત્વાકાંક્ષાને અર્થ એનો નાશ, વિનાશ, કે સર્વનાશ કરવો એમ નથી થતો. કેવા બીજા જનસંહાર અને પ્રહયમાંથી એમણે પોતાના દેશબંધુઓનું

રક્ષણ કયું હતું? એટલું જ નહિ, બંગાળના બીપલુ કુષ્કાળમાં જનતાની સેવા માટે એમનું હૃદય તલપી રહ્યું હતું. ૧૯૪૩ ના જુલાઈ-ઓગસ્ટમાં એમણે શોનાનના રેડિયો પરથી હિન્દી લક્ષ્કરને એક લાખ ટન ચોખા આપવાની જાહેરાત કરી હતી. હિન્દી સરકારને કુષ્કાળ-પીડિત લોકોને રાહત આપવાને, બદલે પોતાનું નાક કપવાનો વધુ ડર હતો. આ જાહેરાતનો સ્વીકાર ન કરાયો. આઝાદ હિન્દ સરકારના પ્રકાશનમંત્રી શ્રી. એસ. એ અય્યરે ડોર્ટમાર્શલ અદાલતની સામે સરકારી વકીલદ્વારા થયેલી બિલટ તપાસમાં આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે કે આ જાહેરાત કેવલ લુખ્યા પ્રચાર કે અદાલતને માટે જ નહોતી કરવામાં આવી બ્રહ્મદેશના કોઈ પણ બંદરમથકેથી આ ચોખા સહેલાઈથી મોકલી શકાય એમ હતું.

બ્રહ્મદેશ, મલાયા તથા પૂર્વએશિયાના ખીજા દેશોના હિન્દીઓના જનમાનનાં રક્ષણનું જે કાર્ય આઝાદ હિન્દ ફોર્સે કયું હતું, એને માટે રંગૂનના ઈડિયન ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશને અને બ્રહ્મદેશના ઈડિયન એસોસિયેશને જાહેર રીતે એનો આભાર માન્યો છે, અને લાલ કિલ્લામાં નજરકેદ કેપ્ટન સહગન પર એ મતલબનો તાર પણ મોકલ્યો છે. આની પછી અત્યાચાર કરવાની જાપાનીઓની દેલુ જ નહોતી હીન બાવના નષ્ટ કરીને હિન્દીઓમાં આઝાદ ભાવના પ્રેરવામાં આવી જાપાની સત્તાનો નાશ થવા પછી, બ્રહ્મદેશ, મલાયા કે સિંગાપોરમાં લૂટકાટ કે ધાડચોરીની એક પણ દુર્ઘટના બની નથી. રંગૂન પર ૨૩ મી એપ્રિલથી લગભગ ૫ દિવસ સુધી આઝાદ હિન્દ ફોર્સનો કાબુ રહ્યો હતો. કેપ્ટન આર. એન. અરશાદે અદાલતમાં વિસ્તારપૂર્વક એ દિવસોની ઘટનાઓનું બ્યાન કયું છે ૨૪ મી એપ્રિલે રંગૂનથી વદાય થતી વેળા નેતાજીએ કર્નલ લોકનાથનને બ્રહ્મદેશ કમાન્ડના જી. ઓ. સી, અને કેપ્ટન આર. એન. અરશાદને એના સ્ટાફ અફસર નીમર્તા કહ્યું હતું કે આઝાદ હિન્દ એના પામેથી હિન્દીઓના જનમાવના રક્ષણનું કામ લેવું અને અંગ્રેજ સેના આવી જતાં, યુદ્ધકેદીઓની

શરણાગતિ કરવામાં આવે. જાપાનીઓએ રંગૂન ખાલી કરી દીધું હતું. શહેરની વ્યવસ્થા આઝાદ હિન્દ ફોર્સે જાળવવી પડતી. પેટ્રોલ, પોલિસ, પહેરો વગેરેનું કાર્ય એમણે પોતાના હાથમાં લઈ લીધું. જાપાનીઓ જતાં જતાં ચોખ્ખા વગેરે રેશનના ગોદામો ખુલ્લાં મૂકી ગયાં. આઝાદ સૈનિકોએ એને લુટાતાં બચાવ્યાં. શહેરમાં હુલ્લડો, ઉપદ્રવ કે લૂટફાટ પણ એમણે ન થવા દીધી. ૨૬ મી એપ્રિલે કેપ્ટન અરશાદે જ્વેલમાં જઈને અંગ્રેજ વિંગ કમાન્ડર એલ. હડસનની પણ મુલાકાત લીધી. અંગ્રેજ સેનાના વડા અધિકારી એ વેળા રંગૂનમાં જ હતા. કેપ્ટન અરશાદે એમને સ્વાધીન યતાં કહ્યું કે આઝાદ હિન્દ ફોર્સના સર્વ સૈનિકો પણ, યુદ્ધ કેદીઓની એમની સામે શરણાગતિ કરાવવા નૈયાર છે. એમણે એમને પોતાનું કામ ચાલુ રાખવાનો અને પ્રતિદિન સવારે એમને મળતા રહેવાનો હુકમ કર્યો. રોજ મિત્રસેનાના આવવાની રાહ જોવાવા લાગી. ૬ ઠૂં જુને રંગૂન પર પહેલી વાર વાયુમાંથી આગ વસ્સાવવામાં આવી. વિંગ કમાન્ડર હડસનને એ બંધ કરાવવાનું કહેવામાં આવ્યું. એને માટે ટ્રાંસિમિટર પણ લાવીને આપવામાં આવ્યું. પરંતુ વિંગ કમાન્ડર એનો ઉપયોગ ન કરી શક્યા. ૩ જી મેએ મિગલડોનમાં આઝાદ હિન્દ ફોર્સવાળાઓએ કોઈક પ્રકારે, એક અંગ્રેજ હવાઈ જહાજને સંકેત કરીને નીચે ઉતાર્યું. એના અફસરને વિંગ કમાન્ડરની પાસે લઈ જવામાં આવ્યો, ત્યારે માલુમ પડ્યું કે, જાપાનીઓ રંગૂનમાં છુપા રહેતા હોવાનો સંદેહ અને ભય હોવાથી ૪ થી મેએ રંગૂન પર બીજા હવાઈ અને દરિયાઈ ગોલંદાજી કરવાની યોજના ધડવામાં આવી હતી. એ અફસરની સાથે આઝાદ હિન્દ ફોર્સના આઈસીને બંદરીમથક પર ગોલંદાજી ન કરવાનો સંદેશ પહેંચાડવા માટે મોકલવામાં આવ્યા. એક હજાર પેરેશૂટ સૈનિકો આ ઉદ્દેશ્યથી રંગૂનમાં ઉતારવામાં આવ્યા હતા. ચારેકોર સંદેહ ઝંડા લગાવીને, બિનશસ્તી શરણાગતિની જાહેરાત કરવામાં આવી; તે ત્યારે જ રંગૂનને રાખ્યું અટકાવી શકાયું.

૪ થી મેઝે અંગ્રેજ સેનાઓ રંગૂનમાં પ્રવેશી. ૨૬ મી દિન્દી પાલદળ પલટણના કમાંડર ષિગ્રેડિયર લાહિડરના આવતાં જ, કેપ્ટન અરશાદે આઝાદ હિન્દ ફાજના કાર્ય અને સ્થિતિની પૂરી ચોખવટ કરી. એમની સામે શરણાગતિ ન સ્વીકારવાની વાત પણ રજૂ થઈ. એમણે એટલું જ કહ્યું કે, એવી શરણાગતિ ન સ્વીકારતાં, આઝાદ હિન્દ ફાજના સૈનિકો હજી પોતાની છાવણીઓમાં જ રહે, પરંતુ બધાં હથિયારો અને સૈનિકસામગ્રી એમને પહોંચાડી દેવામાં આવે. એમને યુદ્ધકેદી બનાવવાનો ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો ને કહેવામાં આવ્યું કે બધા લસ્કરી આદર્શોએ ઇનસીન જેલ અને સેન્ટ્રલ જેલમાં આવી જવું જોઈએ. પરંતુ એને જેલ સમજવી ન જોઈએ. બીજે કેાઈ સ્થળે વ્યવસ્થા ન થઈ શકવાથી આમ કરવું પડે છે. કર્નલ લોકનાથ જ એના મેનાપતિ રહેશે, અને એમની જ વ્યવસ્થા ને સત્તા ત્યાં રહેશે. આઝાદ હિન્દ ફાજનું ચિહ્ન ઉતારી લેવાનું પણ એ જ આશયથી કહેવામાં આવ્યું કે મિત્રસેનાઓએ એનો સ્વીકાર કર્યો નથી, ને તેથી એનું યોગ્ય સન્માન એઓ નહીં કરે. એનાથી અસાતિ અને ગરબડ થવાનો ભય હતો. શ્રી. ભાદુરી સાથે આઝાદ હિન્દ સંઘ સંબંધે વાતચીત થતાં ષિગ્રેડિયર લાહિડરે રાજકીય મામલામાં ન પડવાની તથા સામાજિક સેવા અને નાગરિક રક્ષણનું કાર્ય ચાલુ રાખવાનો અનુરોધ કર્યો. મહાસબાનું ઉદાહરણ ટાંકતાં એમને કહેવામાં આવ્યું કે રાજકીય બાબતોમાં જે વચ્ચે ગમે તેવો સંઘર્ષ હોય તો પણ, હિન્દુસ્તાનમાં આવાં કાર્યોમાં સરકાર સાથે સંપૂર્ણ સહકાર સાધવામાં આવે છે. આર્થિક તથા અન્ય પ્રકારની મદદ આપવાનું આશ્વાસન પણ આપવામાં આવ્યું. આઝાદ હિન્દ રાષ્ટ્રીય એકતે પોતાનું કામ ચાલુ રાખવાની અનુમતિ આપવામાં આવી. કર્નલ લોકનાથને ધરપત આપવામાં આવી કે આઝાદ હિન્દ ફાજના સૌ લોકોને હિન્દુસ્તાન પાછા ફરવાની સગવડ આપવામાં આવશે, ઉપરાંત અંગ્રેજ દિન્દી મેનાના સૈનિકો પામેથી જે અત્યંત

જરૂરી કામ કરાવવામા આવે છે તે સિવાય શ્રમતુ ખીણુ કોઇ કાર્ય એમની પામેથી નહી કરાવવામા આવે

આ રીતે આ પદર દ્વિસો મુધી શહેરની આખી વ્યવસ્થા આઝાદ હિન્દ ફોજના હાથમાં રહી અને એણે સુવ્યવસ્થિત રીતે એ અગ્રેજોને સુપરદ કરી દીધી. અગ્રેજોને નથી એક ગોળી છોડવી પડી કે નથી કોઇ કુરખાની કરવી પડી પરતુ આ બધાનું ઈનામ શુ મળ્યું ?

આ દુ ખાન્ત નાટકનો અત પણુ વિશ્વાસઘાતથી જ આવ્યો એ જ અઠવાડિયામા અગ્રેજ અધિકારીઓનો સિકકો ફરી ગયો. ડીની છોડવામા આવેલી દોરીમા ગરદનને ફસાવી લેવામા આવી ૧૬ મી મેએ પ્રિંગ્વિયર લાઉડર 'આઝાદ રાષ્ટ્રીય એક'મા ગયા આઝાદ હિન્દ સરખારની ૩૫ લાખની રોકડ સાથે બધા કાગળપત્ર અને રજિસ્ટર પણુ જપ્ત કરી લેવામા આવ્યા ૨૮ મી મેએ શ્રી ભાદુરીને ગિરફતાર કરીને ૨૦૦૦ જેલમા મોકલી દેવામા આવ્યા સાત આઠ દિવસોમાં જ મેકડોને મુકદ્દમાની સમગી ટ્રાયલ કરીને અથવા એના વિનાયે ઝનસીન જેનમા કેદ ખરી લેવામા આવ્યા લોકોને શક પડતા ઘેરી લેવામા આવ્યા અને લશ્કરી ચોકીઓ પર તેડી મગાવી પુછપરછ કરવામાં આવી લગભગ લશ્કરી સત્તાવાળાઓની હકુમત જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તી ગઈ આઝાદ હિન્દ ફોજની છાવણીઓને જ નજરકેદીઓની છાવણી બનાવી દેવામા આવી અને જે જ્યા હતા, ત્યા જ તેમને નજરકેદ કરી લેવામાં આવ્યા યુદ્ધના મેદાનમાં જેમને લેખિત આશ્વાસન આપવામા આવેના કે એમની સાથે યુદ્ધકેદીઓ જેવો વહેવાર રાખવામાં આવશે, તેમને સામાન્ય કેદી બનાવીને, એમના પર પ્રોહ, હત્યા અને વિશ્વાસઘાતનાં સગીન મુકદ્દમાઓ ચલાવવામા આવે છે ! ભારતના છેલ્લા સમ્રાટ બહાદુરશાહના દિવસોમાં થયેલ વિશ્વાસઘાતના ઇતિહાસની પુનરાવૃત્તિ દિલ્લીના જ લાન કિલ્લામા ફરી થઈ રહી

લાલ કિલ્લામાં બંધે ગમે તેવાં નાટકો રચાય, પરંતુ આરક્ષાન, ઇન્કલાબ અને પલેલની ટેકરીઓ, શિર સર્ગર્વ ઊંચા રાખીને, ચિરકાલ આઝાદ હિન્દ ફ્રોનના વીર સૈનિકોની વીરતાની સાક્ષી આપતી રહેશે. એમના શ્વાસોચ્છવાસથી પવિત્ર થયેલી ત્યાંની હવા, એમના વીરતાના સંદેશ એમના દેશવાસીઓને સદૈવ સંભળાવતી રહેશે. એમના સૂત્રો ને ગીતોથી ગાજતું અદ્ભુત આકાશ, એમની વીરતા ને પુરુષાર્થની અમર કલાણી વર્ષો સુધી લલકારતું રહેશે. એમના રક્તથી રંગાયેલી ત્યાંની ધૂળ પર પડેલાં એમનાં પદ ચિહ્નો દ્વારા લખાયેલો બલિદાનનો ઇતિહાસ આવતી કાલની પેઢીઓ, સદીઓ સુધી યાદ કરતી રહેશે. આજે પણ એમના મહાન ઉત્સર્ગતું પુણ્ય સ્મરણ એમના દેશવાસીઓ આ સૂત્રોથી ગૌરવભેર કરી રહે છે કે :

ઇન્કિલાબ હિન્દ આઝાદ !
 આઝાદ હિન્દ હિન્દ આઝાદ !
 જય.....હિન્દ !

ચલો દિલ્લી

કદમ કદમ બઢાયે જા, ખુશી કે ગીત ગાયે જા,
એ ભિંદગી હૈ કૌમકી, તો કૌમ પે છુટાયે જા,
વંશેરે હિન્દ આગે બઢ, મરને સે તું કશી ન ડર,
આસમાન તક ઉઠાકે સર, નેશે વતન બઢાયે જા.
હિમ્મત તેરી બઢતી રહે, ખુદા તેરી સુનતા રહે,
જો સામને તેરે ચઢે, વં ખાકમેં મિલાયે જા.
ચલો દિલ્લી ચુકાર કે, કોમી નીશાં સમાલકે,
લાલ કીલ્લા ગાઢકે, લહુરાય જા, લહુરાય જા.

तिरंगी अंडानुं गीत.

सर पर तिरंगा अंडा, जलवा ढीणा रहा है.
 झौमी तिरंगे अंडे, जिये रहो जहामें,
 हो तेरी सरपुलंदी, न्यं थांढ आंसमां में.
 वं मान है हुमारा, वं शान है हुमारी,
 तूं छत का निशां है, वं जन है हुमारी.
 हर एक अशर के लण पर, नरी हों ये दुआयें,
 झौमी तिरंगा अंडा, हुम शौकसे उदायें.
 आकाश और जमीं पर, हो तेरा गोलगाला,
 अक नये तेरे आगे, हर तान तणतवाला.
 हर झौमकी नजरमें, तूं अभन का निशां हो,
 हो जैसे मुखसरकी, सारा तेरा जहामें हो.
 मुस्ताक ये नवाणी, मुश होके गा रहा है,
 सर पर तिरंगे अंडे, जलवा ढीणा रहा है.
 झौमी तिरंगे अंडे जिये रहो जहामें,
 हो तेरी सरपुलंदी, न्यं थांढ आंसमां में.

જય હો.

સખ સુખ ચૈનકી બરખા બરસે,
ભારત ભાગ હૈ ભાગા.

પંજબ સિન્ધ ગુજરાત મરાઠા, દ્રાવિડ ઉત્કલ બંગા,
ચંચલ સાગર વિન્ધ્ય હિમાચલ નિર્મલ જમુના ગંગા,
તેરે નિત ગુન ગાયેં,
તુઝસે હમ જીવન પાયેં,
જબ જબ પાયેં આશા

સરજ બન કર જગ પર ચમકે, ભારત નામ સુભાગા.
જય હો, જય હો, જય હો,
જય જય જય જય હો.

સખકે દિલમેં પ્રીત બસાયે તેરી મીઠી બાની,
હર સખેકે રહનેવાલે હર મઝહબકે પ્રાની,
સખ મતલેદ મિટાકે,
ગોદમે તેરી આકે
ગૂંથે ગ્રેમકી માલાં

સરજ બન કર જગ પર ચમકે, ભારત નામ સુભાગા,
જય હો, જય હો, જય હો,
જય જય જય જય હો.

સુખહ સખેરે પંખ પખેરૂ, તેરે હી ગુન ગાયેં,
સુખાસ ભરી વો મસ્ત હુવાયેં, જીવનમેં ઋત લાયેં.
ખોલો સખ જન પ્યારે,
જય જય હિન્દ કે નારે,
પ્યારા દેશ હમારા,

સરજ બન કર જગ પર ચમકે, ભારત નામ સુભાગા.
જય હો, જય હો, જય હો,
જય જય, જય જય હો.

જેનું તારનું સરનામું

‘ચલો દિલ્લી છે’

તે બહાર પાડે છે.....

૧ ચલો દિલ્લી	યશપાલ પરિષદ	૨-૦-૦
૨ ચલો દિલ્લી	સોપાન	૫-૪-૦
૩ ‘નવ ઓગસ્ટ’	વનવાસી	૩-૮-૦
૪ જય હિંદ (મરાઠી)	સત્યદેવ	૩-૦-૦
૫ જય હિંદ (હિંદી)	પક્કા બામડીંગ	૨-૦-૦
6 Students Fight Slavery —by A. I. S. C.		૩-૦-૦
7 Flames of ‘42’ —by V. S. Jhavery		૦-૬-૦
(100 Photographs with Messages from leaders.)		15-0-0

જય હિંદ બુક ડેપો

૧૯, વિલમ્સપુરા પટેલ રોડ
ગી. પી. ટેંક મુંબઈ ૪.